

ՆԱՐԻՆԵ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ

**ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՐՅԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ԱՐԱԲԱՆԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ**

(1870-1890-ական թվականներ)

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

**Աշխատությունն իրականացվել է ՀԲԸՄ Եգիպտոսի
Ճրջանակային Հանձնաժողովի և Կահիրեի ՀԲԸՄ
Պարփո արեւնապետ պրն. Պերճ Թերզյանի
անգնահատելի աջակցության շնորհիվ, ինչի համար
հայրնում ենք մեր խորին երախարագիտությունը**

694806

V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

948,925: 080(620)

ՆԱՐԻՆԵ ԱՏԵՓԱՆԻ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ

A 105904

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ
(1870-1890-ական թվականներ)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
186

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
186

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

Ե 764

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Ա. Խառնապյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.դ. Ռ. Կարսապետյան,
պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Փաշայան

Երանոսյան Ն. Ս.

Ե 764 Հայկական հարցը Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում (1870-1890-ական թվականներ) / Ն. Երանոսյան. – Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2018. – 233 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է 1870-1890-ական թվականներին Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում լույս տեսած Հայկական հարցին առնչվող նյութերի վերհանմանը, պատմաքննական լույսի ներքո դրանց ուսումնասիրությանը և տվյալ խնդրում Եգիպտոսի հանրային վերաբերմունքի բացահայտմանը:

Աշխատության մեջ ներկայացվել են պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Եգիպտական մամուլի զարգացման հիմնական ուղղությունները և գլխավոր պարբերականները, քննության է ենթարկվել հիմնականում տվյալ պարբերականներում լույս տեսած նյութը, կատարվել են համապատասխան եզրահանգումներ:

Այն հասցեագրված է գիտական և ընթերցող հանրության լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-860-68-8

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2018

ԳՄԴ 63.3

© Երանոսյան Ն., 2018

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մենագրությունը 1870-1890-ական թվականներին Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում Հայկական հարցի վերաբերյալ լույս տեսած հրապարակումների գիտաքննական վերլուծության առաջին փորձն է:

Ձեռնամուխ լինելով նյութի հետազոտությանը՝ հետամուտ ենք եղել հետևյալ խնդիրներին. ցույց տալ խնդրո առարկա պատմական ժամանակահատվածում Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլի զարգացման հիմնական առանձնահատկությունները և ուղղությունները՝ հիմնավորելով դրանց ձևավորման պատմական նախադրյալները, բացահայտել Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում արևմտահայության կացությանն առնչվող հրապարակումները և վերհանել խնդրի վերաբերյալ կատարված հիմնական շեշտադրումները, բացահայտել ու քննական լույսի ներքո վերլուծել ուսումնասիրվող մամուլում 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների և դրանց իրականացման ձևերի արձագանքները, անդրադառնալ հայ գաղթականների հիմնախնդրի լուսաբանմանը, ուսումնասիրել Հայկական հարցի բովանդակության, Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի, ինչպես նաև Հայկական հարցի վերաբերյալ մեծ տերությունների դիրքորոշման լուսաբանումը Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում, վերլուծել խնդրո առարկա մամուլի հրապարակումները՝ համադրելով և համեմատելով ինչպես տարբեր ուղղվածության արաբալեզու պարբերականների, այնպես էլ ժամանակի միջազգային մամուլի, ականատեսների հուշագրությունների կամ տվյալ պատմական իրադարձություններին վերաբերող այլ աղբյուրագիտական

արժեք ունեցող նյութերի հետ, վերոհիշյալի միջոցով ուրվագծել Ե-գիպտոսի հանրության տարբեր շերտերի, դրանց հանրագումարում՝ նաև ընդհանուրի վերաբերմունքը Հայկական հարցի վերաբերյալ, ցույց տալ մատուցված տեղեկատվության հակասությունները, բացահայտել դրանց պատճառները՝ պարզելով, թե ինչպես է Ե-գիպտական մամուլը կատարել պատմական իրականությունն արտացոլելու իր առաքելությունը:

Հայկական հարցը Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովից հետո դարձավ միջազգային խնդիր և մեծ տերությունների քաղաքական շահերն օսմանյան կառավարությանը պարտադրելու հզոր կռվան:

Օսմանյան կառավարությունը, ի դեմս սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի, մեծ քաղաքականության մեջ խուսանավելու և կայսրությունը կործանումից փրկելու ելքերից մեկն էր համարում հայ ազգի ֆիզիկական վերացումը: Դա իրականացվում էր տերությունների կողմից սուլթանական կառավարության վրա գործադրվող ճնշումների սաստկացմանը զուգահեռ: XIX դարի վերջին հայերից ձերբազատվելուն ուղղված աքդուլիսմիդյան քայլերի գագաթնակետը դարձան 1894-1896 թթ. զանգվածային կոտորածները:

Ժամանակակից արաբական երկրների մեծ մասը մեր ուսումնասիրության առարկա: Ժամանակահատվածում գտնվում էր օսմանյան տիրապետության տակ: Արաբ ժողովուրդը նույնպես կրում էր օսմանյան բազմադարյա լուծը: Կայսրության ազգային-ազատագրական շարժումները սկսել էին ծավալվել նաև արաբական տարածքներում: Եգիպտոսում դրանց համար խթան հանդիսացան այնտեղ ֆրանս-բրիտանական մրցակցության սաստկացումը և բրիտանական ներկայության ամրապնդումը: Օսմանյան քաղաքականությունն ուղղված էր գլխատելու նաև արաբական ազգային-ազատագրական շարժումները:

Քանի որ Եգիպտոսը և Հայաստանը գտնվում էին միևնույն քաղաքական միավորի կազմում, կարելի է ենթադրել, որ Եգիպտական մամուլում տվյալ շրջանի պատմական իրադարձությունները պետք է լուսաբանված լինեն չմիջնորդավորված և հավաստի կերպով:

XIX դարի վերջին քառորդին առաքական պարբերական մամուլի ծանրության կենտրոնը Եգիպտոսն էր:

Սուլթանական ամենակույ գրաքննության ու սրի սպառնալիքը սիրիական տարածքներից արաբ մտավորականության սերուցքն ուղղորդել էր Եգիպտոս, որտեղ բավականաչափ անկաշկանդ միջավայր էր ձևավորված խոսքի ազատության համար:

Ըստ այսմ՝ ակնհայտ է խնդրի առնչությամբ ժամանակի Եգիպտական մամուլի հրապարակումների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Այդ հրապարակումներն իրենց ուրույն տեղն ու նշանակությունն ունեն համաշխարհային պարբերական մամուլում Հայկական հարցի արտացոլման խճանկարում:

Ուսումնասիրության թեմայի արդիականությունը միտված է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը և ցեղասպանության հետևանքների վերացմանն ու փոխհատուցմանը:

Հայոց ցեղասպանության սկիզբին արդուլիամիդյան կոտորածներով դրվեց, իսկ Հայկական հարցն առ այսօր առկախ է: Թուրքադրբեջանական պատմագիտության մեջ պատմությունը նենգափոխելու պարագայում ողջամիտ է հայտնի պատմական իրողությունների առնչությամբ ներկայացնել նաև մեկ այլ՝ ականատես ժողովրդի ընկալումը՝ խնդիրը դիտելով ոչ թե արևմտյան միսիոների կամ քաղաքական գործչի, այլ նույն կայսրության հպատակը եղած ժողովրդի աչքերով:

Արդի շրջանում հայ-եգիպտական միջպետական փոխհարաբերությունները թևակոխել են զարգացման որակական նոր շրջա-

փուլ: Ժամանակի արաբական հասարակական մտքի խմորումների առանցքը հանդիսացող մամուլի գնահատականների անաչառ լուսաբանումն ու համակողմանի ուսումնասիրությունը ստանում են հիմնարար գործնական-կիրառական նշանակություն, կարևորվում նաև քաղաքական, պատմադիվանագիտական հրատապության տեսանկյունից:

Եգիպտոսն այսօր ընթանում է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ուղեգծով: Դրա համար անհրաժեշտ պատմական հիմքն այդ երկիրը կարող է տեսնել իր իսկ մամուլի հրապարակումներում՝ ընդամենը ժամանակին արձանագրված պատմական փաստերը վերընթերցելով ու մեկնաբանելով¹:

Բացի այդ՝ 1890-ականները Եգիպտոսի հայ համայնքի համալրման փուլերից է: Հայերը Եգիպտոսի ազգային փոքրամասնությունների շարքում մշտապես կարևոր տեղ են զբաղեցրել և, չնայած հայ գաղութի փոքրաթիվ լինելու հանգամանքին, այն միշտ եղել ու մնում է եգիպտական հասարակության անքակտելի մասը:

XIX դարի երկրորդ կեսին մի շարք ղեկավար պաշտոններ գտնվում էին հայերի ձեռքին: Նուբար Նուբարյանը (Եգիպտոսի առաջին վարչապետը, մի քանի անգամ ստանձնել է այդ պաշտոնը՝ 1878-1879, 1884-1888, 1894-1895), Պողոս Նուբարյանը (Երկաթուղու վարչության ազգային ներկայացուցիչ՝ 1876-1879, 1891-1898), Հակոբ Արթինը (կրթության նախարարի տեղակալ 1884-1906), Տիգրան Աբրոյանը (արտաքին գործերի նախարար՝ 1891-

¹ Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրն արդի փուլում նույնպես լուսաբանվում է րազմաթիվ Նեղոսական լրատվամիջոցներում (տե՛ս <http://www.el-balad.com/mobile/771091>, <http://www.el-balad.com/show.aspx?id=825936>, <http://www.ahram.org.eg/UI/Front/>, <http://arabi.ahram.org.eg/ErrorPage.aspx?aspxerrorpath=/NewsQ/37382.aspx>, <http://www.aztagarabic.com/archives/11969>, <http://www.elwatannews.com/news/details/399089>, <http://albedaiiah.com/node/56478>, <http://m.almasryalyoum.com/news/details/484666>, <https://www.youtube.com/watch?v=oCU-vKiofXg&feature=youtu.be>, <http://ancnews.info/?p=1132> և այլն):

1894) և այլք՝ ազդու լծակներ ունեին՝ չնայած նրանց նկատմամբ տեղացիների վերաբերմունքը միանշանակ չէր²:

Սույն հետազոտության կարևորությունը հիմնավորելով՝ չմոռանանք, որ պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Եգիպտոսում հայալեզու պարբերականներ գրեթե չկային. «Արմաւենին» սկսել էր լույս տեսնել 1865 թ. և դադարել ընդամենը 4 համար տպագրվելուց հետո: 1889 թ. նրան հաջորդել էր «Նեղոսը»՝ հրատարակվելով միայն 18 ամիս: Եգիպտահայ մամուլի աշխուժացումն սկսվեց 1897 թ.՝ Գրիգոր Սարաֆյանի «Նոր կեանքի» և «Լրաբերի», այնուհետև՝ Հարություն Ավիհարի «Փարոսի» հիմնադրումով³: Հետևաբար, XIX դարի երկրորդ կեսին, Եգիպտոսի ոչ միայն արաբ, այլև հայ ընթերցողի տեղեկատվության հիմնական աղբյուրն արաբալեզու կամ Եգիպտոսում այլ լեզուներով լույս տեսնող մամուլն էր:

Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմանների (1870-ականների երկրորդ կեսից մինչև 1890-ականների երկրորդ կեսը) սկիզբը համընկնում է մի կողմից՝ Հայկական հարցի միջազգայնացման, մյուս կողմից՝ Եգիպտոսում պարբերական մամուլի զարգացման մի կարևոր շրջափուլի՝ մասնավոր մամուլի սկզբնավորման հետ: 1897-ից Հայկական հարցը միջազգային ասպարեզում նվազ ուշադրության սկսեց արժանանալ: Եգիպտոսի քաղաքական պատմության մեջ նույնպես հասունացել էր նոր շրջան՝ ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնավորման փուլը, որը, խմորվելով

¹ Պերդրան Է., Նուպար փաշա 1825-1899, նիշք եւ տպագրությունք, Կ. Պոլիս, 1910, 106-111. ص. 1990، القاهرة، القرن التاسع عشر، محمد رفعت الإمام الأرمن في مصر،

² Սա վառ արտահայտություն է գտել մեր ուսումնասիրած պարբերականներում՝ Նուբար փաշային վառաբանող տողերով (տե՛ս "الأهرام"، "العروة الوثقى"):

³ Պայրամյան Ա.Ն., Հայ մամուլը Եգիպտոսի մեջ. մատենագիտական ցուցակ. Գահիրե, 2005, էջ 2-10, Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Երևան, 1978, էջ 196-203. Հայ պարբերական մամուլի պատմություն. 1900-1922, Երևան, 2017, էջ 337-343:

1880-1890-ականներին և ամրապնդվելով գաղափարական մակարդակում, պետք է մարմին առնել 1900-ականներին:

Ինչպես հայտնի է, Բեռլինի վեհաժողովից հետո Հայկական հարցը սկսել էր արձարծվել առավելապես բարենորոգումների ճանապարհով արևմտահայության դրությունը բարելավելու պահանջներով: Դրանց պատասխանն առավել սաստկացող օսմանյան քաղաքականությունն էր, որի գագաթնակետը դարձան 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածները: Այս պատմական իրողությունների շուրջ էր պտտվում մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության քաղաքական խաղը: Նպատակ ենք ունեցել ցույց տալու, թե ինչպիսի արտացոլում են գտել պատմական տվյալ իրողությունները ուսումնասիրվող մամուլում՝ դա հիմնավորելով Եգիպտոսին հատուկ պատմական գործոնների համաշարադրանքում: Նկատի ունենք, որ այդ արձագանքներն, ի վերջո, հող են նախապատրաստել մամուլում հայկական խնդրի ճշմարտացի կամ աղավաղված ներկայացման համար:

Թեմայի համակողմանի և ամբողջական լուսաբանման տեսանկյունից համալիր մոտեցում ենք դրսևորել ինչպես մամուլի և այլ սկզբնաղբյուրների, այնպես էլ հրապարակի վրա եղած պատմագիտական ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Կարևորություն ենք տվել դրանց համակցությանը, որի միջոցով պատմական իրադարձություններն առավել հավաստի և անաչառ են ներկայանում:

Արաբական մամուլի էջերում Հայկական հարցի արտացոլումը հայ ուսումնասիրողների կողմից սոսկ մասնակի ուսումնասիրության է արժանացել: Սիրիայի արաբալեզու մամուլի շրջանակներում

արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել Ն. Արիսյանը¹ և Մ. Եսոյանը²:

Եգիպտոսի մամուլում Հայկական հարցին առնչվող՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածով թվագրվող նյութը ներսահմաններում շրջանառվել է միայն արաբ ուսումնասիրողների հետազոտություններում, ուստի կարիք ունի ավելի լայն հետազոտության: Կահիրեի ՀԲԸՄ վարչական խորհրդի նախաձեռնությամբ «Հայաստանը և հայերը արաբական մամուլում 1876-1923 թթ.» ծրագրի շրջանակներում 2015 թ. լույս տեսավ արաբական մամուլում Հայկական հարցին առնչվող հոդվածներն ամփոփող ժողովածուի առաջին հատորը: Այն ընդգրկում է 1876-1893 թթ. հոդվածների պատճենները՝ մեքենագրված տարբերակների համադրությամբ: Դա մի բացառիկ կարևոր ժողովածու է, որում տեղ գտած նյութերի մեծ մասը պատրաստակամությամբ մեզ տրամադրել էր ժողովածուի գիտական խորհրդատու, հայագետ Մուհամմեդ Ռիֆաթ ալ-Իմամը, և դրանք մինչ նշյալ ժողովածուի լույս տեսնելը մենք հետազոտել ենք սույն աշխատության շրջանակներում³:

Հետազոտության ատաղձը XIX դարի երկրորդ կեսին եգիպտական հասարակական միտքն արտացոլող մասնավոր մամուլի մեծ կշիռ ունեցող պարբերականներն են: Ընտրել ենք գաղափարական դաշտը ձևավորող՝ օսմանամետ, բրիտանամետ, չափավոր ազգայնական-խլամական, երիտթուրքական-վտարանդական հետևյալ օրաթերթերը՝ «Ալ-Ահրամ», «Ալ-Մուկատտամ», «Ալ-Մուայ-

¹ نورا أريسيان، أصداء الإبادة الأرمنية في صحافة السوربة (١٨٧٧-١٩٣٠)، بيروت، ٢٠٠٤، الإبادة الأرمنية في صحافة المهجر السوربة، هاكازيان-مجلة الدراسات الأرمنية، بيروت، ٢٠١٠.

² Եսոյան Մ., Հայկական հարցը Սիրիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, Երևան, 2015:

³ القضية الأرمنية في الصحافة العربية، التدوين والإصلاحات ١٨٧٦-١٨٩٣، المجلد الأول، القاهرة، ٢٠١٥.

յադ», «ալ-Մուշիր»¹: Զուգահեռ օգտագործել ենք նաև նշվածների հարող մի քանի կարևոր պարբերականների հրատարակումներ²: Վերոնշյալներում տեղ գտած հոդվածները հիմք են դարձել Եգիպտոսի հեղինակավոր գիտական պարբերականներ «ալ-Հիլալ»-ի և «ալ-Մուկթատաֆ»-ի Հայկական հարցին վերաբերող հոդվածների համար: Փորձել ենք վերարտադրել եգիպտական հանրության մոտեցումները և վերհանել դրանց դրդապատճառները՝ համադրելով և վերլուծելով առկա նյութը:

Հայկական հարցը՝ որպես միջազգային քաղաքական քննարկման առարկա, իր հաստատուն տեղն է գրավել եգիպտական թերթերի առաջին էջերում: Խնդրի միջազգայնացման գրեթե տարեկիցը հանդիսացող «ալ-Ահրամ»-ն ասվածի ցայտուն օրինակն է: Այն եգիպտական ազդեցիկ պարբերականներից մեկն է (եթե ոչ՝ ամենակարևորը) ցայսօր: Իր հիմնադրման օրից ի վեր թերթը կարողացել է խուսանավել Եգիպտոսում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխությունների ալիքներում՝ մի կողմից պահպանելու իր գոյությունը, մյուս կողմից՝ հանդես գալով չեզոք, ֆրանսիական, այնուհետև՝ 1882-ից, նոր ծլարձակող եգիպտական ազգային շահերի դիրքերից: Ըստ այդմ՝ թերթի լրատվության հայկական մասնաբաժինը կրում է Եգիպտոսի ազգային առաջնահերթությունների լույսի ներքո մեկնաբանվելու յուրահատուկ կնիքը:

«Ալ-Ահրամ»-ին հակակշռող պետք է դառնար բրիտանական քաղաքական շահախնդրությունների խոսնակ «ալ-Մուկատտամ»-ը: Այդ երկուսին հակոտնյա և զուտ եգիպտական, հատկապես՝ իսլամական, ազգային գաղափարների քարոզիչ «ալ-Մուայյադ»-ը եգիպ-

¹ "الأهرام" 1878-1897, "المقطم" 1889 - 1897, "المؤيد" 1890-1897, "المشير" 1890-1898, "الهلال" 1903-1910, "المقتطف" 1910.

² "العروة الوثقى" 1884, "مصر" 1896, "القاهرة" 1880-1889, "لمنار العرب" 1896, 1902, "الرأي العام" 1896.

տուսի հասարակական կարծիքը ձևավորող գլխավոր լրատուների շարքում էր: XIX դարի երկրորդ կեսին առավելապես այս «երեքի» ամենօրյա լրատվությունն էր ձևավորում եգիպտական հանրային ընկալումը համաշխարհային իրականության նկատմամբ:

Անհնար էր անտեսել նաև մեկ այլ փաստ՝ «նոր օսմանների» հիմնական հայեցակետերը զարգացնող երիտթուրքական-վտարանդիական մամուլի առկայությունը Եգիպտոսում, որի հրատարակություններից մեկը՝ «ալ-Մուշիր»-ը, բավականաչափ հետաքրքիր վերաբերմունք է դրսևորել Հայկական խնդիրը մեկնաբանելիս: Ըստ այդմ, թերթը մանրագնին հետազոտման առարկա ենք դարձրել: Առանձնահատուկ ուշադրության ենք արժանացրել «ալ-Մուշիր»-ի էջերում լույս տեսած բազմաթիվ ծաղրանկարները, որոնք անմիջական կապ ունեն Հայկական հարցի հետ և կոչված են լրացնելու ժամանակի միջազգային մամուլի օրգաններում խնդրին առնչվող սակավաթիվ ծաղրանկարների շարքը:

Ինչ վերաբերում է Եգիպտոսի գիտական պարբերականներում Հայկական հարցի քննությանը, ապա այս դեպքում ևս խնդիրն իր հաստատուն տեղն ունի ամենահեղինակավոր «ալ-Հիլալ» և «ալ-Մուկթատաֆ» գիտական հրատարակությունների հատորներում:

Աշխատության հիմնական շեշտադրումներից է այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա մամուլում լրահոսն արձարծված է Եգիպտական մտքի հասարակական տարբեր գաղափարական հոսանքների հետնախորքի վրա և կրում է դրանց առաջնահերթության դրոշմը: Այս վերջինը նյութի նկատմամբ մեր հետազոտական մոտեցման հիմնական առանցքն է:

Եգիպտոսի պարբերական մամուլի պատմական զարգացման առանձնահատկությունները, հասարակական մտքի գաղափարական ուղղությունները ներկայացնելու նպատակին հետամուտ՝ ուղ-

ղորդող արժեք ունեցող աշխատությունների շարքում ներառել ենք Ֆիլիպ դի Տարազիի «Արաբական մամուլի պատմություն» երկհատոր հիմնարար ուսումնասիրությունը¹:

Այս բնագավառում առաջին աշխատանքը պատկանում է 1884 թ. Կահիրեում Ֆրանսիայի հյուպատոսության թարգմանիչ Հենրի Գալիարդուի գրչին, որը ֆրանսերեն «Արաբական մամուլի պատմություն» խորագիրը կրող զեկուցագրում ներկայացրել է բոլոր այն պարբերականները, որոնք տպագրվում էին Նեղոսի հովտում՝ ավելացնելով խմբագիրների կենսագրությունը, նրանց քաղաքական նախասիրությունները և գրական գործերը: Չեկուցագրի երկու ձեռագիր տարբերակներից մեկը պահվում է Փարիզում՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում, իսկ մյուսը՝ Կահիրեում: Տարագին դրանց գոյությունը գնահատում է որպես արաբական մամուլի պատմության մեջ ֆրանսիական դերակատարության հաջորդ կարևոր քայլը՝ Նապոլեոն Բոնապարտի՝ եգիպտական մամուլը հիմնադրելուց հետո²:

Առաջին արաբ պատմաբանը, որը զբաղվել է արաբական մամուլի պատմությամբ, «Ալ-Հիլալ»-ի խմբագիր Ջըրջի Չեյդանն է: Նա ամսագրի առաջին համարում 1892 թ. հրատարակել է արաբական մամուլի առաջին համահավաք ցուցակը³, որում ընդգրկված են աշխարհում մինչ այդ լույս տեսած 147 անուն արաբալեզու պարբերականներ՝ հազեցած դրանց ուղղվածության, խմբագիրների, հրատարակության վայրի վերաբերյալ հավելյալ տեղեկատվությամբ: Հեղինակի գրչին է պատկանում ևս մեկ երկհատոր ծավալուն աշխատություն, որը մեզ մեծապես օգտակար է եղել⁴: «Ալ-Հիլալ»-ի

1 الفيكنت فيليب دى طرازي، تاريخ الصحافة العربية، الجزء الأول والثاني، بيروت، ١٩١٣

² Դույն տեղում, էջ 21:

³ "الهلال", ١٨٩٢، الجزء الأول، السنة الأولى، سبتمبر.

⁴ جرجي زيدان، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر، الجزء الأول والثاني.

հետագա համարներից մեկում հաջողվել է գտնել մեկ այլ մատենագիտական ցանկ նույնպես, որի հեղինակը՝ Ասադ էֆենդի Սալիմը, համալրել է նախկինում արվածը՝ ավելացնելով 1892-1903 թթ. լույս տեսած արաբալեզու պարբերականների, դրանց հիմնադրման թվականի, վայրի, հիմնադիրների, ուղղվածության մասին տեղեկություններ¹: Այն համալրվել է նաև 1904 թ.՝ «Արաբական կենդանի պարբերականները» խորագրի ներքո²:

Ուշագրավ աշխատանք է արևելագետ Մարթին Հարթմանի՝ 1899 թ. անգլերենով հրատարակված «Եգիպտոսի արաբական մամուլը» ուսումնասիրությունը, որի հավելվածում ներկայացված է 168 անուն ամսագիր և թերթ՝ դրանց մանրամասն նկարագրությամբ: Հեղինակի դիպուկ բնութագրերը կարևորվել են Եգիպտոսի արաբական մամուլի պատմության, պարբերականների ուղղվածության խնդրում շրջանառվող տեսական հիմնավորումները ձևակերպելիս³:

XIX դարի վերջին քառորդի եգիպտական մամուլի ներկայացման համար արժեքավոր աղբյուր է ծագումով թուրք, սակայն Կահիրեում մեծացած, արաբախոս, արաբական գրականության կարկարուն դեմքերից մեկի՝ Վալի ադ-Դին Յաքանի «Հայտնին և անհայտը» երկհատոր հուշագրությունը⁴: Այն նախ և առաջ առանձնահատուկ է հայերի կոտորածների նկարագրություններով: Հեղինակը կարևոր անդրադարձեր է կատարել Եգիպտոսի արաբական մամուլի պատմությանը, գնահատելի են հատկապես երիտթուրքական հրատարակություններին վերաբերող հատվածները: Նա երիտթուրքական գաղափարախոսության կողմնակից էր և սուլթանի հրամանով քստրվել էր Սեբաստիա, որտեղ և ականատես է

¹ أسعد أفندي سليم، الجرائد العربية في العالم، "الهلل"، ٧، السنة الثانية عشر، ١٩١٣، ص. ٤٩.

² "الهلل"، السنة السابعة، ص. ٢١٢.

³ Hartmann M., The Arabic Press of Egypt, London, 1899.

⁴ ولي الدين يكن، المعلوم والمجهول، الجزء الأول والثاني، مصر، ١٩٠٩.

դարձել հայերի ջարդերին: Իր աշխատություններում բազմիցս դատապարտել է օսմանյան բռնապետական վարչակարգը՝ լինելով հակաաբդուլիամիդական:

Ավելի ուշ շրջանի արաբալեզու ուսումնասիրություններից առանձնակի ուշադրության են արժանի Սամի Ազիզի¹, Աբդ ալ-Լատիֆ Համզայի², Իբրահիմ Աբդոյի³, Ֆարուկ Աբու Ջեյդի⁴, Ռամզի Միխայիլի⁵, Ահմադ Համրուշի⁶ աշխատանքները:

Եվրոպացի ժամանակակից ուսումնասիրողներից առանձնացրել ենք Ա. Այալոնի ծավալուն մենագրությունը⁷:

Եգիպտոսի քաղաքական պատմության, պարբերական մամուլի ուղղությունների, հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացման նպատակով ուղղորդվել ենք հայ, արևմտյան և ռուս մի շարք հետազոտողների աշխատություններով, որոնք օգնել են ճիշտ բնութագրել ժամանակաշրջանը և դրան հատուկ գաղափարական դաշտը⁸:

¹ سامي عزيز، الصحافة المصرية وموقفها من الإحتلال الإنجليزي، القاهرة، ١٩٦٨.
² عبد اللطيف همزة، الصحافة العربية في مصر، دار الفكر العربية، ١٩٨٥، عبد اللطيف حمزة، أب المقالة الصحافية، ج. ١، علي يوسف.
³ إبراهيم عبده، تطور الصحافة المصرية، ١٨٩٨-١٩٥١، إبراهيم عبده، جريدة الأهرام - تاريخ مصر في ٧٥ سنة.
⁴ فاروق أبو زيد، الصحافة المتخصصة، القاهرة، ١٩٨٦.
⁵ رمزي ميخائيل، الصحافة المصرية والحركة الوطنية من الإحتلال الى الإستقلال ١٨٨٢-١٩٢٢، القاهرة، ١٩٩٦.

⁶ أحمد حمروش، تصّة الصحافة في مصر، القاهرة، ١٩٨٩.

⁷ Ayal A., The Press in the Arab Middle East. New York. Oxford. 1995.

⁸ Նադարյան Ե. Հ., Արաբական ազգային-մշակութային գաղափարներ, Երևան, 1988, Կարապետյան Ռ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Երևան, 2003, Cromer, Modern Egypt, vol. II, London, 1908. Colvin A., The Making of Modern Egypt, London 1906, Hunter R.F., Egypt under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to the Modern Bureaucracy, Cairo, 1999, Armajani J., Modern Islamic Movements, History, Religion and Politics, UK, 2012, The Cambridge History of Egypt, vol. 2. Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century, Cambridge, 2008, Ahmed J.M., The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism, London, New York, Toronto, 1960, Harris C., Nationalism and Revolution in Egypt, London, Paris, 1964, Крачковский И., Мустафа Кямиль и Жюльетта Адаи: К истории национальной

Մենագրության մեջ շոշափված հիմնահարցերի շրջանակներում Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող որոշ պատմական իրողություններ հիմնավորելիս օգտակար են եղել հատկապես Վ. Ա. Գորդլևսկու և Վ. Վ. Բարտոլդի աշխատությունները¹: Նոր օսմանների, երիտթուրքերի գաղափարախոսությունների հիմնական կողմերի ներկայացման ընթացքում հաշվի ենք առել Յու. Պետրոսյանի և Ջ. Կիրակոսյանի աշխատությունները²:

Ուսումնասիրության առանցքային հարցերից մեկը՝ Օսմանյան կայսրության տպագիր մամուլի պատմությունը, լավագույնս ներկայացված է Ա. Դ. Ժելտյակովի մենագրության մեջ³, որը մեծապես նպաստել է մեր աշխատանքի իրականացմանը:

Աշխատության ատաղձը հանդիսացողը պարբերական մամուլը, ինչպես և Օսմանյան կայսրության ամբողջ տպագրությունը, ենթակա էր աբդուլհամիդյան գրաքննության ազդեցությանը: Այն լուսաբանելու տեսանկյունից ուշագրան են Ա. Խառատյանի մենագրությունները, որտեղ գրաքննությունը ներկայացվում է արևմտա-

движении в Египте. Ленинград, 1928, Долиннина А.А., Очерки истории арабской литературы нового времени: Египет и Сирия, просветительский роман 1870-1914 гг., Москва, 1973, Котлов Л.П., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке, Москва, 1975, Левин З.И., Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и в Египте (Новое время), Москва 1972. Ислам и национализм в странах Зарубежного Востока, Москва, 1988. Луцкий В.Б., Новая история арабских стран, Москва, 1965.

¹ Гордлевский В.А., Избранные сочинения т. III, Москва, 1962, Бартольд В.В., Сочинения, т. 6, Турция, ислам, христианство, Москва, 1966.

² Կիրակոսյան Ջ.Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980, նույնի՝ Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982, Петросян Ю.А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, նույնի՝ Османская империя: Могущество и гибель, Москва 1990. նաև՝ Новые османы и борьба за Конституцию 1876 г. в Турции, Москва 1958, Фадеева И.Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османнизм-пантуркизм), Москва, 1985.

³ Желтяков А.Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, Москва, 1972.

հայ մամուլի շրջանակներում, և որի զուգահեռները տեսնում ենք եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում¹:

Աշխատության, թերևս, ամենակարևոր հիմնահարցը 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածներն է, որն արաբ պատմագիտապան միտքը գնահատել է որպես Հայոց ցեղասպանության սկիզբ:

Ն. Հովհաննիսյանն իր ուսումնասիրություններում մանրամասն քննության է առել այդ խնդիրը²: Հեղինակն իրավացի գնահատական է տվել արաբական պատմագիտական մտքի վերաբերմունքին՝ XIX դարի վերջին և XX դարասկզբին իրագործված հայերի կոտորածների և Հայկական հարցի վերաբերյալ՝ ընդգծելով հատկապես Լիբանանի և Սիրիայի պատմագետների՝ Մուսա Պրենսի³, Սալիհ Զահր ադ-Դինի, Մարուան ալ-Մուդաուարի և մի շարք այլ պատմաբանների աշխատությունները⁴:

Մասնավորեցնելով՝ պետք է նշել, որ եգիպտական պատմագիտական միտքը Հայկական հարցին համեմատաբար ավելի քիչ է անդրադարձել: Առանձնահատուկ կարևորություն պետք է տալ եգիպտացի հայտնի հայագետ Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ-Իմամի հիմնավոր աշխատություններին⁵:

¹ Խատասյան Ա.Ա., Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը 1858-1896, Երևան, 1984, նույնի՝ Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Բուրջիայում (1857-1908), Երևան, 1989:

² Հովհաննիսյան Ն.Հ., Արաբական երկրների պատմություն հ. 2, օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516-1918 թթ., Երևան, 2004, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության լինական յուշի ներքո, Երևան, 2004, նույնի՝ Մուլթան Արդուլ Համիդ Էրկորդղի հակահայկական քաղաքականությունն արաբական ժամանակակից պատմագրության գնահատմամբ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1987, թիվ 1 (116), էջ 75-88:

³ Moussa Prince, Un genocide impuni: l'Armenocide, Beirut, 1975.

⁴ مروان المدور، الأرمين عبر التاريخ، بيروت، ١٩٨٢، القاهرة - جيزة، ١٩٩٧، صالح زهر الدين، سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية وموقف القوى الدولية منها، انطلياس، ٢٠١٠.

⁵ محمد رفعت الإمام، الأرمين في مصر في القرن التاسع عشر، القاهرة، ١٩٩٥، الأرمين في مصر ١٨٩٦-١٩٦٦، القاهرة ٢٠٠٢، القضية الارمنية في الدولة العثمانية ١٨٧٨-١٩٢٣، القاهرة، ٢٠٠٢.

Նշենք, որ մեր ուսումնասիրության առարկա արաբալեզու պաղբերականները ժամանակակից են 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածներին, մինչդեռ պատմագիտական վերոբերյալ ուսումնասիրությունների հիմքում առավելապես ընկած են ավելի ուշ շրջանի հրատարակություններ:

Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլի արդյունավետ ուսումնասիրությանն էապես նպաստել են Ա. Կիրակոսյանի՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ բրիտանական ու ամերիկյան կարևոր պաղբերականների հրատարակումների քննությանը նվիրված աշխատությունները¹:

Աշխատության մեջ քննության դրված մյուս հիմնահարցերն ուսումնասիրելու տեսանկյունից չափազանց կարևոր են եղել Մ. Ներսիսյանի, Գ. Գալոյանի, Ռ. Սաֆրաստյանի, Վ. Պողոսյանի, Գ. Խուրդինյանի, Վ. Բայբուրդյանի, Գ. Եազըճյանի մենագրությունները²:

Ուսումնասիրությանն առնչվող հարակից խնդիրները քննելիս օգտագործել ենք «Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ» արձանագրությունները, փաստաթղթերի այլ ժողովածուներ³, Սասունի, Ջեյ-

¹ Киракосян А.Дж., Армянский вопрос на страницах журналов Великобритании (Середина 90-х гг. 19 века). Ереван, 1980. Киракосян А.Дж., Ближневосточный кризис 1895-97 гг., Армения и политика США, "Вопросы востоковедения". Вып. 1-2. Ереван, 1983.

² Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.). Երևան, 2009. Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ). Երևան, 2011, Խուրդինյան Գ., Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության բնական պատմություն. ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը, Երևան, 2006. Բայբուրդյան Վ., Ջրդիրք. Հայկական հարցը և հեյ-քրդական հարաբերությունները պատմության յույսի ներքո. Երևան, 2008. Եազըճյան Գ., Սուլթան Ապտիպ Համիտ Բ-ի յուշերն ու մտածումները. Ապտիպ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պէրոլթ, 1980:

³ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1878-1880, Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1890-1896, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923). Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և կյոթերի ժողովածու. կազմողներ՝ Լ.Գ. Ներսիսյան, Ռ.Գ. Սահակյան. Երևան, 1991. Հայոց հարցի վավերագրերը. Լեօ Թիֆլիս, 1915. Վառերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1873-1910 թթ.), գիրք Ը..

թունի իրադարձությունները ներկայացնող և հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության վերաբերյալ մի շարք այլ հիմնարար ուսումնասիրություններ, հայ և այլազգի քաղաքական գործիչների, միսիոներների հուշագրություններ¹:

Հայոց պատմության տվյալ ժամանակաշրջանը ներկայացնելու համար հիմք ենք ընդունել «Հայոց պատմության» ակադեմիական հրատարակության երրորդ հատորի առաջին գիրքը²:

Աշխատությունը շարադրելիս թեմային առնչվող բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր քաղել ենք համացանցային որոշ կայքերից³:

կազմող և առաջաբանի հեղինակ Սամիրո Բեիրուդևան, Երևան, 2001. Blue Book: Turkey, No. 3. (Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey and Ivents in Constantinople). London, 1896, նստ.՝ №. 1. (1890-1891) (Correspondence responding the condition of the Populations in Asiatic Turkey and the proceedings in the Case of Moussa Bey), London, 1896. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. Москва. 1896. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. факсимильное воспроизведение издания 1898 года. Ереван, 2014:

¹ Ա.Ղո. Վանի, Բիթլիսի և Լրգրումի վիլայեթները, Երևան, 1912. Ալպոյանեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Բ. հատոր, Գահիրէ, 1937. Սարուխան Ն., Հայկական ինդիրն և Ազգային սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում 1860-1910, Ա. հատոր, Թիֆլիս, 1912, Առոմ (Հարություն Շահիբկան), Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914, Աղասի, Չէթուն և իր շրջակաները, Պէրութ, 1968, Օտեան Է., Պօլոս փաշա Նուպար, Կ. Պոլիս, 1913, Մարաշի Տէր Աւետի քահանայի յուշերը, կազմեց Վ. Տեր-Աւետիսյանը, Երևան, 2013, Սևյան, Սաաւն, Երևան, 1990, Argyll J.D. (Duke of Argyll), The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878, and to the Second Afghan War. vol. 1, London, Bliss Edwin Munsell. Turkish Cruelties upon the Armenian Christians, a reign of Terror, 1896. MacCol Malcolm M.A., England's Responsibility Towards Armenia, London and New York, 1895, նստ.՝ The Sultan and the Powers, London New York and Bombay, 1896, Harris R. J. and Harris H.B., Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia, London, 1897, Wintle W.J., Armenia and its Sorrows, London, 1896, Sadik Shahid Bey, Islam, Turkey, and Armenia, and how they happened. 1898, Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, Capter XIV, Estimate of the Character of Abdul Hamid, London, 1917, Azhderian Antranig, The Turk and the Land of Haig of Turkey and Armenia, New York, 1898.

² Հայոց պատմություն, Խ. III, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, 2010:

³ <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/list/title/zdb/26687665/>, www.al-mustafa.com/pdf, <http://www.ancr.ie.net/studies/438>, <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:18601&q>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jabarti2/fframctext6.htm>.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԱՔԱԼԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ: ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ

1.1. Հասարակական-քաղաքական իրականությունը և պարբերական մամուլը Եգիպտոսում XIX դարի վերջին քառորդին

Եգիպտոսում XIX դարի ավարտը հատկանշվում է հասարակա-
կան գիտակցության ընդերքում սկիզբ առած խոր փոխակերպում-
ների գործընթացով, որը երկրում ստեղծված քաղաքական իրավի-
ճակի անմիջական արգասիքն էր:

Գտնվելով Օսմանյան կայսրության կազմում՝ Եգիպտոսը ներ-
կայացնում էր այդ պետության քաղաքական իրականության հիմ-
նական կողմերը, սակայն, իր աշխարհագրական դիրքի ռազմավա-
րական կարևորությամբ և քաղաքակրթական առանձնահատկոթ-
յուններով պայմանավորված ներկայանալով:

Դեռևս 18-րդ դարի վերջին տարիներին ֆրանսիական զինար-
շավով սկսված եվրոպական տերությունների զավթողական քաղա-
քականությամբ ինչպես Օսմանյան կայսրությունը, այնպես էլ նրա
կազմում գտնվող ռազմավարական կարևորություն ներկայացնող
երկրները հայտնվել էին կախվածության մեջ՝ վերածվելով
Արևմուտքի հումքի աղբյուրների: Մեծ Բրիտանիայի ներկայությունը

Եգիպտոսում XIX դարի ավարտին բնութագրվում է երկրի ֆինանսական ինքնուրույնության սահմանափակումներով, որ 1882 թ. ամրապնդվեց նաև բրիտանական քաղաքական գերակայությամբ:

Եգիպտոսի խղիվները¹, ոգևորվելով մեծ նախագծերի հեռանկարներով (առաջին հերթին Սուեզի ջրանցքի կառուցման նսյատակով), պարբերաբար մեծ դրամագլուխներ էին փոխառում եվրոպական դրամատներից: Դա անխուսափելի էր դարձնում կախվածության մեծացումը Եվրոպայից: Եգիպտոսը 1876 թ. սնանկ հայտարարվեց, իսկ 1878-ին ձևավորվեց Եվրոպական կաբինետը:

Ստեղծված տնտեսական ծանր կացությունն առաջացնում էր ժողովրդական լայն զանգվածների բողոքը: Նրանք տիրող թշվառության և անարդարությունների գլխավոր հեղինակ էին համարում խղիվին և նրա համախոհներին, միննույն ժամանակ անբարյացակամ վերաբերմունք դրսևորում երկրում հաստատված և բազմաթիվ արտոնություններ վայելող եվրոպացիների նկատմամբ: Բողոքի ալիքն ի վերջո հանգեցրեց 1882 թ. ապստամբությանը՝ Ահմադ Արաբի փաշայի գլխավորությամբ²: Նույն թվականին Մեծ Բրիտանիան հաստատվեց Եգիպտոսում, սակայն այդպես էլ չհայտարարեց Եգիպտոսի վերջնական բռնազավթման կամ դրա նկատմամբ իր հովանավորությունը հաստատելու մասին՝ երկնչելով Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի, մասամբ՝ նաև Օսմանյան կայսրութ-

¹ Եգիպտոսի կառավարչի տիտղոս, պարսկերեն նշանակում է «վեհապետ», «տեր» կամ «իշխան»: Առաջին անգամ այն Իսմայիլ փաշային է շնորհվել 1867 թ. տուլթանի ֆերմանով և գործածության մեջ մնացել մինչև 1914 թ. (տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, vol. V., Leiden, E.J. Brill, 1986, p. 4): Այս տիտղոսը սուլթանից «կորգեթ», ի վերջո, հաջողվել էր Նուբար Նուբարյանի ջանքերով (տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, II, Երևան, 2004, էջ 366-367, Պերրան Է., նշվ. աշխ., էջ 15):

² Արաբիի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Cromer, նշվ. աշխ., էջ 175-194, Мухомов В.Б., նշվ. աշխ., էջ 186-196, The Cambridge History of Egypt, vol. 2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century, Cambridge University Press, 2008, p. 217-238.

յան հակազդեցությունից: Ֆրանսիական ճնշումների տակ Մեծ Բրիտանիան համաձայնեց Եգիպտոսից դուրս գալու ժամկետները ճշգրտելու շուրջ բանակցություններ սկսել: Դրանք ընթանում էին Կ. Պոլսում, սակայն անընդհատ երկարաձգվում էին բրիտանացիների ջանքերով: Ի վերջո՝ 1887 թ., մշակվեց անգլո-թուրքական համաձայնագրի նախագիծը, ըստ որի, բրիտանացիները պարտավորվում էին երեք տարվա ընթացքում դուրս գալ Եգիպտոսից, եթե նշված ժամանակահատվածում Եգիպտոսի անվտանգության դեմ նոր՝ արտաքին կամ ներքին սպառնալիք ի հայտ չգար: Բացի այդ, բրիտանական կողմը պահանջել էր, որ համաձայնագիրը երկիրը վերանվաճելու իրավունք վերապահեր իրեն՝ ներքին կամ արտաքին նոր սպառնալիք առաջանալու դեպքում: Սուլթանը մերժել էր այդ պահանջը, և բրիտանական զորքը Եգիպտոսում անորոշ կարգավիճակ էր ստացել: Փաստացի, երկիրը վերածվել էր բրիտանական գաղութի, այնինչ դրա միջազգային իրավական կարգավիճակը մինչև 1914 թ. փոփոխության չենթարկվեց: Եգիպտոսը համարվում էր Օսմանյան կայսրության մաս, իսկ Մեծ Բրիտանիան՝ «ժամանակավորապես օկուպացնող պետություն»¹:

Եվրոպական տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև դրա կազմում գտնվող արաբական երկրների տնտեսական և քաղաքական կախվածության ավելացումը և դրանք կիսագաղութների ու գաղութների վերածելու քաղաքականությունը խթանում էին ֆեոդալական հետամնաց կարգերը հաղթահարելու, ազգային-ազատագրական պայքարի միտումները:

Նշյալ ժամանակահատվածն առանձնանում է նաև որպես արաբական լուսավորականության եգիպտական շրջափուլ: Այն ուղեկցվում էր ազատական գաղափարախոսության և ազգային

¹ Տե՛ս Կարապետյան Ռ., նշվ. աշխ., Լք 68-74, Мухомов В.Б., նույն տեղում. Colvin A., նշվ. աշխ., Լք 238-247:

ինքնագիտակցության ծնունդով, համիսլամականության, իսլամական բարեշրջման, համաարաբականության ու եգիպտական ազգայնականության¹ ձևավորման գործընթացներով:

Արաբական երկրների մշակութային վերելքի այդ շրջանը XIX–XX դդ. միջազգային գիտական գրականության մեջ անվանում են «նահդա»: Ռուսական, արևմտյան և արաբական աղբյուրները «նահդա»-ն մեկնաբանելու խնդրում տարբեր գիտական բացատրություններ ունեն²: Այն հայտնի է որպես մշակութային կյանքի աշխուժացման, նոր արաբական գրականության կայացման, լուսավորական շարժման, իսլամական ռեֆորմացիայի ծավալման, արաբական ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարաբանական հիմնադրույթների ստեղծման ժամանակաշրջան: Չնայած, ընդունված է թարգմանաբար «նահդա»-ն ներկայացնել որպես «վերածնունդ», ճիշտ չէ այն նույնացնել եվրոպական վերածննդի հետ: Պետք է շեշտել, որ թեև և՛ եվրոպական վերածնունդը և՛ արաբական նահդան ուղեկցվում էին կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացով, այնուամենայնիվ, դրանք տարբեր էին իրենց էությամբ և ձևով: Վերջինն ազգային-մշակութային զարթոնք էր՝ օսմանյան տիրապետության հետևանքով ստեղծված դարավոր մշակութային լճացումից հետո, որը տեղի էր տալիս կապիտալիստական Եվրոպայի հոգևոր արժեքների մեծ ազդեցությանը:

Որպես համաարաբական երևույթ՝ «նահդա»-ի դիմագիծը տարորոշվում էր համընդհանուր լեզվական և մշակութային ժառանգությամբ, սակայն, արաբական երկրներում ունենալով տարբեր ժամանակային մեկնակետեր, այն օժտվել էր յուրահատուկ գծերով՝

¹ Левин З.И., Ислам и национализм в странах зарубежного Востока, Москва, 1988, с. 183-195.

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Նազարյան Է.Հ., նշվ. աշխ., էջ 15-29:

կախված միջավայրի սոցիալ-քաղաքական տարբերություններից: «Նահդա»-ի զարգացումը պայմանավորված էր երկու բաղկացուցիչով. արաբները մի կողմից դեմքով շրջվել էին դեպի իրենց միջնադարյան հարուստ մշակութային անցյալը և ոգեկոչում էին այն, մյուս կողմից՝ հակված էին դեպի Եվրոպայի գիտատեխնիկական նվաճումները:

Եգիպտոսում լուսավորականության ժամանակաշրջանն ուրվագծվում է 1870-90-ականներով:

Պետք է շեշտել, որ լուսավորական գործիչները պետք է դառնային նաև երկրի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջնորդներ:

Եթե «նահդա»-ի աշխարհիկ արտահայտությունը Եգիպտոսում լուսավորականության հաստատումն էր, ապա դրա կրոնական դրուսկորումը դարձավ իսլամական բարեկարգիչ շարժումը: Ավելի հաճախ այն հորջորջվում էր որպես «իսլամական մոդեռնիզմ»¹, քանի որ շարժման ներկայացուցիչները փորձում էին կրոնը բարեփոխելու, նորացնելու ճանապարհով իսլամական ավանդական արժեքները հարմարեցնել ժամանակի պահանջներին: Իսլամական բարեկարգումը կրոնը վերանայում էր՝ այն համատեղելով լուսավորականության տարրերի հետ: «Նահդա»-ն դարձավ հասարակական գիտակցության զարգացումն արագացնող այն հիմնական նախադրյալը, որի շնորհիվ XIX դարի ավարտին և XX դարի սկզբում ընկած կարճ ժամանակահատվածում ծնվեցին և ամրապնդվեցին նոր աշխարհայացքի կայացումն արտահայտող մշակութային-քաղաքական գաղափարախոսություններ ու տեսություններ, ազգային-ազատագրական շարժումները խթանող ուսմունքներ:

¹ Долинкина А.А.. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия, Москва, 1968, с. 7-12, նույնի՝ Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия, просветительский роман 1870-1914 гг., Москва, 1973, с. 8

Թեև Մուհամմեդ Ալլի իրագործած բազմաթիվ նշանակալի բարեփոխումները՝ նպաստել էին հասարակական գիտակցության նախապատրաստմանը նոր գաղափարներ ընդունելու համար. այնուամենայնիվ, դարակեսին Եգիպտոսը դեռևս պատրաստ չէր ամբողջությամբ ընդունելու նորը: Արաբական լուսավորականության հայրենիքը մնում էր Սիրիան², մասնավորապես՝ Լիբանանը: Եվ միայն 70-ականների վերջին Եգիպտոսում ձևավորվեց միջավայր, որն ի զորու էր ընդունել լուսավորականության գաղափարները:

Լուսավորական շարժման ծավալումը և պարբերական մամուլի զարգացումը նպաստեցին տիրող իրավիճակից դժգոհ հասարակական տարբեր խմբերի մերձեցմանը: Աստիճանաբար ձևավորվում էր հասարակական որոշակի կարծիք, հիմք էր դրվում մտավորականության առավել ազատամիտ շերտի ձևավորմանը:

Գաղափարական ոլորտում պայքար էր ծավալվում «հնի»՝ ի դեմս հնուց եկած արևելյան, իսլամական բարքերով կանոնավորվող ավանդույթների, և «նորի»՝ առավելապես եվրոպական մշակույթից փոխառված առաջադիմական դրույթների միջև: Անհրաժեշտ էր ժամանակի ոգուն համահունչ վերանայել իսլամական հայեցակարգերն ու վաղուց հնացած ավանդույթները՝ կարևոր շեշտադրումները դնելով հատկապես քաղաքական հիմնախնդիրների վրա: Երկրում լայն տարածում էին գտել ազատության մասին եվրոպական ըմբռնումները, սահմանադրականության և խորհրդարանականության հայեցակարգերը: Արաբ գաղափարախոսները, որպես հայեցակարգ, մշակում և քարոզում էին արևելքի ժողովուրդների զարգացումը՝ եվրոպական երկրների օրինակով:

¹ Կաջարյան Ե., նշվ. աշխ., Լք 39-91:

² Սիրիական տարածքները XIX դ. ընդգրկում էին ժամանակակից Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստին-Իսրայելը և Հորդանանի մի մասը:

Հասարակական կյանքի առաջնահերթ խնդիրն էր Եգիպտոսի ազգային հարցը: Սոցիալական և քաղաքական շահագործման հիմնական առանցքը համարվում էր կառավարող վերնախավը՝ բաղկացած գլխավորապես թուրքերից, չերքեզներից, այբանացիներից, 1882-ից՝ նաև բրիտանացիներից: Այդ պարագայում սոցիալ-քաղաքական դժգոհությունը դրսևորվում էր ազգայնականության ձևով:

Եգիպտոսում և, առհասարակ, արաբական երկրներում հասարակական գիտակցության զարգացման յուրահատկությունները քննելիս անհնար է անտեսել իսլամի կարևոր դերակատարությունը, որը սերտաճել էր արաբ հասարակության պատմական զարգացման յուրահատկություններին:

«Հնի» և «նորի» պայքարն ուղեկցվում էր իսլամական ավանդույթների ու դոգմաների ազդեցիկ ուղղորդումներով, որոնք իրենց կնիքն էին դնում մուսուլմանի աշխարհայացքի վրա:

Համիսլամականության գաղափարները որոշակիորեն խոչընդոտում էին ազգային-ազատագրական մտքի զարգացմանը՝ կրոնական միասնության գաղափարը հակադրելով ազգային միասնության գաղափարին:

Այդ պատճառով Օսմանյան կայսրության արաբական մասերում թուրքական բռնապետության դեմ պայքարը դրսևորվում էր միայն վարչակարգը քննադատելով, երբեմն՝ սուլթանի՝ «խալիֆա» տիտղոսը վիճարկելով¹: Նույնիսկ 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո այդպիսի հակադրությունը սահմանափակվում էր արաբական տարածքներին Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավարություն տալու կոչերով միայն: Նույն չափով Աբդուլ Համիդն օգտագործում էր իր՝ մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ՝

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. 2, Երևան, 2004. Гордлевский В.А., Был ли турецкий султан халифом, Избранные сочинения, т. III, Москва, 1962, с. 187-196.

«խալիֆա» լինելու հանգամանքը, իսլամադավան տարածքներում իր հեղինակությունը բարձրացնելու, եվրոպական տերությունների առաջ Օսմանյան կայսրության դիրքերն ամրապնդելու համար: Սուլթանը հենվում էր համիսլամականության ականավոր գաղափարախոս Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի (1839-1897) գաղափարների վրա¹, որը մուսուլմաններին հորդորում էր եվրոպական գաղութատիրության դեմ պայքարում միավորվել թուրք սուլթանի՝ իբրև Մուհամմեդ մարգարեի հաջորդի՝ խալիֆայի դրոշի ներքո²:

Համիսլամականության հիմքերը Օսմանյան կայսրության տարածքում դրվել էին Նամըք Քեմալի ջանքերով՝ 1870-ականների սկզբներին, երբ «Նոր օսմանները» կոչ էին անում համախմբվել՝ նպատակ հետապնդելով դրա միջոցով ամրապնդել կայսրությունը³:

Նոր ժամանակներում արաբների՝ որպես մեկ միասնական ազգի մասին պատկերացումները ձևավորվում էին XIX դարում՝ արաբական ազգային ինքնագիտացության զարթոնքին համընթաց, երբ պատմական անհրաժեշտություն էր արաբների ջանքերի միավորումը՝ հանուն ազատության և անկախության:

Արաբական հասարակական գիտակցության մեջ եվրոպական զավթումը հաճախ նույնացվում էր «քրիստոնյա Արևմուտքի» և «իսլամական Արևելքի» հավերժական պատերազմի, երբեմն՝ խաչակիրների արշավանքների հետ:

Եգիպտական հասարակական մտքի զարգացումները հանգեցնում էին ազգայնական գաղափարների, երկիրն օտար տիրապետությունից ազատագրելու ձգտումների ամրապնդմանը: Այդ ամենն ուղղորդելու գործում կարևոր դերակատարություն էր վերա-

¹ Adams Ch.G., Islam and Modernism in Egypt, New York, 1968, p. 4-17.

² Այս մասին տե՛ս Artaçani J., նշվ. աշխ., էջ 37-41, նաև՝ Фадеева И.И., նշվ. աշխ., էջ 130-202:

³ Петросян Ю.А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, с. 164-216.

պահված պարբերական մամուլին՝ որպես գաղափարական տարբեր հոսանքների ձևավորման հիմնական խառնարանի¹:

Եգիպտոսի պարբերական մամուլի պատմությունն անխզելիորեն առնչվում է Նապոլեոն Բոնապարտի և Մուհամմեդ Ալիի անուններին²:

Պարբերական մամուլը Եգիպտոսում սկզբնավորվեց ֆրանսիական զինարշավի ժամանակ (1798-1801 թթ.), իսկ բուն՝ եգիպտական լրագրության սկզբնավորումը տեղի ունեցավ Մուհամմադ Ալիի (1805-1848) կառավարման ժամանակաշրջանում³: Նրա իրականացրած բարեփոխումները կրթական-լրատվական ոլորտում չափազանց կարևոր էին Եգիպտոսի մշակութային, նաև՝ քաղաքական մտքի զարթոնքի համար:

Ֆրանսիական զինարշավով Եգիպտոսում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ դրվեց: Այստեղ ֆրանսիացիներն անհապաղ գործարկեցին իրենց տպարանական սարքերը, այդ թվում՝ հուայիայից բերված արաբական տպատառերը: Բոնապարտի կարգադրությամբ Կահիրեում 1798 թ. օգոստոսի 29-ին սկսեց լույս տեսնել զորախմբի ֆրանսերեն պաշտոնաթերթը՝ «Լը Կուրիեր դ'Էժիպտ» (Եգիպտոսի սուրհանդակ) քաղաքական հնգօրյան

¹ Աբդ ալ-Լատիֆ Համզայի գլխավորմամբ՝ պարբերական մամուլի դերն ազգային գաղափարախոսության կայացման հարցում անփոխարինելի էր: Ձևափոխման ենթարկելով Նապոլեոն Բոնապարտի հայտնի դարձվածը մամուլի հանրային և քաղաքական նշանակության մասին՝ նա գրում էր. «Եգիպտոսի պարբերական մամուլը երկրի պատմության համար առավել կարևոր դերակատարություն ունեցավ, քան բանակը, իսկ Եգիպտոսի քաղաքական պատմության համար՝ ավելի մեծ նշանակություն, քան որևէ ներկայացուցչական խորհուրդ» (الصحفية، ج. ١، القاهرة، ١٩٥٠، ص. ٣٩-٤٢):

² أحمد حمروش، قصة الصحافة في مصر، القاهرة، ١٩٨٩.

³ Տե՛ս Կարապետյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 22-37. Абд ар-Рахман аль-Джабарті. Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. 1798-1801. с. 220-221, հմմտ՝ <http://www.vostlit.info/Texts/rus/labarti2/frameset6.htm>. عبد الرحمن بن حسن الجبرتي، عجائب الآثار في التراجم والأخبار، الجزء الثالث، القاهرة، ١٩٩٨، ص. ٥١٤.

(ընդամենը 116 համար), որին հոկտեմբերի 1-ին միացավ բանակին ուղեկցող գիտնականների տպագիր օրգանը՝ «Լա դեկադ Էժիպսիեն» (Եգիպտական տասնօրյակ) եռամսյա հանդեսը (ընդամենը 3 պրակ): Դրանք հասցեագրված էին գինարշավի մասնակիցներին, նաև՝ Փարիզի պաշտոնատների ղեկավարներին¹:

Ֆրանսիացիների հրատարակած արաբալեզու՝ առաջին և միակ պարբերականն ըստ երևույթին եղել է «աթ-Թանբիի»-ը (Խրատ, հորդոր): Դա 1800 թ. լույս աշխարհ եկած կարճակյաց մի թռուցիկ էր, որ հիմնականում ֆրանսիական հրամանատարների կոչերն ու կարգադրություններն է հաղորդել եգիպտացիներին²: Հրատարակիչը իսլամ ընդունած և իրեն Աբդալլահ կոչած ֆրանսիացի գեներալ Ժակ Մնուն է եղել, իսկ խմբագիրը՝ Իսմայիլ Բեն Սաադ ալ-Վահիբի ալ-Խաշշաբը:

Ե. Նաջարյանը նկատել է, որ արաբ պատմագրությունը հիմնականում շրջանցում է տվյալ պարբերականի գոյության փառտը՝ եգիպտական պարբերական մամուլի հիմնադրման հարցում կարևոր շեշտադրումը վերապահելով Մուհամմեդ Ալիին³: Չնայած արաբ պատմաբան Դի Տարագին հիշատակում է ֆրանսիացիների հիմնադրած արաբալեզու առաջին պարբերականը՝ այն անվանելով ոչ թե «ալ-Թանբիի» այլ «Հաուադիս յոումիյա» (Առօրյա իրադարձություններ)⁴:

Պաշտոնական բնույթի և խղիվական տեղեկատվությամբ ու ռազմական թռուցիկներով սահմանափակվող մամուլին փոխարինելու եկավ «ալ-Ուակաի ալ-Միսրիյա» (Եգիպտական իրադարձություններ) (1828-1942) արաբալեզու առաջին պաշտոնական պարբերականը:

¹ Նաջարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 45:

² Ayalon A., նշվ. աշխ., էջ 12-13:

³ Նաջարյան Ե., նույն տեղում:

⁴ Դի Տարագի, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 45:

Եգիպտոսի պարբերական մամուլի զարգացման պատմության հաջորդ որակական թռիչքը տեղի ունեցավ խոյիվ Իսմայիլի (1863-1879) օրոք, երբ ի հայտ եկան մասնավոր պարբերականները: Իսմայիլի կառավարման շրջանն առանձնանում էր մամուլին շնորհված համեմատական ազատությամբ: Նա գիտակցում էր մամուլի նշանակությունը և դրա կարևոր գործառույթը հասարակությանն ուղղորդելու խնդրում:

Եգիպտոսում մամուլի ազատության վերաբերյալ որակումները հստակ դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է լավ պատկերացնել կառավարության և մամուլի օրգանների միջև կապի առանձնահատկությունները տվյալ տարածաշրջանում և տվյալ պատմական ժամանակահատվածում:

Պետության հայեցակարգը Մերձավոր Արևելքում կայացել է հնուց փոխանցված ավանդույթի և իսլամական իրավունքի համալտելմամբ: Դրա հիմքում ընկած են երկու կարևորագույն՝ կառավարողի և կառավարվողի գաղափարները: Առաջինը պետք է արդար և արդյունավետ իշխեր, երկրորդը՝ անվերապահ ենթարկվեր նրան՝ անկախ կառավարողի արդարացիությանն աստիճանից: Այս հայեցակարգի հիմքում այն էր, որ արդյունավետ կառավարումն առաջնային է համայնքի համար, իսկ հնազանդությունը՝ դա իրականացնելու նախապայմաններից առաջինը: Սա դիտարկվում էր նաև որպես կրոնական պարտավորություն, չնայած, դա չէր նշանակում, թե այդ կարգը պահպանվում էր. իսլամի պատմության մեջ աստամբություններն ու խռովություններն ավելի քիչ չեն եղել, քան այլ հասարակություններում: Այնուամենայնիվ հնազանդությունը և հարգանքը հեղինակության նկատմամբ գերիշխող գաղափարներ էին մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը:

Մերձավոր Արևելքի ղեկավարների առաջին հանդիպումը մամուլի հետ իրականացավ որպես այդ մամուլի ընթերցողներ հանդես գալով¹:

Օսմաններն այդ արևմտյան նորամուծությանը ծանոթացել էին 1870 թ. և հիմնել հատուկ բյուրո՝ Մեծ վեզիրի գրասենյակում, որտեղ պարբերաբար ստացվում և թարգմանվում էին եվրոպական թերթերը: Իսկ Եգիպտոսում, տպավորված ֆրանսիական հրատարակչական քաղաքականությամբ, Մուհամմեդ Ալին սովորություն էր դարձրել եվրոպական թերթեր ձեռք բերելն ու ընթերցելը: Երկու կառավարություններն էլ որոշել էին տեղեկատվական այդ միջոցը ներմուծել իրենց պետություն: Սկզբում օսմանյան իշխանության համար թերթը կատարում էր ավանդական պաշտոնական պատմագրի առաքելությունը. կառավարությունն իր տեսակետից «ճշմարիտ» համարվող լուրերը փոխանցելու միջոցն էր դարձրել մամուլը: Եթե մամուլը սկզբնական շրջանում անվտանգ էր թվում և հեշտ վերահսկելի, ապա հետագայում հետզհետե կառավարությունն ու մամուլը պետք է վերածվեին հակամարտող կողմերի:

Այս իմաստով դյուրին է նկատելը, թե ինչու էր լրագրողական գործը հակասում այդ հայեցակարգին և հաճախ կարող էր միանգամայն դեմ լինել դրան: Մոդեռնիզմը «հանդուրժող» Մերձավոր Արևելքը չէր կարող խուսափել լրատվության այդպիսի ժամանակակից գործիքը ներմուծելուց: Մնում էր լուռ համակերպվել փաստի հետ և փորձել այն հնարավորինս ծառայեցնել սեփական շահին: Լրագրության հակադրումը կառավարությանը հատուկ էր ոչ միայն Մերձավոր Արևելքին, այն առկա էր նաև արևմտյան լրագրության մեջ, սակայն, Մերձավոր Արևելքի մամուլին բախտ էր վիճակվել ավելի ծանր պայքար մղել խոսքի ազատության համար, քան նրա եվրոպական ու ամերիկյան գործընկերներին էր բաժին ընկել:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ayalon A., նշվ. աշխ., էջ 109-116:

Տարածաշրջանի ղեկավարներն ազատ կարծիքի արտահայտման իրողությունը ուժի տեսանկյունից ընկալեցին: Նրանք արձագանքեցին համապատասխան սահմանափակող օրենսդրության ստեղծմամբ, որն աստիճանաբար ավելի ու ավելի խիստ էր դառնալու՝ լրատվության վտանգավորության աճին համընթաց:

Եթե գրաքննության կայացման ընթացքում օրինական դաշտը ներկայանում էր օրենքների, արգելքների, պատիժների տեսքով, ասյա դրա հակառակ երեսը միանգամայն այլ դիմագիծ ուներ. ստեղծված իրավիճակից հաղթած դուրս գալու նպատակով կառավարողներին ու մամուլին երկուստեք շահավետ էր փոխզիջումային տարբերակներ գտնելը:

Մամուլի զարգացմանը զուգընթաց, զարգանում և կայանում էր այն վերահսկող համակարգի հետ նրա համագործակցությունը: Հաղթում էր ֆինանսավորման միջոցով մամուլը կառավարելի դարձնելու տարբերակը: Պակաս դերակատարություն չունեի նաև թերթերի խմբագիրներին տարբեր տիտղոսների շնորհման միջոցով հանդարտեցնելու քաղաքականությունը¹:

Մամուլի օրգանների համար միանգամայն ընդունելի էր որևէ արտաքին ուժի ֆինանսավորմամբ կամ այն ձեռք բերելու նպատակով իր քաղաքական հայացքներում կողմնորոշվելը: Դա նրանց վաստակի ֆինանսական հիմնական աղբյուրներից էր:

1857 թ. օսմանյան՝ «տպագրության և հրատարակությունների մասին օրենքը», ամեն մեկից, ով ցանկանում էր թերթ հիմնադրել, պահանջում էր ձեռք բերել թույլտվություն երկու հաստատությունից՝ Կրթության խորհրդից և Ոստիկանական նախարարությունից: Իսկ թույլտվությունն ունեցողներին պարտադրում էր հրատարակության ենթակա բոլոր տեքստերը ներկայացնել նույն խորհրդին՝ նախնական հաստատման համար: Վարչական օրենքը նախատեսում էր

¹ Նույն տեղում:

տուգանել կամ փակել թերթը՝ սուլթանության, դրա ղեկավարի ու հպատակ ժողովրդի համար վտանգավոր կամ արգելված նյութի տպագրության պատճառով:

Քանի որ 1857 թ. օրենքը չէր վերաբերում լրագրերին, ապա վերջիններն իրենց հրապարակումներում բացահայտում էին կայսրության զգուշավոր մոտեցումը՝ իրենց ենթարկելով սպառնացող վտանգին:

Առաջին օրենքը, որն ուղղակիորեն մամուլին էր առնչվում 1865 թ. «լրագրողական հրատարակությունների մասին» օրենքն էր: Այն 3-6 տարվա ազատազրկում և 25-150 ոսկի տուգանք էր սահմանել, եթե մամուլում վիրավորեին սուլթանին կամ նրա ընտանիքի անդամներից մեկին: Դա իշխող ընտանիքը պաշտպանելու արդյունավետ միջոց էր: Այդ օրենքը կայսրությունում իշխող մնաց մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը: Ավելի ուշ դրան լրացնելու ելավ նաև մեկ այլ մեխանիզմ՝ տեղական գրաքննիչների՝ մաքթուբջու կամ մաքթուբջիների համակարգը:

Օսմանյան կայսրության համեմատաբար ինքնուրույն մասն հանդիսացող Եգիպտոսի կառավարիչը ձեռնարկեց նույն բնույթի միջոցառումներ:

1858 թվականից անհատներին թույլ էր տրվում թերթ հիմնադրել՝ այն պայմանով, որ բոլոր նյութերը նախքան տպագրությունը քննության դրվեին Ներքին գործերի նախարարության հատուկ խորհրդում: Արտոնության տալը, նախնական գրաքննությունը և նախատեսված պատիժներն այն հիմնական կանխարգելիչ միջոցառումներն էին, որ դառնալու էին կառավարության կողմից հպատակների տպագիր ինքնաարտահայտման վերահսկողության անկյունաքարը:

Եգիպտոսի կառավարությունը մինչև 1881 թ. ընդդիմադիր թերթերին դիմակայում էր «Հատուկ խորհրդի» որոշման միջոցով,

որը հրապարակվել էր 1857 թ.¹ Սայիդ փաշայի օրոք, տպագրվող թերթերը, գրքերը, հայտարարությունները և այլն վերահսկելու և կաշմակերպելու համար¹: Սակայն, երբ ակնհայտ դարձավ, որ այդ որոշումը բավարար չէ եգիպտական հանրության մեջ շրջանառվող թերթերի հարձակումներից պաշտպանվելու, ապստամբական մտքերի տարածումը կանխելու համար, արդեն Շարիֆ փաշայի կառավարությունը հրապարակեց «Եգիպտոսի առաջին օրենքը տպագրության մասին»՝ 1881 թ.: Եվ կառավարությունը սկսեց փակել անհնազանդ թերթերը՝ համաձայն «տպագրության մասին օրենքի» դրույթների, մինչև «գլխավորական ուժերի իշխանության գալը, 1882 թ. փետրվարին, երբ Սամի ալ-Բարուդին դարձավ վարչապետ իսկ Ահմադ Արաբին ռազմական նախարար: Եվ ազգայնական թերթերը դարձան Արաբիի շարժման մեծ աջակիցը:

Հատկանշական է, որ այս ընթացքում կառավարող շրջանները՝ Արաբիի գլխավորությամբ, նախ և առաջ սկսեցին խոչընդոտել սիրիացիների թերթերի գոյությանը:

Ալեքսանդրիայի գրավումից հետո բրիտանական ուժերը չափազանց խիստ սկսեցին վերաբերվել տեղի մամուլի հետ: Նրանց քաղաքականությունն այդ հարցում գրեթե չէր տարբերվում օսմանյան մեթոդներից:

Եգիպտական մամուլի պատմության առանցքային խնդիրների՝ նույնիսկ մակերեսային հետազոտությունը մեզ թույլ է տալիս կարծել, որ Եգիպտոսում մամուլի ազատության գոյությունը սոսկ մի քիչ էր: Հետևաբար, երբ խոսքը վերաբերում է եգիպտոսում ազատ մամուլի գոյության, այն պետք է դիտարկել հարաբերական չափանիշների համատեքստում միայն: Այդ ազատությունը մի քանի սայրե-

¹Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ رمزي ميخائيل، الصحافة المصرية والحركة الوطنية من الاحتلال الى الاستقلال ١٨٨٢-١٩٢٢، ج ٦-38:

րով դաշույնի նման ներկայացնում էր տարբեր պետությունների շահերը եգիպտոսում: Ըստ այդմ՝ պարբերականները ծնվում էին, գոյանում, խափանվում, վերահրատարակվում այնքան, որքան կկարողանային ծառայել երկրում գործող ուժերից որևէ մեկի շահերին, կամ՝ ձևացնել, թե ծառայում էին:

Եգիպտոսի պաշտոնական մամուլը դրված էր սահմանված կառավարների մեջ և ենթակա էր անկանխատեսելի սահմանափակումների: Արևմտյան ուժերը երկրում ստեղծել էին ազատ խոսքի իրավունքն իրականացնելուն նպաստող միջավայրի պատրանք: Այս տարբերակով էր կայանում երկրում գաղափարական դաշտի եվրոպական վերահսկողությունը: Միևնույն ժամանակ խոսքի, մարդու իրավունքների, սահմանադրականության պահանջներով հագեցած եգիպտական ազգայնական մամուլն էր բարձրաձայնում իր պահանջները: Իշխող կառավարության, օտար ուժերի և ազգայնական ուժերի հակասությունների բովում հասունանում էր ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը՝ դեմ արտահայտվելով օտար միջամտությանը:

Մամուլի այս մասնավոր՝ ժողովրդական տեսակի մասին խոսելով՝ պետք է ասել, որ, ինչպես Մուհամմադ Ռիֆաաթ ալ-Իմամն է դիպուկ բնութագրել, այդ մամուլը ժողովրդականի անվան տակ կոչված էր կատարելու պաշտոնական մամուլի առաքելությունը՝ մասնավորապես խղիվի վարած քաղաքականությանը սատարելով ու պայքարելով Օսմանյան կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի դեմ¹:

Մասնավոր պարբերականները հիմնադրվում էին առավելապես դրսից՝ հատկապես Սիրիայի տարածքներից ներգաղթած մտավորականների կողմից²:

¹ محمّد رفعت الإمام، الأهرام المصرية والقضية الأرمنية ١٨٧٨-١٩٢٣، القاهرة، ١٢٠٦، ص. ٢.

² فاروق أبو زيد، الصحافة المتخصصة، القاهرة، ١٩٨٦، ص. ٢٥-٣٠.

Սիրիայում 1860 թ. տեղի ունեցած կոտորածներից հետո, նաև սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից գրաքննության խստացման պատճառով ստեղծված ծանր կացության պայմաններում բնակչության շրջանում սկսվել էր հուզումների մեծ ալիք: Օսմանյան գրաքննության ծանր ձեռքն այս տարածքներում գրեթե բացառում էր ազատ խոսքը, այնինչ Եգիպտոսում, ինչպես նշել ենք, հասարակական-քաղաքական մտքի վերածնալորման, ազգային ինքնագիտակցության վերածննդի պայմաններում, փաստորեն կար, ազատ մամուլի զարգացմանը նպաստող ինչ-որ չափով բարենպաստ միջավայր¹: Այդ էր պատճառը, որ երկիրը ժամանակի արաբերեն, ինչպես նաև օտարալեզու որոշ առաջադիմական պարբերական հրատարակությունների կենտրոնի էր վերածվել²:

Խղիվ Իսմայիլը քաջալերում էր սիրիացիներին՝ հաստատվելու Եգիպտոսում և նպաստելու երկրի գիտական, տնտեսական ու մշակութային առաջընթացին: Նրանց մեծ հոսքը դեպի Եգիպտոս կարելի է բնութագրել որպես մտավորականների վտարանդություն, որոնց գործունեության հիմնական ուղղությունները դարձան թատրոնը և պարբերական մամուլը:

Պետք է շեշտել, սակայն, որ հետագայում, երբ Մեծ Բրիտանիան հաստատվել էր երկրում, Եգիպտացի ազգայնականները թշնամաբար տրամադրվեցին թուրքական բռնապետության դեմ արաբական ազգայնականության կարգախոսներով հանդես եկող սիրիացի վտարանդիների նկատմամբ, քանի որ, ի տարբերություն նրանց, բրիտանական գաղութարարների դեմ պայքարում հույսեր էին կապում թուրք սուլթանի և օսմանյան պետության հետ:

Այդուհանդերձ, Եգիպտոսում պարբերական մամուլի անսախալեպ զարգացումն անվիճելիորեն պայմանավորված է Սիրիայից

¹ عبد العليم القبايى، نشأة الصحافة في الإسكندرية، ١٨٨٢-١٨٧٣، مصر، ١٩٣٣، ص. ١٤-٢٠.

² Ayalon A., նշվ. աշխ., էջ 51-62:

եկած մտավորականության սերուցքով, որոնց մեջ փոքր թիվ չէին կազմում նաև հայերը¹:

Եգիպտական մամուլի զարգացման մեծ թափը երևում է հետևյալ վիճակագրական տվյալներում. եթե 1852-1880 թթ., Բեյրութում 25 պաշտոնական պարբերականներ են հրատարակվել, Կահիրեում՝ 13, Ալեքսանդրիայում՝ 10, ապա 1880-1902 թթ. ընթացքում Բեյրութում լույս է ընծայվել 42 մասնավոր պարբերական (նախորդ շրջանի հետ համեմատած՝ 60 տոկոսով ավելի), իսկ Կահիրեն և Ալեքսանդրիան միասին տվել են անհամեմատ մեծ քանակություն՝ 627 թերթ և ամսագիր (համապատասխանաբար՝ 514 և 113 անուն)²:

Լրատվական պարբերականներին զուգահեռ՝ նախնական արաբալեզու ոչ պաշտոնական պարբերականները գիտական ամսագրեր էին և շաբաթաթերթեր՝ հիմնականում լուսավորական-կրթական բովանդակությամբ: Ժամանակի պահանջին համընթաց՝ աստիճանաբար դրանք իրենց տեղը զիջում են անհամեմատ բազմաքանակ լրատվական պարբերականներին:

Այսպես. 1884 թ. Կահիրեում սկսեց վերահրատարակվել «ալ-Մուկթատաֆ» (Հատընտիր) միամսյա գիտական հանդեսը, որ 1876 թ. Բեյրութում հիմնադրել էին Յակուբ Սարրուֆը, Ֆարիս Նիմրը և նրանց երրորդ գործընկերը՝ Շահին Մակարիուսը³: Նրանք կրթություն էին ստացել Բեյրութում և հայտնի էին իրենց արևմտամետ հայացքներով: 1884-ին, երբ այնտեղ գրական գործունեության ասպարեզը չափազանց սահմանափակ դարձավ, նրանք տեղափոխվեցին Կահիրե և ամսագիրը վերահրատարակեցին այստեղ: Մի քանի տարի «գիտության, արհեստների և գյուղատնտեսության» ուղղվածության ամսագիրը շարունակում էր

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ فيليب دى طرازي، تاريخ الصحافة العربية، الجزء الأول والثاني، بيروت، ١٩٦٣، ص: ١٧٤-١٧٤.

մնալ իր տեսակի մեջ եզակի: Այն մատուցում էր բազմաբնույթ գիտելիք՝ ներառյալ նաև մեծաքանակ թարգմանություններ եվրոպական գրականությունից: Ամսագրի հիմնավոր, տեղին ընտրված թեմատիկայի, ինչպես նաև տեխնիկական բարձր որակի շնորհիվ «ալ-Մուկթատաֆ»-ը բնութագրվել է որպես ժամանակի արաբերեն լավագույն պարբերականը¹: Եգիպտոս տեղափոխվելուց հետո պարբերականն ավելի կատարելագործվեց: Յակուբ Սարրուֆը մեծ ավանդ ուներ այդ գործում, քանի որ հասուն տարիքում նա հաջողված վիպասան էր: Նա գրում էր արաբական աշխարհը հուզող սոցիալական խնդիրների մասին: Եգիպտոս տեղափոխվելուց հետո «ալ-Մուկթատաֆ»-ի բաժանորդների քանակը կտրուկ աճել էր. եթե Բեյրութում ամսագիրն ուներ 500 բաժանորդ, Եգիպտոսում՝ 8 տարի անց, նրանց թիվը հասավ 3000-ի²:

«Ալ-Մուկթատաֆ»-ի ընթերցողները, ինչպես և թղթակիցները, ծագումով առավելապես սիրիացիներ էին, որոնցից շատերն են շեշտել ամսագրի կարևոր դերն իրենց գրական ճաշակի ձևավորման ճանապարհին:

Հաջորդ կարևոր գիտական պարբերականը՝ «ալ-Հիլալ» (Կիսալուսին) միամսյան, 1892 թ. հիմնադրել է արաբ գրող, հրապարակախոս Ջըրջի Չեյդանը (1861-1914): Նա արմատներով բեյրութցի էր և 1886 թ. տեղափոխվել էր Եգիպտոս: Նա իր գրական գործունեության սկզբում փորձել էր տպագրվել «ալ-Մուկթատաֆ»-ում, սակայն մերժվելով, հիմնել էր սեփական ամսագիրը, «ալ-Հիլալ»-ը, որն էլ դարձավ «ալ-Մուկթատաֆ»-ի հզոր մրցակիցը:

Ամսագիրն, ի տարբերություն նախորդի, առավելապես հոմանիստար ուղղվածություն ուներ, ինչն արտացոլված է արաբերեն լեզվի, արաբական մշակույթի, պատմության վերաբերյալ մեծաքանակ

¹ Ayalon A., հշվ. աշխ., էջ 53:

² Նույն տեղում:

հուրվաճներում: «Ալ-Հիլալ»-ն անփոխարինելի աղբյուր է արաբական լրագրության պատմության համար, քանի որ ինչպես արդեն նշել ենք, դրա էջերում է տպագրվել աշխարհում լույս տեսնող արաբալեզու պարբերական հրատարակությունների առաջին համապարփակ սրաբերեն ցանկը:

Ջեյդան անհատի գաղափարները մեծապես ազդել են «ալ-Հիլալ»-ի բովանդակության վրա: Նա նպատակ ուներ ժողովրդականացնել իսլամական-արաբական հոգևոր ժառանգությունը, չնայած ինքը քրիստոնյա էր: Ջեյդանը համաարաբականության ջատագով էր, իսկ իսլամական արժեքների և մոդեռնիզմի զուգորդումը համարում էր մշակութային զարգացման ճիշտ ուղեգիծ: Հավանաբար դա էր պատճառը, որ նրա հրապարակախոսական ժառանգությունը գնահատվել է «չեզոք» ածականով¹: Ջեյդանի անձը, պարբերականի էջերում արաբական ու իսլամական խնդիրներն արծարծող թեմատիկան դարձան ամսագրի երկարակեցության գրավականը, որի մեկդարյա հոբելյանը լրացավ 1992 թ.:

«Ալ-Հիլալ»-ը սկզբում լույս էր տեսնում ամիսը երկու անգամ, 12-րդ, հրատարակությունից սկսած՝ մեկ անգամ: Այն ուներ հայտնի իրադարձություններին, հոշակավոր անձանց, քաղաքական, սոցիալական, բարոյա-փիլիսոփայական թեմաներին, նշանավոր օրերին, լրատվության և գրախոսությունների նվիրված բաժիններ: Այնուհետև ավելացան նոր բաժիններ՝ հսրց ու պատասխան, նոր հայտնագործությունների մասին գիտական հոդվածներ, ընտանիքի առողջություն, զարմանալի բարքեր և այլն:

Ուշագրավ է հետևյալ փաստը, որը վկայում է եգիպտոսի մտավորական շրջաններում պարբերականի հանդեպ մեծ հետաքրքրության մասին: Իր հրատարակման երրորդ տարում «ալ-Հիլալ»-ն առաջարկ էր ներկայացրել բաժանորդներին՝ հետ գնելու

¹ Долнина Л.А., նշվ. աշխ., էջ 15:

իր առաջին տարվա համարները՝ դրանք վերավաճառելու նպատակով:

1890-ականներին արդեն տեղեկատվական թերթերը մղվել էին առաջին բնագիծ՝ երկրորդական դեր վերապահելով պարբերականների մյուս տեսակներին:

Ժամանակի հասարակական միտքն առաջնորդող մասնավոր մամուլի լրատուների եռանկյունին¹ «ալ-Ահրամ» (Բուրգեր) օրաթերթն էր գլխավորում՝ բրիտանական «ալ-Մուկատտամ»-ի (Կահիրեում գտնվող բլրաշարքի անվանում) և իսլամական «ալ-Մուայյադ»-ի (Ալլահի աջակցությունը վայելող)² կողքին³: Վերջին երկուսը նրա մրցակիցներն էին և ավելի ուշ էին հայտնվել ասպարեզում, ընդ որում, եթե «ալ-Մուկատտամ»-ը և «ալ-Ահրամ»-ը հակառակորդներ էին, ապա «ալ-Մուայյադ»-ը հավասարապես նրանցից յուրաքանչյուրին էր հակոտնյա:

Հռչակավոր «ալ-Ահրամ»-ը Եգիպտոսի ամենաերկարակյաց թերթերից է. այն այսօր էլ երկրի հասարակական կյանքի անբաժան մասն է: Ի թիվս այլ պարբերականների՝ այն նույնպես պատկանում էր սիրիական տարածքներից⁴ ներգաղթած մտավորականների: Թերթը հիմնադրել են բեյրութցի Սալիմ և Բշարա Թակլա եղբայրները՝ Ալեքսանդրիայում: Պարբերականը սկսեց լույս տեսնել որպես շաբաթաթերթ, հետագայում վերածվեց օրաթերթի և տեղափոխվեց Կահիրե (1899 թ.)⁵:

¹ عبد اللطيف همزة، الصحافة العربية في مصر منذ نشأتها إلى منتصف القرن التاسع عشر، ١٩٨٥، ص. ٣١-٤١، إبراهيم عبده، جريدة الأهرام - تاريخ مصر في ٧٥ سنة، ١٩٥١، القاهرة، ص. ١٥-١٦، نفسه تطوّر الصحافة المصرية ١٨٢٨-١٩٥١، ص. ٧٤-٧٨.

² Այսպես է թարգմանում թերթի անվանումը Դոլինինսան Ա.Ա., ևշվ. աշխ., էջ 24: Մենք կողմ ենք նաև այն որպես «Հաղթական» թարգմանելուն:

³ سامي عزيز، المصدر المذكور، ص. ١٥٩-١٦١.

⁴ سامي عزيز، المصدر المذكور، ص. ١١-١٦.

⁵ جرجي زيدان، تراجم مشاهير الشرق في القرن ١٩، ج. ٢، مطبعة الهلال، ١٩٢٢، ص. ٨٩-٩٤.

«Ալ-Աիրամ»-ի առաջին համարը լույս տեսավ 1876 թվականի օգոստոսի 5-ին: Այն միջին մեծության թերթ էր՝ բաղկացած չորս էջից: Տպագրում էր հիմնականում տեղական և արտասահմանյան նորություններ, գրական նյութեր: Սալիմ Թակլան թերթի նպատակը համարում էր տեղական, գյուղատնտեսական, գիտական, առևտրական նյութերի և հեռագրերի հրատարակումը, ինչպես նաև որոշ գրական ստեղծագործությունների, կամ քերականական, լեզվաբանական, բժշկական, մայթեմատիկական, պատմական ոլորտների նյութերի մատուցումը: Չնայած Թակլանների վրա եգիպտական իշխանությունները ճնշումներ էին գործադրում, որպեսզի կանխեին թերթի՝ քաղաքական խնդիրների մեջ մխրճվելը, այնուամենայնիվ, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Արևելյան հարցի բարձրագույնը միջազգային քաղաքականության մեջ, նոր էջ են բացում նաև «ալ-Աիրամ»-ի համար:

Ակնհայտորեն, Եգիպտոսի խղիվական իշխանությունը քաղաքական խնդիրներ շոշափելու որոշակի ազատություն էր ընձեռել մամուլին՝ դրանով իսկ այն տեղափոխելով զարգացման մի նոր փուլ և նրան շնորհելով հանրության տեսակետի արտահայտման գործառույթը:

Շուտով «ալ-Աիրամ»-ն սկսեց դուրս գալ ընձեռված ազատության սահմաններից՝ քննադատելով հենց այդ ազատությունը պարգևորին՝ խղիվ Իսմայիլին ու ներկայացնելով Եգիպտոսում ֆրանսիական շահերն ընդդեմ խղիվի:

Թերթի սեփականատերերի ճկուն, հարմարվող քաղաքական կեցվածքն ապահովում էր Ֆրանսիայի աջակցությունը, սակայն, որոշ ժամանակ անց, այդ նույն ճկունությունը նրանց պետք է առերեսեր մի հակասական իրավիճակի հետ: Կարծելով, թե Եգիպտոսում բրիտանական իշխանության ստեղծած համեմատաբար ազատամիտ մթնոլորտը վտանգի չէր ենթարկի իրենց թերթը, Թակլա

եղբայրները հանդգնեցին հակադրվել Մեծ Բրիտանիային՝ իր զորքերի արագ դուրսբերման խոստումը դրժելու պատճառով: 1890-ական թթ. սկզբներին արդեն թերթի սյունակները բաց էին բոլոր նրանց առաջ, ովքեր կցանկանային դեմ արտահայտվել բրիտանական քաղաքականությանը:

Բեռլինի համալսարանի դասախոս Մարթին Հարթմանը 1899 թ. Լոնդոնում հրատարակած իր «Եգիպտոսի արաբերեն մամուլը» ուսումնասիրության մեջ «ալ-Ահրամ»-ը դասել է քաղաքական-պահպանողական ուղղվածության պարբերականների շարքը, որ «լուրում էր ֆրանսիական ջրերում, ծառայում ազգայնական գաղափարներին՝ արժանանալով Բրիտանիայի հակակրանքին և ամեն կերպ քծնելով սուլթանին»¹:

1884 թ. օգոստոսին բրիտանական կառավարությունը մեկ ամսով դադարեցրեց թերթի հրատարակությունը (ի դեպ, այդ ժամանակ վարչապետ էր Նուբար փաշան), ինչը ֆրանսիական կողմից դժգոհությամբ ընդունվեց: Ֆրանսիայի հյուպատոսի ջանքերով այն ի վերջո վերականգնվեց, և թերթը կրկին հակվեց դեպի ֆրանսիական շահերի պաշտպանությունը: Մինչ այդ նույնպես խափանվել էր:

Բրիտանական տիրապետության վաղ տարիներին «Ալ-Ահրամ»-ը համարվում էր եգիպտական ազգայնականների հենարան: Չնայած սեփականատերերի ֆինանսական շահագրգռվածությունը մեծ դեր ուներ պարբերականի գաղափարական ուղղվածությունը որոշելու հարցում, նշենք, որ այն լայնախոհ կեցվածք է դրսևորել՝ քաղաքական իրականության նկատմամբ իր վերաբերմունքը ընթերցողին առավել բազմակողմ մեկնաբանությամբ մատուցելով ու եզրակացություններ կատարելու իրավունքը նրան վերապահելով: Շեշտենք մի հանգամանք ևս. իր ընտրած ճկուն կեցվածքով հանդերձ՝ «ալ-Ահրամ»-ը հնարավորինս փորձել է պաշտ-

¹ Hartmann M., նշվ. աշխ., էջ 10, տես նաև: <http://www.ancme.net/studies/407/>

պանել Եգիպտոսի ազգային շահերը: Հատկապես 1890-ականներին օրաթերթը հանդես էր գալիս բացահայտ հակաբրիտանական դիրքերից՝ օսմանամետ հողվածներ տպագրելով:

Եգիպտոսում կատարվող իրադարձություններին ուշիուշով հետևող Բրիտանական կառավարությունը, իհարկե, ժամանակին գիտակցեց այնտեղ սեփական քաղաքական շահերի խոսափողն ունենալու անհրաժեշտությունը: Դա այն զենքն էր լինելու, որի միջոցով հնարավոր էր ազդել հանրային մտածողության վրա, ցանկացած մտահղացում ներշնչել հասարակությանը՝ արագորեն սովորացնելով համակիրների շարքերը:

Կարճ ժամանակում հիմնադրվեցին բրիտանական կողմնորոշման պարբերականներ, որոնք կոչված էին եգիպտական ազգայնական գաղափարներն արծարծող, ֆրանսամետ կամ օսմանյան իշխանություններին հարող մամուլին հակադարձելու իրենց իսկ զենքով և սեփական առաջնայնությունները հանրությանը մատուցելու Մեծ Բրիտանիային հարմար գունդերանգով (մինչ այդ բրիտանական կառավարությունը Եգիպտոսի ընդդիմադիր մամուլի դեմ պայքարում ահաբեկման ու պատժելու տարբերակով էր առաջնորդվում՝ գերադասելով գրաքննության օսմանյան տարբերակը)²:

«Ալ-Ահրամ»-ին հակակշռելու նպատակով լույս ընծայվեց «Ալ-Մուկատտամ»-ը (Կահիրեի բլրաշարք, որի քարերով, ըստ ավանդության, կառուցված են երեք հայտնի ամենամեծ բուրգերը)² բրիտանական կառավարության հանձնարարականով և ֆինանսավորմամբ:

¹ سامي عزيز، المصدر المذكور، ص. ١٤-١٦.

² Պարբերականը հիմնադիրներն հետագայում գրել են, թե իրենց Եգիպտոս են հրավիրել և առաջարկել հրատարակել ևս մեկ թերթ և այն անվանել «Ալ-Իսլահ» (Բարեփոխում), սակայն դա մերժվել է և որոշվել է թերթն անվանել «Ալ-Մուկատտամ»:

«Ալ-Մուկատտամ»-ի հիմնադրումը հանձնարարվեց Ֆարիս Նիմրին, Յակուբ Սարրուֆին և Շահին Մակարիուսին: Հիմնադիրների ընտրությունը պատահական չէր. հաշվի էր առնվել նրանց փորձը գիտական ու գրական պարբերականների հրատարակման գործում: «Ալ-Մուկատտամ»-ը որպես շաբաթաթերթ սկսեց լույս տեսնել 1889 թ., փետրվարի 14-ին, սակայն վեց շաբաթ անց այն վերածվեց օրաթերթի: Սկզբում թերթը հագեցած էր քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և առևտրական լրատվությամբ, երբեմն ուղղակիորեն սնվում էր «Ռոյթերս» և «Հավաս» լրատվական գործակալություններից, ինչպես նաև օգտագործում էր երկրի տարբեր մարզերից սեփական թղթակիցների ուղարկած հեռագրերը, Օսմանյան կայսրության տարածքում լույս տեսնող ու միջազգային մամուլը: Այն ուներ հավելված, որը բավական տրամաբանված, հետևողական էր վերնագրերի, ենթավերնագրերի և բաժինների համակցվածության հարցում: Թերթի առաջին համարներում մասնավոր և պաշտոնական գովազդներն ամբողջական սյունակներ էին զբաղեցնում: 1892 թ. Եգիպտոս այցելած մի բրիտանացի ճանապարհորդի վկայությամբ, այդ թերթը նա տեսել էր Ալեքսանդրիայից մինչև Սուդան իր այցելած բոլոր սրճարաններում¹: «Ալ-Մուկատտամ»-ի կարևորության և լայն տարածվածության ապացույցները հանդիպում են նաև ժամանակի գեղարվեստական գրականության մեջ²: «Ալ-Մուկատտամ»-ը շուտով Եգիպտոսի հանրային կարծիքի շուրջ ստեղծված շղթայի ամրապնդող օղակը դարձավ:

Փաստորեն, Եգիպտոսի երկու առաջատար թերթերը քրիստոնյա ներգաղթյալների էին պատկանում, որոնց հետևում օտար ուժերն էին կանգնած: Այդպիսի իրավիճակն անընդունելի էր Եգիպ-

¹ Ayalon A., նշվ. աշխ., էջ 57:

² يوسف ادريس، الروايات، الحرام، بيروت، ١٩٨٧، ص. ٣٢٠.

տացիների համար ճիշտ այնպես, ինչպես երկրում բրիտանական ներկայությունը:

Կահիրում 1889 թ. վերջերին ասպարեզ է գալիս մի նոր թերթ՝ «Ալ-Մուայյադ»-ը, որպես հակաբրիտանական բողոքի առաջին հզոր ձայն: Թերթի ստեղծման նախաձեռնողն Ալի Յուսուֆն էր՝ մի ճգնակյաց մուսուլման՝ Վերին Եգիպտոսից: Նա որոշակի փորձ ուներ լրագրության ասպարեզում ու անխախտ հավատ՝ երկրի ազգային խնդրի լուծման՝ իսլամական ուղու վերաբերյալ: Ի տարբերություն իր քրիստոնյա գործընկերների՝ նա լրագրությամբ էր զբաղվում ոչ այնքան ֆինանսական, որքան գաղափարական շարժառիթներով:

Իսլամական և հակաբրիտանական ուղղվածությունը, որին Ալի Յուսուֆը մեծ ոգևորությամբ էր հետևում՝ «Ալ-Մուայյադ»-ի թղթակիցներ Մուստաֆա Քամիլի, Մուհամմադ Ֆարիդի, Ահմադ Լուսֆի ա-Սայիդի, Սաադ Զադլուլի աջակցությամբ, որոնք բոլորն էլ հայտնի ազգային գործիչներ էին դառնալու, շուտով թերթը դարձնում է երկրի ամենալայն շրջանառվող պարբերականը: Իր քրիստոնյա մրցակիցների նման այն ապահովում էր մանրամասն լրատվություն և մեկնաբանություններ՝ կենտրոնում, այնուամենայնիվ, պահելով իսլամական թեմատիկան:

Միրիացի քրիստոնյաների և եգիպտացի մուսուլմանների միջև անջրպետը մեծանում էր. բրիտանական կողմի ստեղծած փակուղային իրավիճակի պատճառով. բրիտանական ներկայությունը, որը, միևնույն ժամանակ, սադրանքների աղբյուր էր, որոշակի ավանդական յուրահատկություններ դրել էր հարցականի տակ և այլ արժեքներ էր առաջադրել: Լինելով անջրպետի տարբեր կողմերում՝ նրանք ազգային խնդիրներին նայում էին հակադիր բևեռներից. եգիպտացիները բրիտանական իշխանությունների դեմ պայքարում էին նվաճողների՝ իրենց թողած միակ զենքի՝ մամուլի միջոցով:

Քսաներորդ դարասկզբին «Ալ-Աիրամ»-ը, «Ալ-Մուայյադ»-ը և «Ալ-Մուկատտամ»-ը վաճառվում էին օրական հազարավոր օրինակներով: Ամենատարածվածը «Ալ-Մուայյադ»-ն էր, որը վաճառվում էր 6000 օրինակով: Այս թերթերը և մյուսները եզրիպտոսում ձևավորել էին մոտավորապես 200000-անոց ընթերցողների լսարան¹: Սա մեծ առաջընթաց էր այդ երկրի համար: Չէր սխալվում Ալի Յուսուֆը՝ համաձայնելով լորդ Կրոմերի կարծիքին, թե մամուլն էր այն միակ գեները, որը կարող էր բացարձակ անվնաս լինել: Սակայն, եթե առաջին հայացքից թերթերի խոսքը փափուկ և անվնաս էր թվում, իրականում այն քաղաքական առաքելություն էր իրականացնում և ընթերցող լայն շրջանակներում եռանդուն կերպով քաղաքական տրամադրություններ սերմանում: Այն հանրության մեջ տարածում էր պայթուցիկ նյութի մի տպավորիչ զանգված²: Դրանով իսկ մամուլը հող էր նախապատրաստում մի քաղաքական գործողության իրականացման համար, որն, ի՛ վերջո, պետք է քանդեր երկրում բրիտանական տիրապետության հիմքերը:

«Ալ-Մուայյադ»-ն առաջինն էր եզրիպտոսում, որը լրջորեն մտահոգվում էր իսլամական աշխարհի խնդիրներով: Նրան հետագայում հետևելու էր 1900 թ. Մուստաֆան Քամիլի հիմնադրած «Ալ-Լիուա»-ն (Դրոշ): Սամի Ազիզի ներկայացմամբ՝ բրիտանացիներն «Ալ-Մուայյադ»-ի ազդեցությունը հասարակության մեջ չեզոքացնելու նպատակով Կ. Պոլսից հրավիրել էին Հասան Հուսնա փաշային՝ հանձնարարելով ստեղծել նրան համազոր իսլամական մի պարբերական. «Չնայած Հասան Հուսնան եկավ եզրիպտոս և հիմնադրեց «ան-Նիլ» (Նեղոս) թերթը, մարդիկ այն մերժեցին, և «Ալ-Մուայյադ»-ը մնաց եզրիպտոսում լույս տեսնող միակ իսլամա-

¹ Ayalon A., նշվ. աշխ., էջ 58:

² Cromer, նույն տեղում:

կան-ազգայնական պարբերականը»¹, իրավացի կերպով ընդգծել է Սամի Ազիզը: Նշենք, որ հիշյալ Հասանը եղել է նաև հայազգի Ալեքսան Սարաֆյանի հիմնադրած «ազ-Չաման» (ժամանակ) թերթի խմբագիրը: Վերջինն, ըստ ամենայնի, բրիտանամետ է եղել, քանի որ Ա. Սարաֆյանի մասին այսպես է հիշատակվում. «Իհիթ-լալը (բրիտանական օկուպացիան) հարստացրեց մի հայի՝ Ալեքսան Սարաֆյանին, որը սկսեց հրատարակել «ազ-Չաման» թերթը և նրա էջերում գովերգել իհիթլալի առավելությունները»²:

Ալ. Սարաֆյանը ժամանակին Կ. Պոլսում համագործակցել էր «նոր օսմանների» հետ՝ նպաստելով նրանց գաղափարների, այդ թվում և հետադիմական գաղափարների տարածմանը:

«Ալ-Մուայյադ»-ի առաջնային նպատակը եգիպտական հասարակության իսլամական-ազգայնական շերտերի գաղափարական պայքարն էր բրիտանական գաղութարարության դեմ և արաբական-իսլամական արժեքների վերահաստատումը, ինչը մինչ այդ իրականացնում էր Փարիզում լույս տեսնող «Ալ-Ուրուա ալ-Ուսկա» (անքակտելի կապ) իսլամական պարբերականը: «Ալ-Մուայյադ»-ն առաքվում էր նաև Արաբական Արևելքի այլ երկրներ:

Շեյխ Ալի Յուսուֆը եգիպտական հասարակությանը ներկայացնում էր հեռագրեր, որտեղ հիմնականում նկարագրվում էին Սուդանը նվաճելու ռազմական գործողությունները. դրանք առաջացնում էին քաղաքական քննարկումների փոթորիկ ոչ միայն եգիպտացիների, այլև նրանց ու բրիտանացիների միջև: Տպագրվում էին գիտական շարունակական բանավեճեր, որոնք եգիպտացուն ժամանակավորապես շեղում էին քաղաքական լուրջ խնդիրներից և հաղորդակից դարձնում ժամանակակից գիտական նվաճումներին:

² Նույն տեղում:

Գաղափարական-քաղաքական պայքարում իսլամամետ շերտն առաջնորդող այդ պարբերականը իսլամական միասնության կոչով էր հանդես գալիս, սակայն երբեք նկատի չունեի միասնությունը սուլթան-խալիֆի իշխանության ներքո: Յուսուֆն ընդունում էր համ-իսլամականության միայն կրոնական ենթաշերտը: Թերթը դեմ էր Օսմանյան կայսրության մասնատմանը, առաջին հերթին ուշադրություն էր դարձնում այն հանգամանքին, որ այն անկարող է դիմակայել եվրոպական նկրտումներին, քննադատում էր Աբդուլ Համիդի բռնակալ վարչակարգը՝ անտեսելով, որ Եգիպտոսը պատկանում է Օսմանյան կայսրությանը: Դրա, ինչպես և սուլթանի՝ մուսուլմանների խալիֆի գործառույթի նկատմամբ թերթի բացասական կեցվածքի պատճառով էր, որ սուլթանն արգելել էր թերթի տարածումն արաբական վիլայեթներում: Այի Յուսուֆն արտահայտում էր ավանդական մուսուլման մտավորականության, հոգևորականության, մանր և միջին պաշտոնյաների, քաղաքային մանր բուրժուազիայի տրամադրությունները, նրանք ատում էին իսլամով սրբագործված իրենց կենսակերպը պղծող բրիտանական ներկայությունը: Պարբերականի՝ մասամբ հակաթուրքական բնույթն ընդհանուր գծերով համընկնում էր բրիտանական գաղութարարության շահերին: Մեծ Բրիտանիան քաջալերում էր «Եգիպտոսը՝ եգիպտացիներին» կարգախոսը՝ դրանով առավել նպաստելով օսմանյան պետության անկման գործընթացին: Նրանք, ջանալով Օսմանյան կայսրությունը քայքայել ներսից, այդպիսի մի շարք կարգախոսներ ևս դրել էին շրջանառության մեջ, ինչպես՝ «Հայաստանը՝ հայերին», «Իսրայելը՝ հրեաներին» և այլն¹:

Ձգտելով իր դիրքերն ամրապնդել Եգիպտոսում՝ Մեծ Բրիտանիան աջակցում էր հակաթուրքական տարրերին, ինչն արաբ

¹ Кошелев В.С., Модернизации традиционного общества и политизации ислама в Египте (вторая половина XIX – начало XX в.), с. 344.

մտավորականներին և ազգայնական գաղափարներին հետամուտ գործիչների մի որոշակի շերտի հնարավորություն էր ընձեռում քննադատելու թուրքական բռնատիրությունն ու հետամնացությունը: Մեծ Բրիտանիայի հյուպատուներն ամեն կերպ խրախուսում էին բարենորոգչական նախաձեռնությունները՝ գերադասելով եգիպտական մտավորականությանն ու երիտասարդությանը զբաղված տեսնել մշակութային, կրոնական, սոցիալական բարենորոգումների խնդիրներով՝ բրիտանական գաղութարարության դեմ պայքարելու փոխարեն: Բացի այդ, երկրի իրական իշխանությունը գաղութարարներից վերցնելու խդիվների փորձերը պայմաններ էին ստեղծել քննադատելու նաև բրիտանացիների ներկայությունը:

Օսմանյան կայսրության տարածքում հասարակական շարժումների ընդհանուր աշխուժացմանը և երիտթուրքական կազմակերպությունների վերածնակվորմանը զուգընթաց՝ արաբ վտարանդի ընդդիմադիրների հրատարակչական գործունեությունը Եգիպտոսում ևս նկատելիորեն աշխուժանում էր¹: Ժնևի, Լոնդոնի, Փարիզի կողքին Կահիրեն ևս դառնում էր ընդդիմադիր երիտթուրքերի ազատ պարբերական հրատարակությունների հերթական մի հանգրվան²:

Հայտնի է, որ արաբ մտավորականները մեծ ներդրում ունեն երիտթուրքական պարբերականների հրատարակման, ինչպես նաև դրանց գլխավոր կազմակերպության՝ «Իթթիհադ վե Թերաքքը»-ի

¹ 1878 թ. Օսմանյան խորհրդարանի լուծարումից հետո ընդդիմադիրների գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն վտարանդի մամուլի միջոցով իրակառուցվող քարոզչությամբ: Փարիզում. Ժնևում. Նեապոլում դեռևս Աբդուլ Համիդի գահակալության առաջին տարիներից հրատարակվում էին ընդդիմադիր թերթեր, որոնց շարքում մեծ տեղ էին զբաղում նաև արաբալեզու պարբերականները (տես Կոտլոս Ղ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 256-274):

² Петросян Ю.А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, с. 164-216. Խան Կոտլոս Ղ.Մ., Խույն տնդում, Գրապարսյան Ա.Ա., Արաբ ազգայնականները և երիտթուրքերը. համագործակցությունից առճակատում (1908-1914). Երևան, 2016, էջ 21-22:

մամուլի հիմնադրման գործում: «Երիտասարդ Թուրքիայի» հայտնի գաղափարախոս Ահմադ Ռիզայի հեռուորդներից էր Էսաիլ Ղանեմը (բարենորոգումների ջատագով, Բեյրութի վիլայեթի ներկայացուցիչն օսմանյան խորհրդարանում և դրա առաջին նախագահը): Նրանց ջանքերով 1895 թ. Փարիզում սկսեց հրատարակվել երիտթուրքական շարժման առաջին պաշտոնական պարբերականը՝ «Մեշվերեթ»-ը (խորհրդակցություն)¹, իսկ 1896 թ. Կահիրեում սկսում է վերստին լույս տեսնել շարժման ամենակարևոր հրատարակություններից մեկը՝ «Միզան»-ը (Կշեռք)՝ Միզանջի Մուրադի խմբագրությամբ²:

Երիտթուրքական «Ալ-Մուշիր» (խորհրդական) երկվեզու (արաբերեն և անգլերեն) քաղաքական, գրական, քննադատական շաբաթաթերթը հիմնադրվում է 1894 թ.՝ Ալեքսանդրիայում, հետագայում տեղափոխվում է Կահիրե: Հիմնադիր-խմբագիրն էր բեյրութցի վտարանդի Սեյիմ Սարգիսը³: Նա երկար դեգերումներից հետո, խուսափելով Կ. Պոլիս մեկնելուց, որն անվանում է «մտքերի դամբարան, ուղեղների գերեզման, որտեղ ոչ մեկն ականջալուր չէ իրեն»⁴, ի վերջո հաստատվել էր Եգիպտոսում:

«Ալ-Մուշիր»-ի ուղղվածությունը և հրատարակչի դիրքորոշումը, 1890-ականներին Կահիրեում լույս տեսնող և արդուլիամիդյան

¹ Ահմադ Ռիզան պարբերականի էջերում սուր ելույթներով հանդես է գալիս հայկական կոտորածների դեմ, միաժամանակ նա և Խալիլ Ղանեմը վերստին կյանքի են կոչում օսմանյան միասնական հայրենիքի հայեցակարգը՝ դեմ արտահայտվելով կայսրության տարածքում հայերին հատուկ կարգավիճակ շնորհելու գաղափարին, ինչպես նաև. մեծ տերությունների կողմից կայսրության ներքին գործերին միջամտելուն: Նրանք դեմ էին նաև ազգային-ազատագրական շարժումներին (տե՛ս Желтяков А.Д., նշվ. աշխ., էջ 249-254, նաև՝ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ. 19-րդ դարի 90-ական թթ., Երևան, 1982, էջ 131-135):

² ولي الدين يكن، المعلوم والمجهول، الجزء الأول، مصر، ١٩٠٩، ص. ٧٨-٦٤.

³ فيليب دى طرازي، المصدر المذكور، ص. ٢٩.

⁴ Այսպես է արտահայտվում հեղինակը թերթում հրատարակած իր ինքնակենսագրական հոդվածում, որը վերնագրված է «1894 թ. հուլիսի 10-ից մինչև 1895 թ. հուլիսի այդ նույն օրը» (տե՛ս المشير، ١٨٩٥، ٠٨.١):

վարչակարգի դեմ կտրուկ արտահայտվող մյուս պարբերականների նման, կարելի է բնորոշել իշխող վարչակարգի նկատմամբ ծայրահեղ թշնամական: Պարբերականը դրականապես էր արձագանքում երիտթուրքերի քարոզչության և գաղափարախոսության հիմնական հայեցակետերին:

Օսմանյան ուղղվածությունը, որը նոր օսմանների անմիջական ժառանգորդը հանդիսացող երիտթուրքերի գաղափարախոսության հիմնաքարերից էր և բնորոշ էր երիտթուրքական պարբերականների մեծ մասին, որոշ դրսևորումներ է ունեցել նաև «Ալ-Մուշիր»-ում՝ համընթաց թերթի խմբագիր Սելիմ Սարգիսի հոդվածների (թերթում շարունակաբար, հրատարակված է նաև նրա «Միր ուլ-Մամլաքա» (Կայսրության գաղտնիքը) վեպը), Խայիլ Ղանեմի և Ամին Արսլանի բողոք-նամակների, որոնք օսմանական ոգուն հավատարիմ, դեմ էին ազգային-ազատագրական շարժումներին¹: Նրանք, միևնույն ժամանակ, հանդես էին գալիս կայսրության տարածքում արաբների և իսլամի դերն ընդգծող նամակներով՝ սուլթանին հիշեցնելով նրա ոչ բարեհաճ վերաբերմունքը կայսրության մուսուլման հպատակների, հատկապես մեծամասնություն ներկայացնող արաբների նկատմամբ:

Հիշենք, որ եգիպտական ազգայնական շարժումն իր ձևավորման սկզբնական շրջանում զարգանում էր օսմանցիության և իսլամականության շրջանակներում, որը հնարավորություն էր ընձեռում պայքարել գաղութարարների դեմ ու պահանջել նրանցից՝ կատա-

¹ Մինչև երիտթուրքական հեղափոխությունը, արաբական ազգայնական շարժումն Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավարությունից ավելի չլուսաբանվեց: Օսմանյան կայսրության ասիական մասերում թուրքական բռնակալության դեմ պայքարը սահմանափակվում էր վարչակարգը բնադատելով, երբեմն՝ թուրք սուլթանի՝ «խալիֆա» տիտղոսը կրկու իրավունքը վիճարկելով: Իսկ եգիպտոսում հավատակիցների համախմբման համիտլամական գաղափարը, անկախ դավանական կամ ցեղային պատկանելությունից, համարվում էր գաղութարարների դեմ պայքարում ինքնապաշտպանական հզոր միջոց (տե՛ս Котлов Л.И., նշվ. աշխ., էջ 104-105):

րելու տրված խոստումը՝ լքել եգիպտոսը: Սակայն շուտով եգիպտական ազգայնականությունը, որպես տեղական հայեցակարգ, սկսում է մերժել նշված տեսությունները՝ ձգտելով դեպի աշխարհականացում, որի արդյունքում եգիպտացիների ազգային ընդհանրության գաղափարը սկսում է գերիշխող դառնալ նրանց կրոնական միասնության գաղափարի համեմատ: Եգիպտական հասարակական մտքի այդ բազմաշերտ համատեքստում լիովին բացատրելի էր «Ալ-Մուշիր»-ի հնգամյա գոյության փաստը (1894-1899 թթ.) (հետագայում այն վերահրատարկվեց նաև ԱՄՆ-ում՝ մինչև 1902 թ.):

Հիմնականում, այսպիսի խճանկարի տեսքով էր ներկայանում Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլը XIX դարի վերջին քառորդին: Այն ձևավորում էր եգիպտական հանրային կարծիքը, և նրա էջերում էին լուսաբանվում երկրի, Օսմանյան կայսրության և աշխարհի նշանակալի իրադարձությունները, այդ թվում՝ Հայկական հարցը:

Նշենք, որ յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջան գրավոր խոսքում արտացոլվել է իրեն հատուկ ժանրային միջոցներով՝ կարծես հուշելով ժանրի այն տեսակը, որ թույլ է տվել առավել ընդգրկուն ներկայացնել իրականությունը:

Հայկական հարցը շոշափվել է եգիպտական մամուլի արտահայտչական յուրահատկությունները ձևավորող ժանրային բազմազանության գրեթե բոլոր տեսակների մեջ՝ սահմանագծվելով հայտարարությունների, հեռագրերի, ազդերի, թղթակցության և, որ ամենակարևորն է, հրապարակախոսության շրջանակում:

Արաբական պարբերական մամուլի զարգացման այս ժամանակաշրջանը թելադրում էր նաև իր լեզվական պահանջները: Արդեն հաստատուն տեղ գրաված հրապարակախոսական ժանրն իր նախատիպն ուներ արաբական գրական ավանդույթում: Սակայն դրան բնորոշ՝ արաբական հանգավորված արձակը, որի վառ օրինակը Ղուրանի լեզուն է, ի զորու չէր ավելի արագ հասանելիություն

պահանջող տեղեկատվությունը պարզ հասցնել ընթերցողի ունկին: Ըստ այդմ՝ փոխվում էր մամուլի լեզուն՝ առավել տրամաբանված, հստակ, զուսպ խոսքի վերածվելով¹: Խոսակցական արաբերենը նույնպես սկսեց գործածվել գրականության մեջ՝ առաջին հերթին՝ մամուլում և հատկապես՝ երգիծական թերթերում:

Հետևելով խնդրի ներկայացման համար ընտրված ժանրերին՝ կարելի է եզրակացնել, թե ինչ տեսանկյունից է կարևորվել Հայկական հարցը եգիպտական լսարանի կողմից:

Գիտական «Ալ-Հիլալ» և «Ալ-Մուկթառաֆ» պարբերականներում Հայկական հարցը ներկայացել է գիտահանրամատչելի հոդվածների սահմաններում՝ գրված հստակ, ամփոփ, սեղմ բովանդակությամբ՝ ընթերցողին տալով հանդադրարանային պատկերացում նյութի վերաբերյալ: Այն ուղեկցվել է թեմային առնչվող լուսանկարներով: Խնդիրը միանգամայն այլ ժանրային միջոցներով է լուսաբանվել լրատվական պարբերականներում:

Տվյալ դեպքում ընթերցողին իրազեկել են լրատվության հնագույն բաղադրիչի՝ արմատներով ընդհուպ ժայռապատկերների ժամանակաշրջան հասնող «լուրերի» սեղմ տողերով: Ուշագրավ են վերջինների դիպուկ վերնագրերը, որոնք անընդհատ կրկնվում են թերթերի տարբեր համարներում: Այս հոդվածները լիովին բավարարել են «լուր» կոչվելու հիմնական պահանջները՝ մշտապես տեղ գրավելով թերթերի առաջին էջերում: Լուրն ընթերցողի կողմից առաջին հերթին ընկալվում է զգայական դաշտում: Հայկական հարցը լուսաբանող տողերում մշտապես առկա է «իրադարձությունը», որը լրատվության անկյունաքարն է: Հայկական դեպքերի մասին պատմելիս ընտրված բառերի մեծ մասն անմիջապես աշխուժացնում են անհատի զգայական դաշտը: Խնդիրն իր մեջ բովանդակում էր նշանակալի ֆրադարձություն լինելու այնպիսի բնութա-

¹ Долиннича А.А., նշվ. աշխ., էջ 16-17:

գրական հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ գլխավոր դերակատարները, դրամատիզմը, հաճախ՝ բռնությունը, ինչն առավել քան առկա է, հատկապես, որ բազմաթիվ հոդվածներ վերնագրված են բառացիորեն այդ բառի գործածմամբ: Մեկ այլ բաղկացուցիչ՝ իրադարձությունները միավորող շարունակական թելը, նույնպես ակնառու է:

Բնութագրական է նաև, որ ընտրված թեմատիկան քննության է ենթարկվել տվյալ ժամանակամիջոցում այլ լուսաբանվող նյութերի համատեքստում:

Լուրերին լրացնում են թղթակցությունները, ընդ որում ուղարկված եգիպտացի կամ արտասահմանյան լրագրողների կողմից, ապա նաև՝ նամականիս: Դրանք հատկապես առատ են «Ալ-Մուշիր»-ում, տպագրված են անզլերեն և արաբերեն լեզուներով, պատկանում են հիմնականում օտարազգի քաղաքական գործիչների, այստեղ տեղ են գտել նաև Բրիտանիայի թագուհուն ուղղված հայերի նամակները՝ «պետիցիաները», մի քանի բաց նամակներ¹:

Հարկ է առանձնացնել հեռագրերի ժանրը, որը հայկական հարցի արտացոլման հարցում նշանակալի դեր է խաղացել: Տպագրված են խնդրի վերաբերյալ հարցազրույցներ ևս: Ըստ ամենայնի՝ սուլթանի կամ կառավարության անդամների հետ զրույցները կրել են սուկ ձևական բնույթ, այս եզրահանգմանը կարելի է գալ նաև այն պատճառով, որ հարցազրույցների արդյունքում տպագրված նյութերը հիմնականում չեն պարունակում հավաստի տեղեկատվություն և հակված են սուլթանական կարծիքը կրկնօրինակելուն:

Խիստ ուշագրավ են «Ալ-Մուշիրի» էջերում տեղ գտած ծաղրանկարները: Դրանք բացառիկ նշանակություն ունենը թիրախա-

1. 1890. . 1. 28 1890. . 1. 24 1890. . 3. 7 1890. . 4. 21 1"المشير"

յին խնդիրն ընթերցողին պատկերավոր, տպավորիչ ներկայացնելու տեսակետից: Մանավանդ, երբ ուղեկցվել են դիպուկ տողերով, երբեմն՝ նաև չափածո խոսքով:

Արաբական մամուլի պատմությանը վերաբերող աշխատություններում թերթերն արժևորվել են նաև որպես գովազդի միջոց: Հայերին առնչվող որոշ նյութեր նույնպես երբեմն գովազդի տարբերակով են տպագրվել: Մի շարք համարներում պարբերաբար լույս են տեսել հայ ձեռնարկատերերի մասին գովազդներ՝ ուղեկցվելով ուշագրավ պատկերներով ու հագեցած տեղեկատվությամբ:

Հայտարարությունները եգիպտական մամուլի անբաժան մասն են, դրանց շարքում առատ են հայ գաղթականությանը վերաբերող հայտարարությունները, որոնց ականատեսն ենք մեր ուսումնասիրած գրեթե բոլոր պարբերականներում:

Վերոհիշյալ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հայկական հարցի արտացոլման համար եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականներում օգտագործվել են լրագրության այն ժանրերը, որոնք թեման ընթերցողին հնարավորինս արագ, հետևողական, ամբողջական մատուցելու հնարավորություն կընձեռեին:

Կարծում ենք՝ խնդիրն ինքնին հարմար և հետաքրքիր է եղել լրագրողական տեսանկյունից. և այն իր հաստատուն տեղն է ունեցել թերթերում՝ որպես շարունակաբար ընթերցվող նյութ, ինչը նաև ապահովում էր ընթերցողների կայուն լսարան:

1.2. Արևմտահայության դրության արտացոլումը

Օսմանյան կայսրությունն իր գոյության ամբողջ ընթացքում կենսական կարևորություն է ունեցել եվրոպական մեծ տերությունների շահերի համար: Նրանց աշխարհակալական հեռանկարում միշտ երևացել են կայսրության ավտորժաբեր տարածքները խլելու և

դրանց շնորհիվ ավելի մեծ քաղաքական կշիռ ձեռք բերելու նկրտումները:

Երբեմնի հզոր կայսրությունը, որն աշխարհը վերաբաժանելու եվրոպական ձգտումների հիմնական թիրախն էր, մոտենում էր իր անկման վերջնափուլին¹: Այն խոչընդոտ էր իր կազմում գտնվող տարբեր քաղաքակրթական մակարդակ ունեցող ժողովուրդների զարգացման համար, ինչը հանգեցնում էր խոր հակասությունների՝ իշխող վարչակարգի և հպատակ ազգերի միջև: Սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականությունն անօգուտ դուրս եկավ կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու տեսանկյունից: Անհրաժեշտ էին արմատական բարեփոխումներ, որոնք սակայն դեմ էին թուրքական հետադիմական վարչակարգի սկզբունքներին:

Օսմանյան կայսրության անկման գործընթացը XIX դարի վերջին առավել որոշակի ուրվագիծ էր ձեռք բերել: Այդ պետության պարանոցին անցկացված օղակը շատ էր սեղմվել՝ այն առավել կառավարելի դարձնելով: Տերությունների անընդհատ աճող տնտեսական գաղութացման քաղաքականությունը մի կողմից, օսմանյան բռնապետությանը հակադրվող ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը մյուս կողմից, օսմանահպատակ ժողովուրդների շրջանում ահագնացնում էին կայսրության կործանման վտանգը²: Սակայն օսմանյան վարչակարգը չէր հրաժարվել կայսրության ոչ թուրք ազգությունների նկատմամբ բռնաճնշումների քաղաքականություն գործադրելուց: Կատարելագործվում էր ոչ մուսուլմանների՝ հատկապես հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների համակարգը:

¹ Петросян Ю.А., նշվ. աշխ., էջ 72-149:

² Фадеева И.И., Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX в., Москва, 1982, с. 82-120.

Օսմանյան կայսրությունն օտար միջամտություններից ձերբազատելու և երկրի ամբողջականությունը պահպանելու համար իրականացվեցին Թանզիմաթի գործադրման անհաջող փուլերը:

Թանզիմաթի շրջանն սկսվեց 1839 թ. Հաթթը շերիֆով և շարունակվեց մինչև Ղրիմի պատերազմն ու դրան հետևող տասնամյակները՝ եզրափակվելով Օսմանյան առաջին սահմանադրության հռչակմամբ՝ իբրև Թուրքիայում բարենորոգումների բարձրակետ¹: Սահմանադրության կիրառման ձախողումը, սակայն, ապացուցեց այն իրողությունը, որ կայսրությունը պատրաստ չէր քաղաքական ու պետական զարգացման եվրոպական ուղին ընդօրինակել: Ընդհակառակը, կայսրությունը եվրոպականացմանը հակադրվեց հպատակ ազգերի ճնշումները սաստկացնելով, կրոնական հակամարտությունները խորացնելով, պահպանողական ուժերի համախմբումով և բարենորոգչական գաղափարախոսության դեմ թշնամական դիրքորոշմամբ:

Սուկ անվանապես ընդունված Թանզիմաթը շոշափելի արդյունքների չէր հանգեցրել բարեփոխումների հույժ անհրաժեշտությունը զգացող ոչ մուսուլման բնակչության համար. վերջինս մնացել էր նույն գյավուրը՝ ստորադասված, իրավագուրկ ու թշվառ վիճակում: Սահմանադրական շարժումը ևս ձախողել էր իր առաքելության մեջ:

Եթե նախնական շրջանում կայսրության փլուզումը կանխելու մտայնությամբ բարեփոխումների կարիքը զգում էր նաև թուրքական կառավարող վերնախավը, ապա Աբդուլ Համիդը, որը, փաստորեն, միանձնյա էր իրականացնում երկրի կառավարումը, բարեփոխումներին վերաբերում էր որպես «արտաքին միջամտություն» կայսրության գործերին, ինչը ժխտում էր իրեն հատուկ մեթոդներ:

¹ Петросян Ю.А., Новые Османь и борьба за Конституцию 1876 г. в Турции. Москва, 1958, с. 113-149.

րով՝ ի վերջո հանգելով «բարեփոխելու» օսմանյան գործելակերպին:

Ավելացվում էին ճնշումներն ու կեղեքումները բարեփոխումների կարիքը զգացող ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ՝ փորձելով ուժի միջոցով կասեցնել նույն կառավարության գործադրած ճնշումների պատճառով առաջացած պահանջները: Ստեղծված քաղաքական, տնտեսական անասելի ծանր պայմաններին հպատակ ազգերը հակադարձեցին ազատագրական պայքարի պողոթյուններով:

Այդ ամենը կյանքի կոչվեց սուլթանի երեք տասնամյակից ավելի տևած բռնապետության՝ «գուլումի» ժամանակաշրջանով:

Այդ շրջանի սկիզբը համընկնում էր Հայկական հարցի՝ միջազգային քաղաքական հարաբերությունների ասպարեզ դուրս գալուն: Մինչ այդ լինելով լուկ Արևելյան հարցի¹ բաղկացուցիչը, 1878-ին արդեն այն վերածվեց միջազգային դիվանագիտության ծանրության կենտրոններից մեկի, որի շուրջ էին ծավալվելու Եվրոպա-Ռուսաստան հակասություններն օսմանյան խարխուլող պետության տարածքում:

Արևմտյան Հայաստանը և արևմտահայությունը միջազգային, ինչպես նաև՝ Եգիպտոսի արաբական մամուլին մտահոգող խնդիրներից էին: Եգիպտական հրատարակություններում հատկապես շատ են անդրադարձները Հայկական հարցին, հայերի կոտորածներին, այդ ամենի նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությանը: Մի շարք հոդվածներ, որոնք սովորաբար չեն և առավելապես նկարագրական բնույթ ունեն, կարևորել ենք այն տեսանկյունից, որ թույլ են տալիս վերհանել Եգիպտոսի արաբալեզու մա-

¹ Duke of Argyll, The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878, and to the Second Afghan War, vol. 1, London.

մույի էջերում արևմտահայերին և Արևմտյան Հայաստանի կացութանը ընդհանրապես ցուցաբերած վերաբերմունքը:

Ուսումնասիրության առարկա ժամանակաշրջանի հրապարակումներում եգիպտական պարբերականները ընդգծել են հատկապես հայ ժողովրդի քաղաքակրթական դերը, լուսաբանել արևմտահայությանն առնչվող այն հիմնախնդիրները, որոնք արտացոլում էին օսմանյան կառավարության վերած հայահալած քաղաքականությունը՝ հող նախապատրաստելով հայերի նկատմամբ օսմանյան ցեղասպանական ծրագրի իրագործման համար:

Այդ ժամանակահատվածում առավելապես չեզոք համարվող «Ալ-Ահրամ»-ը, որի ծնունդը գրեթե համընկնում է Հայկական հարցի միջազգայնացմանը, Օսմանյան կայսրության բազմազգ կառուցվածքը քննելիս, մեկ անգամ չէ, որ առանձնացրել է հայերին՝ ընդգծելով նրանց քաղաքակրթական բարձր մակարդակը: Տակավին 1878 թ. թերթը, լրացնելով «Նյու Յորք թայմս»-ին¹, գրում էր. «Հայը քաղաքակիրթ և խելացի ժողովուրդ է, որն առաջընթաց է պահանջում և ձգտում դեպի այն, սակայն նրան դրա համար պակասում են հնարավորությունները»²:

Պարբերականը, հնարավորություններ ասելով, իհարկե, նկատի ուներ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի համար մի քանի դար շարունակ ձևավորված և անընդհատ ծանրացող պայմանները:

«Ալ-Ահրամ»-ը հողվածներից մեկում անդրադառնում է հայերի հանդեպ օսմանյան կառավարության ստանձնած պարտավորութ-

¹ «Ով այդ ազգին սվկի լավ է ճանաչում, առավել բարձր է նրան գնահատում» հողվածում Ա.Ս. Բլերուելը համատեղել է հայերին տրված բազմաթիվ գնահատականներ (տե՛ս Armenians at the Twilight of the Ottoman Era, News Reports from the International Press, vol. 1. The New York Times, 1890-1914, compiled and edited by Vosgan Mekhitarian. Rev. Vahan Ohanian, published By Genocide Documentation and Research Center, 2011. p. 1371-1372):

«الأهرام» ١٢٠٩، ١٨٧٨.

յուններին, ժխտում է Բ. Դոան՝ հայերին կայսրության մնացած ազգությունների հետ քաղաքակրթական մակարդակով, ինչպես և թվաքանակով հավասարեցնելու հավաստիացումները: Ըստ հոդվածագրի՝ հայերն իրենց գիտակցությամբ և կրթության մակարդակով բարձր են մյուս համայնքներից, ավելի հմուտ՝ իրենց կառավարման ձևերում¹:

Ապա հավելում է, որ նրանք հնազանդ են օսմանյան կառավարությանը և մյուսների նման խոռվություններ չեն բարձրացնում: Այդ պատճառով թուրքերը եզրակացրել են, թե հայերը երկյուղում են ընդդիմանալ և ի զորու չեն իրենք իրենց ղեկավարելու, այնինչ, հայը մի ազգ է, որը փառավոր անցյալ ունի և զուրկ չէ ռազմական և կառավարման կարողություններից: Հայերին վերագրելով այնպիսի կարևոր հատկանիշներ, ինչպիսիք են դիվանագիտության ասպարեզում պահանջվող խելամտությունը և խորաթափանցությունը՝ թերթն ընդգծում է. «...այն դերակատարությունը, որ հայերն ունեն Օսմանյան կայսրության մեջ, նրանք ունեն նաև Ռուսաստանում. այդ երկու տերություններում էլ հայերը դիրք և հեղինակություն են վայելում»²:

Հայ ժողովրդի բնութագրերը եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում, իհարկե, արձանագրել են պատմական ճշմարտությունը, որն այդ նույն ժամանակահատվածում արդեն իսկ շեշտադրել էին բազմաթիվ օտարներ, և այդ իմաստով, խնդրո առարկա թերթերն իրենց անաչառությամբ համարել են հնչած գնահատականները:

Արևմտյան Հայաստանի աշխարհագրական տարածքը եգիպտական պարբերականները բնութագրել են որպես Օսմանյան կայսրության՝ բնակլիմայական լավագույն պայմաններն ունեցող տարածք:

¹ "الأهرام", 1878, 12. 1.

² "الأهرام", 1878, 11. 1.

«Թուրքիայի ճակատագիրն Ասիայում և Եվրոպայում» հոդվածում իսլամական «Ալ-Մուայյադ»-ը, որն ի տարբերություն մնացած պարբերականների, հիմնականում կրոնական դիտանկյունից էր արծարծում խնդիրները, համաձայնում է այն իրողությանը, որ «որոշ քաղաքագետներ Բ. Դռան և Նրա տիրույթների ապագան կապում են մեծ տերությունների՝ Արմինիայի հետ կապված ձգտումների հետ՝ ելնելով նրա աշխարհագրական դիրքի առավելություններից. հայտնի է, որ այն հարուստ է ու բերրի, իբրև «դրախտ երկրի վրա»¹:

Այդ ոգով էր առաջնորդվել պարբերականը նաև իր նախորդ համարներից մեկում տպագրված ««Հայաստան» կոչվող երկրի վիճակի մասին» վերտառությամբ հոդվածում, երբ, Հայաստանը դնելով Ռուսաստանի կենսական շահերի կիզակետում, նշել էր. «Այն մի լեռնային կղզյակ է, որը Բոսֆորը նվաճելու ճանապարհին է գտնվում. Հայաստանը ձեռք բերելով՝ Ռուսաստանը կստանա Կ. Պոլիսը նվաճելու բանալին²: Այդ երկրի կարևորությունը ոչ միայն նրա ռազմավարական նշանակությամբ, այլև ամենաբերրի գյուղատնտեսական տարածքներն ունենալու հանգամանքով է պայմանավորված»³:

Նույն հոդվածում հեղինակը կատարել է ևս մի կարևոր շեշտադրում. նա Օսմանյան կայսրության ամենաթույլ կողմերից մեկն օսմաներենի՝ պետական լեզու լինելն է համարում: Ըստ նրա՝ այն չափազանց թույլ լեզու է կայսրության ազգությունները միավորելու գործառույթն իրականացնելու տեսակետից: Դրա փոխարեն նա առաջարկում է պետական լեզու դարձնել արաբերենը: Անդրադառ-

¹ "المؤيد" ١٦، ٢٢، ١٨٩٦.

² Ռուսաստանի համար Կ. Պոլսի ռազմավարական կարևորության մասին տես նաև՝ Политическое значение Константинополя, «Вестник Европы», 1878, т. 5, кн. 5-10.

³ "الأهرام" ١٤، ١١، ١٨٩٥.

նալով կայսրության կազմում գտնվող հայերին՝ հեղինակը նշում է, որ լեզվի և դավանանքի շնորհիվ են հայերը կարողացել մնալ ինքնուրույն, ինչպես և հրեաները, քանի որ նրանց լեզուն ևս ավելի հարուստ է քան օսմաներենը: Թերթը, թեև այս ամենն արծարծել է արաբերենը կայսրության պաշտոնական լեզու դարձնելու մտայնությամբ, սակայն այն վերստին բարձրաձայնել է ոչ միայն հոգուտ արաբերենի, որ «թուրքերենը թույլ էր և ի զորու չէր ճնշելու իրենից ավելի հզոր լեզուները, ինչպիսիք էին հայերենը, արաբերենը և այլ լեզուներ...»¹:

Պարբերականն այդ ամենը գրում էր եգիպտական ազգայնական գաղափարախոսության ազդեցությամբ, ըստ որի, արաբերենը պետք է դառնար արաբական ինքնության պահպանման կարևոր միջոցներից մեկը:

1890-ականներին Արևմտյան Հայաստանը և հայերին կայսրության հպատակների շարքում առանձնացնում էր նաև երիտթուրքական վտարանդական պարբերական «Ալ-Մուշիր»-ը, որտեղ տպագրվում էր «Հայկական ճգնաժամ» հոդվածաշարը: Դրա հերթական հատվածում հեղինակն արդուլիամիդյան կոտորածների մասին խոսելիս փաստում է. «Մինչ գրվում են այս տողերը, Օսմանյան կայսրության լավագույն մասը՝ Սև ծովից մինչև Միջագետք և բիբլիական Արարատի ստորոտից մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերը, որը բնակեցված է պատմություն, սեփական լեզու և հարուստ գրականություն ունեցող մի ժողովրդով, ամայանում է և ավերվում...»²:

Շարունակելով նկարագրել արևմտահայության ծանրագույն դրությունը՝ նա ավելացնում է, որ եկեղեցիներն ու պաշտամունքի վայրերը հողին են հավասարեցվել, կրոնը ոտնակոխ է արվում,

¹ Նույն տեղում:

² "المشير" 1890-1891.

ամենուրեք գերիշխում են բռնությունը և ճնշումները, ջարդերին նորանոր ջարդեր են հաջորդում¹:

Հոդվածագիրն Արևմտյան Հայաստանի ծանր դրության համար մեղադրում է Եվրոպային՝ հատկապես Մեծ Բրիտանիային: Նա նշում է. «...սակայն մեծ ուժերը (նկատի ունի Եվրոպական տերությունները՝ Ն.Ե.) ի տարբերություն Հունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի, Հերցեգովինայի, հայերի դեպքում՝ 1878-ին, իրենց վարած անբարո քաղաքականությամբ խաղից մի կողմ քաշվեցին...»²:

Հայերի այդպիսի օրհասական վիճակի պատճառն, ըստ հոդվածի հեղինակի, Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն էր, որը նա անվանում է նրանց դրությունն օրըստօրե վատթարացնող մի դեղահաբ: Նա կարծում է, որ թուրք պաշտոնյաները սուլթանի կնքած ու ստորագրած պայմանագիրը խախտելով, ավելի են սաստկացրել բռնությունները, հարկահանությունն ու ճնշումները: Անհամար են հայերի ձերբակալություններն ու բանտարկությունները՝ առանց դատավարության, ռազմական ուժերի կատարած փնտրտուքը հայկական եկեղեցիներում և այլ վայրերում, որոնք վերածվում են նոր ջարդերի առիթների:

Նույնն էր գրում Մ. Մաք Քուլը՝ ծանրանալով հարկերի վրա: Նա իրավացիորեն շեշտադրում էր, որ հարկը չվճարելով՝ քրիստոնյա հպատակը կորցնում էր ոչ միայն իր սեփականությունը, այլև իր ապրելու իրավունքը: Կոտորածների պատճառներից մեկը, մասամբ, հայերի ցուցադրած դիմադրությունն էր՝ քրդերից իրենց գույքը և անձը պաշտպանելու համար, ինչի գինը նրանց կյանքն արժե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

ցավ: Ի զորու չլինելով հարկերը վճարել, նրանք զրկվեցին իրենց ապրելու իրավունքից¹:

«Ալ-Մուշիր»-ը չէր սխալվում, ավելին՝ պարբերականի կարծիքը համահունչ էր ժամանակի ուրիշ ականատեսների գնահատականներին: Էմիլ Դիլոնը, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրության որդեգրած քաղաքականությունը բնութագրել էր որպես «կազմակերպված հանցագործությունների, օրինականացված սպանությունների և պարզևատրվող անբարոյականության մի ամբողջ շղթա»² համաձայնելով բազմաթիվ քաղաքական գործիչների կարծիքին:

Արևմտյան Հայաստանի իրավիճակով մտահոգված «Ալ-Ահրամ»-ն արևմտահայերի դրությանն անդրադառնալիս, ընդգծում է հատկապես այնտեղ տիրող սովը. «Հայտնի է, թե ինչ ծանր է դրությունն այդ երկրում (Արևմտյան Հայաստանում՝ Ն.Ե.), գաղտնիք չեն այնտեղ տիրող սովն ու թշվառությունը»³: Խմբագրի կարծիքով՝ դա Եվրոպային պետք է դրդեր Օսմանյան կայսրության հետ բանակցել և պահանջել հավատարիմ մնալ բարենորոգումներ կատարելու խոստումներին:

1880-ականներին, Արևմտյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին սահմանամերձ նահանգներում (առանձնապես Վանի և Կարինի շրջաններում) մոլեգնում էր սովը: Օսմանյան պաշտոնյաները ոչինչ չէին անում սովյալներին օգնելու համար: Նրանց խնդիրներով զբաղվում էր Կ. Պոլսում ստեղծված Սովելոց հանձնաժողովը, որը

¹ MacCol Malcolm M.A., England's Responsibility Towards Armenia, London and New York, 1895, p. 8-9.

² Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. Дипломат Эмиль; Положение дель в турецкой Армении, Москва, 1896, с. 333.

³ "الأهرام", ١٨٨٠، ١٠، ١٧.

ղեկավարում էր Մկրտիչ արք. Խրիմյանը¹: Արևմտահայերին սատարում էին աշխարհի գրեթե բոլոր հայկական գաղթօջախները:

Թերթի հաջորդող համարներից մեկում տպագրված է «Սովը Հայաստանում» վերտառությամբ ևս մեկ հոդված, որտեղ բարձր է գնահատվել բարեգործների ցուցաբերած օգնությունը հայերին: Հատկանշական է, որ գրելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող սովի ու թշվառության մասին, ինչի պատճառով մարդիկ նույնիսկ ինքնասպանության էին դիմում, թերթը եգիպտոսի բնակչությանը նույնպես գթության կոչ է անում՝ ի նպաստ տառապյալների:

Փաստորեն, թերթի տեղեկատվության վրա հիմնվելով, կարելի է հավաստել, որ եգիպտոսում ականջալուր էին արևմտահայության ծանր դրությանը: Թերթի հետագա համարներում չենք հանդիպել այդ կոչին արձագանքելու վերաբերյալ հրապարակումների, սակայն, ըստ ամենայնի, պետք է, որ այն իր արձագանքը գտներ եգիպտոսում: Ամեն պարագայում, 1890-ականներին, առնվազն եգիպտահայերի կողմից այդպիսի ֆինանսական օգնություն ցուցաբերելու վերաբերյալ տեղեկություններ տպագրված են եգիպտական «Ալ-Մուկատտամ»-ում:

Քրդերին հայերի դեմ հանելու, նրանց և հայերի միջև թշնամանք սերմանելու օսմանյան քաղաքականությունը, որը պաշտոնապես շոշափվել էր Բեռլինի պայմանագրում² (փաստաթղթում նախատեսվում էր պաշտպանել հայերին քրդերից, ինչպես նաև չերքեզներից, ինչն ինքնըստինքյան վկայում էր այդ ազգերի միջև առկա հակադրության մասին, որն ուղղված էր հայերի ստրկացմանը) և հետագայում դրսևորվեց «համիդիե» կոչվող գնդերի ձևավորմամբ, հստակ արտահայտված է եգիպտական մամուլի էջերում:

¹ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 456-457:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 128:

Հիննականում քրդերը համեմատվել են հայերի հետ և հակադրվել նրանց, չի անտեսվել նաև օսմանյան կառավարության՝ հայերին ոչնչացնելու նպատակով քրդերին գործիք դարձնելու քաղաքականությունը:

Այս տեսանկյունից առանձնակի ուշադրության է արժանի «Ալ-Մուկթատաֆ» գիտական ամսագրի գնահատականը: Այստեղ լույս տեսած «Օսմանյան պետության ապագան»¹ հոդվածաշարում հանգամանորեն ներկայացված են կայսրությունը, նրա քաղաքական պատմությունը և բնակչությունը: Հայերին վերաբերող հատվածում հեղինակը գրում է, որ թեև տարբեր դարաշրջաններում նրանց նվաճել են հռոմեացիները, արաբները, թուրքերը, ինչի հետևանքով ցրված են աշխարհի տարբեր մասերում, այնուամենայնիվ նրանք դեռ համախումբ են Վանի, Սվազի, Էրզրումի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի նահանգներում, Հալեպի նահանգի մի մասում (Մարաշ, Ջեյթուն):

Նրա կարծիքով, պետք չէ, որ օսմանյան կառավարությունն անտեսի այն փաստը, որ հայերն առանձնանում են իրենց յուրահատուկ ազգային նկարագրով: Քրդերին անդրադառնալով՝ հեղինակն ընդգծում է այն ճշմարտությունը, որը սկսած 16-րդ դարից կիրառում էին օսմանյան տարբեր սուլթաններ. քրդերին բնակեցնում էին այն վայրերում, որտեղ ցանկանում էին փոխել ժողովրդագրական կազմը: Ղշաղության իրավունքը նրանց շնորհելով, ընտրված տարածքներում իշխանությունը թվացյալ իմաստով նրանց ձեռքին թողնելով՝ իրականում թուրք սուլթանները քրդերին օգտագործում էին օսմանյան պետության համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծման նպատակով²:

¹ "المقتطف"، ١٩١٣، ص. ٥٧٣.

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Բացրուրյան Վ., Քրդերը. Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008, էջ

«Ինչ վերաբերում է քրդերին՝ նրանց մեծամասնությունը քոչվոր է: Նրանք բոլորը կովում են և իրենց հոգսերը հոգում ասպատակության ու կողոպուտի միջոցով: Աբդուլ Համիդը նրանց բնակեցրեց և օգտագործեց իր նպատակների համար՝ հայերի կոտորածների ժամանակ», - շեշտադրում է հոդվածագիրը¹:

Մի քանի տասնամյակ առաջ դա արդեն իսկ փաստել էր նաև «Ալ-Ահրամ»-ը, որն «Արմենիա» խորագրի տակ տեղադրել էր՝ Կ. Պոլսի իր թղթակցի տեղեկատվությունը՝ հաստատելով, որ «Հայաստանը երբեք ավելի վատ դրության մեջ չի եղել, այդ երկիրը վերածվել է քրդերի բռնությունների ու ասպատակությունների թատերաբեմի»²:

«Ալ-Մուշիր»-ը ևս հայերին հակադրել էր քրդերին՝ նշելով, որ հայերի դեմ կառավարության կիրառած ամենաստոր մեթոդը քրդերի միջոցով նրանց ճնշելն է: Գրելով, որ քրդերը մինչ այժմ չեն կարողացել համախմբվել «ժողովուրդ» կոչվելու համար, հեղինակն ընդգծել է, որ նրանց մեծ մասը քոչվորական կենսակերպ է վարում, կրթություն և գրականություն չունի: Գրելու համար նրանք օգտվում են հայկական կամ պարսկական այբուբեններից:

Նշված հոդվածը յուրահատուկ է նաև Արևմտյան Հայաստանին հեղինակի տված բնութագրով. «Սկզբնական շրջանում քրդերը բնակվում էին Հեքյարում, իսկ հետագայում՝ հատկապես Ղրիմի պատերազմից հետո, տարածվեցին *հինավուրց, խաղաղ, աշխատասեր և գյուղապնդեսական Հայաստանում* (ընդգծումը՝ Ն.Ե.)»³:

Տարբեր առիթներով թերթը կրկին անդրադարձել է քրդերին, ընդգծել թուրքական կառավարության կողմից նրանց հայերի դեմ

25-20, Սասունի Կ., Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները (ՄԵ. դարէն մինչեւ մեր օրերը). ՊԼրուք. 1969. էջ 63:

¹ "الموقف"، ١٩١٣، ص. ٥٧٣.

² "الأهرام"، ١٨٨٠، ٢٤.٠٦.

³ "المنير"، ١٨٩٥، ١٥. ٥٥.

տալիս փախչել: Երբ Խնուսի բնակիչները հրաժարվել են ստորագրել կառավարությանն ուղղված հերթական շնորհակալագիրը, կառավարիչ Ռիզա բեկը սպառնացել է՝ ասելով, որ նրանք ապստամբներ են և արժանի են պատժի և ստիպված կլինեն օտարներից օգնություն խնդրել: Հոգվածագիրը նկատել է, որ այդ կերպ *պեղությունը նպատակ ունի ապստամբություն արթնացնել* (ընդգծումը՝ Ն.Ե.): Ապա հիշատակել է մի թրքուհու հետ կապված դեպք, որին գինվորները ստիպել են իր երեխային նետել հայ կառապանի ճանապարհին, և եթե կառապանը չկարողանար ճիշտ ժամանակին սանձել իր ձին, թուրքերի ձեռքից չէր պրծնի: Ամբողջացնելով՝ հոգվածագիրը եզրակացնում է. «Թուրքերը ցանկանում են հայերին վտարել Հայաստանից՝ մինչ Հայկական հարցի լուծվելը: Կարաքիլիսայի Արևելյան Լաջվարդի շրջանի հինգ գյուղերի 400 տների բնակիչները մի քանի ամիս առաջ միայն հայեր էին: Եկան քուրդ համիդիե խմբերի գինվորները՝ Այուբ փաշա, Ռիզա և Խալիդ բեկերի գլխավորությամբ, ավերեցին տները, կողոպտեցին բնակիչների ունեցվածքը՝ նրանց վտարելով Ռուսաստան: Իր հարստություններով հայտնի այդ ամբողջ տարածքում, որը սեփականացրել են քրդերը, այժմ միայն մեկ հայ է մնացել, Ռիզա բեկն էլ ապրում է նրա տանը»¹, - նշում է հոգվածի հեղինակը:

«Ալ-Մուշիր»-ը Եվրոպայի ամոթի խարանն է համարում Հայաստանի այդպիսի դրությունը, որի պաշտպանությանն է ապավինել կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը: Հոգվածագրի հանդգմամբ՝ Եվրոպան պետք է քայլ կատարեր և հիշեցներ սուլթանին, որ նա, ըստ պայմանագրի, պարտավորվել է բարեփոխումներ իրականացնել հայկական նահանգներում, դրանից անցել է արդեն տաս

¹ Նույն տեղում:

տարի, նա ժամանակ և հնարավորություն ունենալով, ոչինչ չի կատարել:

Արևմտահայերի ծանր կացությունն ավելի ուշ նկարագրել է «Ալ-Հիլալ»-ը՝ հետադարձ հայացք ձգելով իրադարձություններին: Ուշագրավ են պարբերականի՝ «Հայաստանը և Հայկական հարցը» հոդվածում թվարկած՝ հայության ծանր վիճակի պատճառները: Պարբերականը նախ կարևորում է հայկական պետականության բացակայության գործոնը, ինչն ավելի դյուրին էր դարձնում թուրքական բռնությունների սաստկացումը:

Հայերին կայսրության մյուս քրիստոնյա ազգությունների հետ համեմատելով՝ հոդվածագիրը նշում է, որ, ի տարբերություն նրանց, բուլղարացիները կարող էին իրենց հայացքը հառել դեպի Սոֆիա, հույները՝ Աթենք, սերբերը՝ Բելգրադ, սակայն հայերի պարագայում չկար մի պետություն, դեպի ուր կնայեին և որին կապավիներին:

Միաժամանակ հեղինակը նմանություն է տեսնում հայերի և ալբանացիների միջև՝ այն տարբերությամբ միայն, որ ալբանացիներն ավելի թերահավատ էին թուրքական խոստումների հանդեպ, երբ իրենց զենքերը չէին հանձնում թուրքերին, այնինչ, հայերը ստիպված էին հնազանդվել զենքերը հանձնելու պահանջին՝ վախենալով, թե հակառակ դեպքում հարկերն ավելի կավելացվեն: Նա համոզված է, որ «այդ ամենի պատճառով հայերը 1878-ին դիմեցին Բեռլինի վեհաժողովին՝ բռնություններին վերջ դնելու, վարչական ինքնավարություն ձեռք բերելու, քրիստոնյա կառավարչի կողմից ղեկավարվելու պահանջագրով»²:

Պարբերականը, փաստորեն, արձանագրում էր, որ թուրքական հալածանքներն էին հայերին դրդում դիմելու որոշակի քայլերի՝

¹ "المشرق" ١٥، ٥٥، ١٨٩٥.
² "الهلال" ١٢، ١١، ١٩١٥، ص ١٨٨-١٨٠

իրենց ծանր դրությունը բարելավելու համար, և, որ չարիքի սկիզբը օսմանյան քաղաքական գծի մեջ էր, ոչ թե հայերի խռովարարության, ինչպես ձևակերպվում էր օսմանամետ լրատվամիջոցներում (ընդգծումը՝ Ն.Ե.):

Շեշտադրելով, որ օսմանյան կառավարության վարած քաղաքականությունն էր նաև առիթ տալիս, որ Մեծ տերությունները սկսեին ճնշումներ գործադրել կայսրության վրա՝ հանդես գալով քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի բարեփոխումների իրականացման պահանջներով, պարբերականը հիշում էր նաև մեկ այլ հանգամանք: Դա հայերի՝ ըստ դավանանքի հարանվանությունների բաժանված լինելն էր, որպես նրանց նկատմամբ ճնշումները հեշտացնող պատճառ, և այն, որ նրանք բազմաքանակ էին նաև Ռուսաստանում և Պարսկաստանում: Վերջինների ոչ մեկի շահերին չէր համապատասխանում օժանդակել Օսմանյան կայսրության հայերին՝ հասնելու ինքնուրույնության:

«Ալ-Հիլալ»-ն իր հերթին, չի մոռանում քրդերին և փաստում է. «Բազմաթիվ հայեր բնակվում էին քրդերի հարևանությամբ, իսկ թուրքական պետությունը նրանց հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար ամեն անգամ քրդերին էր օգտագործում՝ շատ դեպքերում գինելով քրդական ցեղերը և հրահրելով հայերի հետ նրանց ընդհարումները»¹:

Պարբերականի նյութերում ակնառու է այն իրողությունը, որ թուրքական կառավարության քաղաքականության հետևանքով Հյուսիսային Կովկասից և Բալկաններից բազմաթիվ մուսուլմանների բնակեցումը հայկական նահանգներում, ինչպես նաև սովն ու անապահովությունը հաճախ ստիպում էին հայերին զանգվածային կերպով դավանափոխության դիմելու: Սեբաստիայի և Խարբերդի նահանգների հայկական բազմաթիվ գյուղերի ներկայացուցիչներ

¹ Նույն տեղում:

դիմում էին տեղի ռուսական հյուպատոսություններին՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելու և Արևելյան Հայաստան գաղթելու խնդրանքով:

«Ալ-Մուայյադ»-ը փոխանցել է «Դեյլի նյուզի» թղթակցի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, որ հայկական գյուղերից մեկի բնակիչները խնդրել են ռուսական իշխանություններին՝ ուղարկել մի քահանա, քանի որ ցանկանում են հետևել ռուսական ուղղափառությանը՝ թողնելով կաթոլիկությունը, իսկ ռուսական կառավարությունը չի հապաղել նրանց խնդրանքն իրականացնելու հարցում:

Թերթը նաև տեղեկացրել է, որ 9000 չերքեզ ցանկանում են գաղթել Օսմանյան կայսրություն, և դա դյուրացնելու համար ձեռնարկված են բոլոր միջոցառումները, սուլթանն էլ իր հերթին հայտնել է իր կամքը՝ աջակցելու Սեբաստիայում նրանց տարածք հատկացնելու խնդրում:

Ավելի վաղ դրան անդրադարձել էր «Ալ-Մուկատտամ»-ը: «Հայերը»² խորագրի տակ տպագրված մի ակնարկում նշվում էր, որ Արծափ գյուղի 72 հայ ընտանիք՝ 575 հոգի, դիմում են գրել ռուսական եկեղեցու եպիսկոպոսին՝ խնդրելով թույլ տալ ուղղափառություն ընդունել: Էջմիածնի կաթողիկոսը փորձել է նրանց հետ պահել այդ մտադրությունից, սակայն ապարդյուն: Ըստ թերթի՝ այդ ձգտումը հայերի մեջ ընդհանուր տարածում է գտնում՝ Էրզրումի իրադարձությունից հետո:

Կ. Պոլսում կեղծ ահազանգ էր ստացվել, թե հայերը Կարինում զինապահեստներ ունեն և պատրաստվում են ապստամբության: Տեղական իշխանությունները խուզարկել էին Սանասարյան վարժարանը, Ս. Աստվածածին եկեղեցին, առաջնորդարանը և նրա

1 "المؤيد" ١٨٩٠ . ١٨ . ١

2 "المقطم" ١٨٩٠ . ١١ . ٨

շրջակայքը: Խուզարկությունն անարդյունք էր, սակայն արյունոտ ավարտ ունեցավ: Հայերը, որպես բողոքի նշան, փակեցին խանութները և հեռագիր ուղարկեցին սուլթանին: Իսկ հունիսի 18-ին եկեղեցու բակ ներխուժած ոստիկանները հանդիպեցին պատարագի ելած բազմության դիմադրությանը: «Պաշտպան հայրենյացի» ղեկավարներ Խ. Կերեքցյանի, Գ. Չիլինկիրյանի, ինչպես նաև՝ Հ. Իսազուլյանի և Հ. Նշկյանի գլխավորությամբ երիտասարդները փորձեցին դիմադրություն կազմակերպել, ինչը վերածվեց զինված ընդհարման, ոստիկանները սպանեցին ու վիրավորեցին երկու տասնյակից ավելի հայերի: Երկու օր անց իշխանությունների հրահանգով հրազենով, փայտերով ու քարերով զինված մուսուլման ամբոխը հարձակվեց հայկական թաղամասերի վրա՝ սպանելով 10-12 և վիրավորելով 200-300 հայի: Մեծ տերությունների դեսպանների միջնորդությունից հետո միայն իշխանություններն ազատ արձակեցին ձերբակալված 28 հայի¹:

Այդ իրադարձությունը նույնպես ժամանակին իր արձագանքն է գտել եգիպտական մամուլում. «Էրզրումում վերջին կոտորածները հրահրվել են այնտեղի հայկական եկեղեցում զենքի անարդյունք փնտրտուքից հետո», - գրում էր «Ալ-Մուշիր»-ի թղթակիցը «Հայկական ճգնաժամ» հոդվածաշարի հերթական հատվածում²:

Ռուսաստանին հղած հայերի դիմումին՝ ռուսական եկեղեցու հետևորդ դառնալու խնդրանքին դրական պատասխան էր տրվել, ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտնելուն, «Ալ-Մուկատտամ»-ը ճիշտ է նկատում, որ «դա այլ քաղաքական խնդիր է, և առայժմ Ռուսաստանը չի կանչում հայերին, ոչ էլ հայ

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, էջ 512:

² "المشیر" - 1895.10.10.

գործիչներն են կողմ՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելուն»¹:

«Ալ-Ահրամ»-ը շատ ավելի վաղ էր նկատել Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու օսմանյան քաղաքական ձգտումը: Նա Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի նամակը հղելով՝ գրում էր. «Օսմանյան կայսրությունը հայկական մասերում սկզբնական վիճակից ոչինչ չի փոխել, ոչ էլ հետաքրքրվել է բարեփոխումների իրագործմամբ: Գրեթե 50000 հայերի գաղթեցրել է Ռուսաստան՝ անտեսելով նրանց հայրենասիրությունը և կտրելով ծննդավայրից»²:

Իսկ «Ալ-Մուկատամ»-ը, նկարագրելով քրդերի ոտնձգությունները հայերի նկատմամբ, կրկին նշել էր, որ հայերի շրջանում հուզումներ են առաջացել, նրանք բողոք են ներկայացրել Բ. Դոանը՝ հայտնելով, որ պատրաստվում են միանալ Ռուսաստանին, եթե կառավարությունն իրենց չի պաշտպանելու քրդերից³:

Թերթը մղում է այն եզրահանգմանը, որ դա ի կատար էր ածվում՝ համապատասխան թուրքական սցենարի, քանի որ այդ նույն կառավարությունն ավելի էր շահագրգռված հայերի արտագաղթի խնդրում՝ որպես նրանցից ձերբազատվելու լավագույն տարբերակ:

Սաստկացնելով հայերի նկատմամբ ազգային ու սոցիալական ճնշումները՝ Բարձրագույն Դուռը այսուհետ գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկում հայաբնակ վիլայեթների տեղական պաշտոնյաներին՝ հայկական ազգային ժողովների գործունեությունը խոչընդոտելու, նրանց դպրոցներում Հայաստանի պատմության դասավանդումը վերացնելու, «Հայաստան» անվանումը գործածությունից հանելու վերաբերյալ: Հրահանգներ էր տրվել նաև խիստ գրաքննություն սահմանել հայկական մամուլի և գրականության նկատմամբ:

1. «المقطم» 1890. 1. 8.

2. «الأهرام» 1890. 14. 2.

3. «المقطم» 1889. 10. 5.

Բ. Դուռն իր ազդեցությունը տարածել էր նաև որոշ արտասահմանյան լրատվամիջոցների վրա¹: Այս մասին հետաքրքրական տեղեկություն կա «Ալ-Մուկատտամ»-ում:

«Բ. Դուռը և արտասահմանյան թերթերը» հոդվածում հղելով «Թայմսին»՝ նշվում է, որ տպագրության վարչության պետին՝ Մուհիր բեյին, Բ. Դուռը գործուղել է Լոնդոն և Փարիզ՝ տեղի օսմանյան դեսպաններին հրահանգելու «օտար լրատվամիջոցների «բերանը փակել»²՝ հույս ունենալով, որ այդ թերթերը կդադարեն խոռվություններ և ապստամբություններ հրահրող, անհնազանդություն սերմանող նյութեր տպագրել³:

«Ալ-Հիլալ»-ն իր հերթին նույնպես ծանրացել է օսմանյան քաղաքականության վերոհիշյալ դրսևորումների վրա՝ մասնավորապես անդրադառնալով օսմանյան գրաքննությանը:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի «Տպագիր հրատարակությունների վերահսկողությունը»⁴ հոդվածը, որտեղ պարբերականն անդրադարձել է Օսմանյան կայսրության տպագրության պատմությանը՝ նշելով, թե լրագրությունը համեմատական ազատություն էր վայելում մինչև Աբդուլ Համիդի իշխանության գալը: Ազատականների մամուլը ևս անկաշկանդ էր:

Ըստ «Ալ-Հիլալ»-ի, «երբ կառավարության մարդկանց և նոր օսմանների միջև հակասությունները սրվեցին, սուլթանը հրամայեց

¹ Օսմանյան գրաքննությունը պայքարի որոշակի ձև էր մշակել, որտեղ կաշառքը և պետական գումարների հատկացումները քիչ տեղ չէին զբաղեցնում: Ինչպես Օսմանյան կայսրության տարածքում, այնպես էլ բուն Եվրոպայում լույս տեսնող եվրոպական լեզուներով հրատարակվող պարբերականները զնվում ու վաճառվում էին արքայիամիտյան վարչակարգին: Թուրքասեր պարբերականների մի ամբողջ ցանց էր ստեղծված Եվրոպայում: Դեպի արտասահման առատորեն հոսում էին նվերներն ու պարգևները, որոնք բավական արդյունավետ էին (տե՛ս Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունն Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Երևան, 1989, էջ 8):

² Նույն տեղում, էջ 264:

3 "المطلع" ١٨٩٠، ١٧، ٠٩
4 "الهلال" ١٩١٦، السنة الثانية، ص. ٣٣.

«նոր օսմաններին» սահմանափակել նրանց մամուլը ճնշելու միջոցով, և սկսեցին խափանվել բազմաթիվ թերթեր...

Թվում է՝ սուլթանը մտադիր է կայսրության ողջ մամուլը վերացնել,- գրում էր ամսագիրը¹:

Ասվածն առավել դիպուկ արձանագրել է նաև արաբական լրագրության պատմության թերևս ամենանշանավոր հեղինակը՝ Ֆիլիպ դի Տարագին՝ Աբդուլ Համիդի պատկերը վերնագրելով «Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը՝ լրագրության և լրագրողների մեծագույն թշնամին»²:

Հետաքրքրական են օսմանյան գրաքննական արգելքների վերաբերյալ թերթում տեղ գտած հետևյալ մանրամասները.

Գրաքննության կապանքների մեջ մամուլին հրահանգված էր արգելել այնպիսի լուրերի տպագրությունը, որոնք առնչվում էին սուլթանի առողջությանը, պետական գանձարանի ֆինանսական վիճակին, ինչպես և կայսրության տնտեսությանն ու արտադրությանը: Արգելվում էր «Հայաստան» անվանումը պարունակող պատմական կամ աշխարհագրական բնույթի տեղեկատվություն տպագրելը³:

Ամսագիրը հավաստում է, որ հակառակ այն լուրերի, թե այդ կանոնները կառավարությունը պաշտոնապես չի հրապարակել, անկասկած է, որ դրանք ուժի մեջ են եղել, քանի որ ամսագրի նկատմամբ նույնպես Սիրիա կամ կայսրության այլ մասեր այն առաքելու ընթացքում դրանք կիրառվել են:

¹ Նույն տեղում:

² دي طرازي، الجزء الثاني، ص. ٢٠٠.

³ 1879 թ. տպագրական տեսությունը օսմանյան կառավարության հրամանով սորյեն գործածում էր «Բուրքիստան» անվանումը՝ «Հայաստանի» փոխարեն՝ Մեծ Բրիտանական կառավարության յիակատար համամտության պայմաններում (Խառատյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 211):

Պարբերականն ընդգծում է նաև այն հանգամանքը, որ մաք-
թութիւնների (տպագրական վերահսկիչների) դեմ գործելը կամ
նրանց հետ համագործակցելու ուղիներ փնտրելն անիմաստ էր:
Անհնար էր նաև կողմնորոշվել արգելվող բառերի հարցում, քանի
որ արգելքը ներառում էր ամենատարբեր ոլորտներ. թագավորների
կամ սուլթանների անուններ ու նկարներ, գործիքների կամ հասկա-
ցությունների անվանումներ, որոնք կարող էին հեղափոխական
մտքեր ներշնչել (վառող, հրացան, ազատություն, անկախութ-
յուն...և այլն): Արգելված բառերի ցանկը որոշակի չէր և մաքթութիւն
կարող էր ջնջել սև թանաքով կամ կտրել մի այնպիսի բառ կամ
պատկեր, որի գործածումը միևնույն թերթի նախորդ համարում
թույլ էր տվել: Սա վկայում էր գրատպության վերահսկողության
սահմանման տարերային և կամայական բնույթի մասին:

Չնայած այդ ամենին, «նոր օսմանները» կարողանում էին
իրենց գաղափարները հրապարակել Փարիզում, Եգիպտոսում և
այլ հեռավոր վայրերում՝ արաբերեն, թուրքերեն կամ ֆրանսերեն
լեզուներով տպագրվող մամուլում և դրանք ուղարկում էին օսման-
յան պետության իրենց համախոհներին՝ արտասահմանյան փոստի
կամ իրենց գաղտնի ներկայացուցիչների միջոցով:

1890-ականներին «Ալ-Մուկատամ»-ի էջերում կարդում ենք,
որ «սուլթանը հրամայել է մարդկանց միտքը չպղտորելու և չհուզե-
լու համար հայերին արգելել աղոթքի ժամանակ այն սրբերի
անունները հիշատակել, որոնք առնչություն ունեն քաղաքակա-
նության հետ, ինչպիսիք են նրանց որոշ արքաներն և զորավար-

1 "الهلل", 1916, السنة الثانية، ص. 33.

ները»¹: Այս միջոցներով էր նաև ճնշվում հայ ազգային գիտակցության վերելքը²:

Հպատակների մտավոր կյանքի բոլոր ասպարեզներն իր մեջ խեղդող աբդուլհամիդյան բռնապետական վարչակարգի վառ դրսևորումներից էր երկրում մեծ տարածում գտած լրտեսական համակարգը³: Լրտեսների մի ողջ բանակ էր պատրաստել կասկածամիտ սուլթանը, որոնք նույնիսկ իրար էին լրտեսում: Պետք է հիշենք նաև, որ լրտեսների շարքում, ցավոք, եղել են բազմաթիվ հայեր, ինչն արձանագրել է նաև արաբական մամուլը: «Արմենիայի» հայտնած տեղեկությանը, թե «Գաղտնի լրտեսները շատացել են, թե՛ հայ, թե՛ թուրք», լրացնելու է գալիս «Ալ-Հիլալը», որն անդրադառնալով կայսրության լրտեսական համակարգին՝ նշում է, որ նրաց մեջ հայեր կային⁴:

Հայ հոգևորականությունը օսմանյան կառավարության հիմնական նշանակետն էր դարձել, որի հալածանքը դարձել էր վարչակարգի կողմից արևմտահայությանը սաստող լծակներից մեկը: Իրար էին հաջորդում այս կամ այն հոգևորականին զբաղեցրած պաշտոնից ազատելու կամ աքսորելու վերաբերյալ հրամանները: Շատ դեպքերում նրանք ենթակա էին ձերբակալության⁵:

1880 թ. մի հրապարակման մեջ, «Փոքր Ասիա» խորագրի տակ «Ալ-Աիրամ»-ը ներկայացնում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետյանի՝ «Թայմսում» տպագրված նամակի

المعظم ١٨٩٠، ١٣، ١٨

¹ Այս մասին տես նաև՝ Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894-1896 թթ., Հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 213-237:

² Տես նաև՝ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 559-563:

³ «الهلال», նույն տեղում. «Արմենիա», Մարտի, 1889, թիվ 22:

⁴ Տե՛ս Իրևանոյան Հայաստանում հայաձուլած հոգևորականների ցուցակը, Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1873-1910 թթ.), գիրք Ը, կազմող՝ Ս.Ա. Բէիբուղեան, Երևան, 2001, էջ 115:

արաբերեն թարգմանությունը: Դիմելով Բ.Դռանը իր ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դադարեցնելու, նրանց կրած վնասները փոխհատուցելու խնդրանքով՝ նա հայտնել էր, որ հակառակ պարագայում պատրաստ է հրաժարվել իր աթոռից¹:

Պատրիարքի կարծիքով՝ Եվրոպան սխալվել էր՝ հաստատելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը և այն համարելով հայ ժողովրդին բժշկելու սպեղանի: Իրականում հայ ժողովրդի վիճակը չի փոխվել, բռնությունը շարունակում է տարածվել Հայաստանում, իսկ կառավարական պաշտոնյաները անտարբեր են քրիստոնյաների դեմ իրականացվող բռնությունների նկատմամբ:

Նամակում նա Ջեյթունի իրադարձությունների օրինակով² մատնանշում էր հայերի հանդեպ կիրառվող հարկային դաժան քաղաքականությունը, որի պատճառով նրանք անգամ սպանվել էին, այն դեպքում, երբ սոսկ դժգոհություն էին արտահայտել ուժերից վեր հարկերից: Ապա ավելացնում է, որ ինքը խնդիրը մանրամասն ներկայացրել է մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին՝ հույս ունենալով, թե կսեղմեն մեկնված ձեռքը և կօգնեն պայմանագրի 61-րդ հոդվածը իրականացնելու խնդրում, սակայն արդյունքի չի հասել: «Իսկ հայ ժողովուրդն անհամբերությամբ սպասում է օսմանյան և բրիտանական կառավարությունների խոստացած բարեփոխումների իրականացմանը»³, -նշել էր պատրիարքը:

«Հայերը» հոդվածում կարդում ենք. «Կ.Պոլսի թերթերը հայտնում են, որ մայրաքաղաքի հայերը նիստ են գումարել պատրիարքի

¹ Թերթն, ակնհայտորեն, նկատի ուներ պատրիարքի հրաժարականներին ցուցաբերված վերաբերմունքն Ազգային ժողովի նիստերի ընթացքում, քանի որ պատրիարքն ինքը, որպես հրաժարվելու պատճառ, նշում էր վատատողությունը: Սա երևում է մասնավորապես Խառը ժողովի բարոյագրությունից 1879 թ. հունվարի 18-ի տեղեկագրում (տե՛ս Ատենագրությունը Ազգային ժողովույ, Կ. Պոլիս, 1878-1879, էջ 344-347):

² Այս մասին տե՛ս Ադափ, Չեյթուն եւ իր շրջակաները. Պեյուրթ, 1968, էջ 89-109:

. ١٨٧٩.١٤ .٨. "الأمم" ³

գլխավորությամբ: Պատրիարքը դրվատել է ոռոսներին՝ ասելով, որ նրանք մտահոգված են հայերի վիճակի բարելավմամբ, իսկ բրիտանացիները շատ խոսեցին և շատ բան խոստացան, սակայն որևէ բան չարեցին»¹:

Իսկ «Հայաստան» հողվածում թերթն արտատպել է «Թան» թերթի լոնդոնյան թղթակցի ուղարկած տեղեկատվությունը, վերցված բրիտանական թերթերից, այն մասին, որ ոռոսական զորք է կուտակվել Ղարսում և Արդահանում: Նշվում է, որ այդ զորքից վախենալու կարիք չկա, դրանք ոռոսական կառավարության կողմից արտակարգ իրավիճակներին նախապատրաստվելու համար են, քանի որ այդպիսի իրավիճակ կարող է այժմ լինել Հայաստանում: Դրանց պատճառով բրիտանական կառավարությունը զգաստացել է և որոշել ավելացնել ճնշումները բարենորոգումներն իրականացնելու համար՝ գիտակցելով հայ ազգի նկատմամբ իր վրա վերցրած պատասխանատվությունը²:

Այս տեղեկությունները, ինչպես և թերթի եզրակացությունները հիմնականում համապատասխանում են իրականությանը: 1880-ականներին հայության հայացքը սկսել էր ուղղվել դեպի Ռուսաստան: 1880 թ. Մկրտիչ Խրիմյանն առաջին նամակն է ուղարկել ոռոսական ցարին, որտեղ նշում էր, որ արևմտահայության կյանքում որևէ բարեփոխում չէր կատարվել: Այդ ժամանակ էր, որ սկսել էին լուրեր տարածվել, թե ոռոսական զորքերն առաջխաղացման են անցել և պատրաստվում են անցնել սահմանը:

Այս լուրերին միանգամայն հասկանալի պատճառով արծազանքել է բրիտանամետ «Ալ-Մուկատտամ»-ը: Փոխանցելով «Դեյլի նյուզի» տեղեկությունը՝ թերթը գրում է. «Ռուսական ռազմական նախարարությունը մտահոգված է նոր խնդրով՝ նոր զորքի ստեղծ-

1. «الاهرام»، 1878، ص 11.

2. «الاهرام»، 1880، ص 11.

մամբ: Այն պետք է լինի Ասիայում, անկախ Եվրոպայում եղած գորքից, զինվորների քանակը կովկասյան ժողովուրդների հաշվին է շատանալու: Ասիայում ստեղծվող բանակը կուղարկվի Ռուսաստանի հարավային սահմաններ»¹:

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում հայրենասեր հոգևորականներին և մտավորականներին հրահանգներ էին տրվում նրանց գործունեությունն արգելելու վերաբերյալ՝ շատ դեպքերում անհեթեթ պատրվակներով: Այդպես. «Ալ-Մուկատտամ»-ի՝ 1889 թ. Վանի դեպքերի մասին պատմող մի հոդվածում նշվում է. «արդարադատության նախարար Ջևդեթ փաշան հայերի պատրիարք Աշրգյանից պահանջել է Վանի հոգևոր առաջնորդին հեռացնել պաշտոնից՝ համայնքի նկատմամբ պարտականություններն իրականացնելու անկարողության պատրվակով» (ընդգծումը՝ Ն.Ե.)²:

Ներսես արք. Վարժապետյանի հրաժարականներին արձագանքել էր «Ալ-Աիրամ»-ը: «Փոքր Ասիա»³ հոդվածում մեջբերված հայոց պատրիարքի նամակը հղելով՝ հոդվածագիրն ավելացնում է, որ իրեն հասել են Հայաստանի տարբեր մասերից և Կիլիկիայից հայ եպիսկոպոսների և հոգևորականների բազմաթիվ այլ նամակներ, որոնք նկարագրում են հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվող բռնությունները, հատկապես՝ քրդերի կատարած անօրինականությունները:

1890 թ. նմանատիպ բովանդակությամբ տեղեկություն ենք կարդում «Ալ-Մուկատտամ»-ի էջերում: Թերթը «Լուրեր Եվրոպական փոստից»⁴ բաժնում «Թանի» թղթակցին հղելով՝ հայտնում է, թե հայոց պատրիարքը նոր դիմում է ներկայացրել կառավարու-

1. المقطم 1889. 27. 1. 8.

2. المقطم 1889. 10. 3.

3. الأهرام 1889. 10. 2.

4. المقطم 1890. 03. 08.

յանը, որով պահանջում է իր հպատակներին պաշտպանել ոտնձգություններից, այլապես ստիպված կլինի հրաժարվել պատրիարքական աթոռից¹: Նույն հոդվածում նշվում էր նաև, որ պետության նախարարները ծանր նիստեր են անցկացնում՝ բանակցությունների սեղանի շուրջ մնալով մինչ առավոտ, քանի որ քննարկում են երկրի ամենակարևոր խնդիրները, ինչպիսիք են Կրետեի խնդիրը, Հայկական հարցը և Կարինի իրադարձությունը:

Դրան նախորդող համարում նույնպես անդրադարձ է կատարված այդ խնդիրներին, արտացոլված են նաև 1890-ականներին արևմտահայերի հանդեպ գործադրվող ճնշումների սաստկացումներն ու դրանց զուգահեռ՝ հայերի աճող հակաօսմանյան ընդվզումները՝ արժանանալով որոշակի վերլուծության և գնահատականի:

«Բ. Դուռը և հայերը» հոդվածում, հիշատակելով *հայերի երկրում՝ էրզրումում (ընդգծումը՝ Ն.Ե.)*, տեղի ունեցած իրադարձությունները, և ցավով նշելով դրա հետևանքով սպանվածների և վիրավորների մեծ թվաքանակը, «Ալ-Մուկատտամ»-ը հարկ է համարել մեջբերելու Սայիդ փաշայի՝ Սանկտ Պետերբուրգում, Բեռլինում, Վիեննայում, Փարիզում և Լոնդոնում թուրքական դեսպաններին առաքված բացատրագրի թարգմանությունը, որը հրապարակվել էր նաև «Թան» թերթում: Սայիդ փաշան դեսպաններին պարզաբանում էր, որ Կարինում տեղի ունեցածը չափազանցված է ներկայացվում՝ արտաքին միջամտությունների ակնկալիքով:

Ըստ նրա՝ իրականում Կարինի տեղական իշխանությունները տելեկացել էին, որ հայերը զինամթերք են արտադրում իրենց պատկանող եկեղեցում ու դպրոցում և խուզարկություն են նախաձեռնել՝ պատրիարքի տեղակալ Գևորգ Ութուցյանի և նշված դպրոցի տնօրենի օգնությամբ: Իշխանությունները ոչինչ չեն գտել, իսկ

¹ Տե՛ս Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1890, նիստ Գ., էջ 30, նաև՝ նիստ Դ., էջ 43-57:

տարածված լուրերը, ժխտվել են: Սակայն հայերը հաջորդ օրն իրենց խանութները փակել են և խմբեր կազմելով՝ հարձակումներ են գործել մոլաուլմանների խանութների վրա և դրանք կողոպտել: Կառավարությունն ուղարկել է ոստիկանների խումբ՝ թշնամանքի սաստկացումը կանխելու և անվտանգությունն ու խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով: Նրանց հասնելուն պես հայերը սկսել են կրակել, ինչի հետևանքով զոհեր և վիրավորներ են եղել:

Տեղեկատվությունն ակնհայտորեն սադրիչ բնույթ ուներ. իրականում թուրքական իշխանությունները, որևէ ապացույց չունենալով հանդերձ, նպատակադրվել էին ուժեղ հարված հասցնել Կարինում գործող դիմադրական ուժերին, որը և իրականացրեցին՝ զենք փնտրելը պատրվակ դարձնելով²:

Մեկ այլ հոդվածում ներկայացված է Գում Գափուի ցույցը: Խոսելով Կ. Պոլսի մայր եկեղեցու բակում տեղի ունեցած հավաքի մասին՝ «Ալ-Մուկատտա»-ի թղթակիցը պատմում էր, թե ինչպես էին հիմնականում Մուշից, Վանից, Կարինից եկած հայերը հավաքվել եկեղեցու բակում, կարդում էին իրենց պահանջագիրը, բողոքում քուրդ Մուսա Իբլի արարքներից ու պատրիարքից պահանջում այդ մասին հայտնել Բ. Դռանը, իսկ դա չկատարելու դեպքում՝ հրաժարական սրալ: «Այդ ամենն ավարտվել է ոստիկանության միջամտությամբ, արյունահեղությամբ, ձերբակալվել է 600 հայ, իսկ պատրիարքի հրաժարականի մասին լուրերը դեռ ճշգրիտ չեն», - գրում էր թերթը³:

«الموقف» ١٩٩٠، ١٩، ٧.

² Այս մասին տե՛ս Կոստանյան Է., Գում Գափուի ցույցը (100-ամյակի առթիվ). Լրագրեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990, թիվ 8, էջ 67-68, նաև՝ Կիրակոսյան Ջ.Ս., Երխությունները պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, էջ 33-35:

«الموقف» ١٩٩٠، ١٦، ٨.

Հաջորդող համարում թերթը պարզաբանում է, որ վեճը հայերի և պատրիարքի միջև առաջացել էր այն պատճառով, որ պատրիարքը չէր համաձայնել փոխանցել հայերի ընթերցած պահաջագիրը սուլթանին: «Այն ամենը, ինչ նրանք պատմում էին իրենց պահանջագրում քրդերի հարստահարությունների, իրենց զենքերը վերցնելու մասին, չափազանցություն էր», - հայտնում էր թերթը: Ըստ հոդվածի՝ նրանց նպատակն էր եկեղեցուց դուրս հանել պատրիարքին և նրան տանել դեպի Յըլդըզ: Երբ այդ ամենը հանգեցրեց բախման, այդ մասին իմացավ նաև սուլթանը և հրամայեց Ջալալ ադ-Դին փաշայի, Ահմադ փաշայի ու ռազմական նախարարի զորքերին՝ ցրել այդ ցույցն ու վերականգնել խաղաղությունը: Սպաներից մեկի տեղակալը, որը տեղյակ էր հայերի ցույց կազմակերպելու մտադրության մասին և չէր ասել, զրկվեց իր պաշտոնից:

Թղթակիցը հավելում է, որ ըստ եվրոպական թերթերի, Կ. Պոլսում արգելվել է այս մասին լուրեր տպագրելը:

Հայկական խնդրի կարևորությունը Օսմանյան կայսրության հանար եվրոպական միջամտության ամենամեծ պատճառներից մեկն էր, որի շահագրգիռ կողմերը Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն էին: Առաջինն այն պատրվակ էր դարձրել՝ միջամտելու երկրի ներքին գործերին՝ պատճառաբանելով, որ ինքը դա պարտավորվել է կատարել ըստ Բեռլինի պայմանագրի, իսկ երկրորդը դեռ զգուշանում էր՝ սահմանափակվելով միմիայն խոսքերով:

Տարբեր սադրանքների միջոցով հայ հոգևորականությունից ձերբազատվելու քաղաքականությանը 1890-ականներին արձագանքել է նաև իսլամական «Ալ-Մուայյադ»-ը: Թերթը կրկնում էր օսմանյան տեսակետն այդ հարցում՝ հավաստիացնելով, թե չեն դադարում հայերի դավադիր խորհրդակցությունները «խռովություն-

ներ ու խառնաշփոթ հրահրելու համար»¹: Ըստ թերթի՝ կար դավադրոր՝ հայերի մի խումբ, որը դա կատարում էր Կ. Պոլսում, սակայն ռուսականությունը նրանց պահում էր իր հսկողության տակ: Ոստիկանությունը նույնիսկ շրջապատել է եկեղեցին, որտեղ նրանք Ազգային ժողովի նիստ էին սլատրաստվում գումարել և արգելել էր այն՝ հայտնելով, որ Բ. Դուռը դժգոհ է հայերի գործունեությունից:

Ինչ վերաբերում էր մինչ այդ ձերբակալվածներին, ապա, ըստ թերթի, «նրանց թիվը հասնում է 65-ի՝ բոլորը հոգևորականներ են: Շուկայի մոտ ավերված խանութում հայտնաբերվել է 30 ռումբ, որը տեղադրել էին հայազգի Պատրիկովը², և նրա համախոհները»³:

Թերթում իրադարձությունները բավական խտացված գույներով են ներկայացված:

Այս մասին գրում էր նաև «Ալ-Մուկատտամ»-ը՝ հենվելով գերմանական թերթերի վրա: Ըստ նրա՝ Կ. Պոլսի հայկական եկեղեցում առաջինը կրակ է բացել ռուսահպատակ մի հայ, որը հավանաբար այնտեղ խոռվություն էտեղծելու համար էր ուղարկված: Այս թերթն իր հերթին իրադարձությունները գնահատում էր՝ գերմանական դիրքերից ելնելով ու եզրակացնելով, որ դա հեռու է ճշմարիտ լինելուց և հրահրվում է ռուս-գերմանական հակասությունների հետնախորքի վրա: Նա ավելացնում է, որ ըստ ուրիշ թերթերի, հիշյալ հայը պահանջում էր Մուսա բեկին պատժել, քանի որ վերջինը սպանել էր իր բազմաթիվ հարազատներին: Թերթը խոսքն ավարտում է այն համոզմունքով, որ այդ տեղեկությունները, ինչպես նաև հայերի՝ Ռուսաստանին միանալու կոչերի լուրերը չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ սուլթանը կարող է իրակա-

المؤيد "١٨٨١، ١٨٩٠"

² Խոսքը Վարդ-Պատրիկյանի մասին է, որին անվանում էին Նաև. Հակոբ, Վարդ, Իսաք Արվախ (տե՛ս Խուդինյան Գ., «Յ Դաշնակցության քննական պատմություն, ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը», Երևան, 2006, էջ 200, 324, 347):

³ Նույն տեղում:

նացնել բարփոխումներ հայերի համար: Իսկ սուլթանին գրություն հանձնելու հայերի ցանկությունն ասպացույցն է պետության ղեկավարի հանդեպ նրանց վստահության և հավատարմության¹:

Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականներում Արևմտյան Հայաստանի դրության և արևմտահայերի վերաբերյալ այսպիսի հրապարակումների առկայությունը բացատրվում է նրանով, որ, ինչպես նշված ժամանակահատվածի միջազգային մամուլը, այնպես էլ Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականները լրջորեն հետևել են Արևմտյան Հայաստանում կատարվող իրադարձություններին և, ըստ այդմ, դրսևորել սեփական վերաբերմունքը: Այդ հարցում խնդրո առարկա պարբերականները հիմնականում հենվել են համաշխարհային մամուլի էջերում տեղ գտած կամ սեփական թղթակիցների հաղորդած տեղեկատվության վրա:

„

Քննության աուսրկա պարբերականների հրապարակումների բովանդակության համադրությունը հայ և օտարալեզու պարբերականներում լույս տեսած նյութի, ինչպես նաև ժամանակի եվրոպացի, ամերիկացի միսիոներների, քաղաքական գործիչների վկայությունների հետ ցույց է տալիս հետևյալը.

Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլում բարձր է գնահատվել հայ ժողովուրդը: Հատկապես ընդգծվել է Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների մեջ նրա քաղաքակրթական բարձր մակարդակը: Արտացոլված են օսմանյան կառավարության հայաջինջ քաղաքականությունը բնորոշող քայլերը, մասնավորապես՝ դաժան հարկահանությունը, հալածանքները հայ մտավորականների և հոգևորականների նկատմամբ, օսմանահպատակ քրդերի ու հայերի միջև թշնամանք սերմանելու, հայ ժողովրդի թվաքանակը տարբեր մեթոդներով նվազեցնելու միտումները:

¹المعظم: ١٨٩٠. ٠٧. ٠٨.

Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ տարածքներում ստեղծված օրհասական իրավիճակը թերթերում ընկալվել և ներկայացվել է առավելապես իրականությանը համահունչ հրապարակումներով: Լրատվական պարբերականներից բացառություն է կազմում, թերևս, իսլամական ուղղվածության «Ալ-Մուայյադ»-ը, որն իր դիրքորոշմանը հավատարիմ, որոշ կանխակալ վերաբերմունքով է մոտեցել կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը, այդ թվում՝ նաև հայերին առնչվող խնդիրներին:

Արևմտահայությունը և Արևմտյան Հայաստանի դրությունը ոչ միայն ամենօրյա լրահոսի նյութ են եղել, այլև ներկայացվել են եգիպտոսի ծանրակշիռ գիտական պարբերականների՝ ժամանակի առաջնային հիմնախնդիրներին նվիրված հոդվածների շարքում: Դա նպաստել է, որ եգիպտական հասարակության ընթերցող շրջանակներն իրազեկվեն, և համապատասխան հասարակական կարծիք ձևավորվի Արևմտահայաստանի դրության և արևմտահայության խնդիրների վերաբերյալ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 1894-1896 ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ

2.1. 1894-1896 թթ. կոտորածների քաղաքականության գնահատականը

Տերությունների թողտվության պայմաններում օսմանյան կառավարությունը հանգեց 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների իրականացմանն Արևմտյան Հայաստանում, Կ. Պոլսում և կայսրության այլ հայաբնակ վայրերում: Դրանք լայնորեն լուսաբանվել են համաշխարհային մամուլում: Այս մասին պատկառելի քանակության նյութ կա նաև ժամանակի եգիպտական մամուլում: Հայկական իրադարձությունները մեր ուսումնասիրության առարկա պարբերականների էջերում արտացոլված են թղթակցությունների, օտար և արաբ հայտնի քաղաքական գործիչների ելույթների, միսիոներների նամակների և վերհուշների, ֆրանսիական, ռուսական, գերմանական, ամերիկյան մամուլից արտատպված լուրերի, նաև Բարձրագույն Դռան հաղորդած պաշտոնական լրատվության տեսքով:

Հատկանշական է, որ «Արտաքին իրադարձությունների ամփոփում» խորագրի ներքո դեռևս 1889 թ. «Ալ-Մուկատտամ»-ը՝ Վանի շրջակա գյուղերում հայերի նկատմամբ իրականացված ոտնձգությամբ

յունները համարում էր Օսմանյան կայսրության ասիական մասի՝ կարևորագույն իրադարձություն:

Նշված հոդվածում նկարագրվում է ջարդերի ընթացքը, որոնք ուղեկցվել էին գյուղերի հրկիզմամբ և անմարդկային վայրագություններով. «Այրվել են մի քանի հայկական գյուղեր, պատվագրկել են հայ աղջիկներին»²: Հաջորդ տողերն արդեն խոսում են քրդերին հայերի դեմ սադրելու և վերջիններին ոչնչացնելու միջոցներից մեկը դարձնելու սուլթանական մտահղացման մասին. կատարվածի պատճառն, ըստ պարբերականի, քրդերի թշնամական վերաբերմունքն է եղել հայերի նկատմամբ: Դրանից հետո հայերի շրջանում հուզումներ են առաջացել, նրանք բողոք են ներկայացրել Բ.Դոանը՝ հայտնելով, թե կմիանան Ռուսաստանին, եթե չապահովվի իրենց պաշտպանությունը քրդերից: Արդյունքում կառավարությունը նրանց նախազգուշացրել է, ձերբակալել խռովարարներին և ոստիկաններ ուղարկել՝ խուզարկելու Վանի շրջակայքում գտնվող բնակավայրերն ու եկեղեցիները: Լուրեր են պտտվել նաև այն մասին, իբր թե քրդերը հատուցել են հայերին պատճառած նյութական վնասը³:

Մեկ այլ հոդվածում ևս պարբերականն Օսմանյան կայսրության գլխավոր ներքին ոճիմնախնդիրները քննելով, Կրետեի ապստամբություններին զուգահեռ կարևորում է Վանի շրջակայ-

¹ Նկատենք, որ «Ալ-Մուկաստամ»-ը (նշված տարածքներն այդպես է կոչում. չնայած, համիդյան ժամանակաշրջանում համաթուրքականության քարոզչության ազդեցությամբ ձևավորվող պետականության գաղափարախոսության հիմքերից մեկի համաձայն, արդեն շրջանառվում էր «թուրքական Անատոլիայի» հայեցակարգը. ընդունված «Բոքր Ասիա» եզրույթը փոխարինվում էր «Անատոլիա» բառով և ներկայացվում որպես բացառապես օսմանցի թուրքերին պատկանող թուրքական հայրենիքի մի կտրնորագույն տարածաշրջան: Մի շարք այլ պաբերեն ազդեցիկ պարբերականներ, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, կրկնում էին շրջանառվող թուրքական տրանսկեղծը:

.. ١٥ .٥ ١٨٩٠. "المقطع" 2

² Երևանի տեղում:

քում հայերի դեմ իրականացված քրդերի հարձակումները, հայերին սպանելը, կողոպտելն ու այրելը, հայերի ներկայացրած բողոքն այդ առթիվ ու հարցը տերությունների խորհրդարաններում բարձրացնելը¹:

Հիմնվելով եվրոպական տեղեկատվական աղբյուրների հաղորդումների վրա՝ պարբերականը հայտնում է, որ Ռուսաստանը սկսել է պաշտոնապես միջամտել հիմնախնդրին և Բ. Դոանը հիշեցրել է Բեռլինի վեհաժողովի համապատասխան հողվածի մասին: Իսկ Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատունը սկսել է հավաքել քրդերի և հայերի միջև տեղի ունեցած բախումներին վերաբերող բոլոր հնարավոր նյութերը, այն դեպքում, երբ բրիտանական խորհրդարանը մերժել էր միջամտել Հայկական խնդրին՝ ընդունելով, որ Բ. Դուոն արդարացի է և իր հպատակների նկատմամբ միանգամայն հոգատար վերաբերմունք է որդեգրել²:

Ամբողջացնելով այդ իրադարձությունները՝ «Ալ-Հիլալ»-ը հետագայում ամփոփիչ գնահատական է տվել՝ փաստելով. «1889-ին երևացին հայկական կոտորածների նախանշանները, որոնց մասին լուրերը հասան բրիտանացի ժողովրդին՝ բողոքի մեծ ալիք առաջացնելով: Մեծ Բրիտանիան պահանջեց Թուրքիայից վերջ տալ բռնություններին, իսկ Աբդուլ Համիդը մեղքը բարդեց քրդերի վրա, այնուհետև սկսեց մտահոգված ձևանալ և հրամայեց ձերբակալել Մուսա բեկին՝ իրականացնելով նրա դատավարությունը: Մեծ Բրիտանիային և մյուս երկրներին թվաց, թե հարցը սկսել է լուծվել»³:

Հայերի կոտորածների մասին «Ալ-Ահրամ»-ի հրապարակումները հիմնականում աչքի են ընկնում օսմանյան պաշտոնական տեղեկատվությանը չհակասելու միտումով: Այդ է վկայում մասնավոր-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

րապես թերթում հայերի կոտորածներին առնչվող հիշատակումների սակավությունը՝ ակներևաբար դրանք «չափազանցված» բնորոշելու օսմանյան քարոզչությանը համաքայլ:

Թեև «Հայկական հարց» հոդվածում օրաթերթը հայտարարում է, թե հայկական կոտորածներին անդրադառնում է «ճշմարտությանը ծառայելու և հայրենակիցների պատկերացումներն այդ խնդրում հստակեցնելու նպատակով»¹, այնուամենայնիվ, եզրահանգում է. «կասկած չի հարուցում այն, որ հայկական դեպքերը չափազանցված և ուռճացված են ներկայացվում: Բրիտանացիները լուր ուղտ են սարքել՝ ցանկանալով եղելությունն այդպես ներկայացնել իրենց իշխանություններին»²:

Սա օսմանյան պաշտոնական լրատվության գրեթե բառացի կրկնությունն է, որը հնչեցնում էր «Ալ-Աիրամ»-ը:

Աբդուլհամիդյան սրի առաջին հարվածն ուղղվել էր դեպի Սասուն³:

Բիթլիսի վիլայեթի մեջ մտող Սասուն լեռնագավառում XIX դարի վերջին կար ավելի քան 400 բնակավայր, որոնցից 250-ը հայաբնակ էր՝ շուրջ 50000 բնակչությամբ⁴: Օսմանյան զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականությամբ Սասունի տարածքում անընդհատ ավելանում էր քուրդ տարրը՝ ստեղծելով անապահովության, կողոպուտի, թշնամանքի մթնոլորտ, որը սերմանում էր կառավարությունը: Բախումները քրդերի ու հայերի միջև սաստկանում են հատկապես 1878 թ. և դրանից հետո: 1891 թ. սկսած՝ օս-

.. ١٤١٤ ھ ١٢ ھ

² Նույն տեղում:

³ Սասունի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրավական, տնտեսական դրության մասին տե՛ս I 3-Դօ, Վանի), Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 119-143:

⁴ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, էջ 515:

մտադրություններն էին: Գլխավորապես անասնապահությամբ իր գոյությունը պահպանող ժողովուրդն առաջին հերթին զինվոր էր, որ դինազրավելու էր մի քանի ճակատով իր դեմ կռվող թշնամիներին՝ իր տարածքը սպառելու համար: Անընդհատ պայքարում հաղթանակած դուրս գալով՝ սասունցիներն աստիճանաբար տարածվել և հիմնել են այն գյուղերը (Սեմալ, Շենիկ, Գեյլեգուզան), որոնք էլ դարձել էին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղ կենտրոններ:

«Հայաստան» հողվածաշարի մեկ այլ հատվածում, մեջքերելով «Փալ մալ Գազեթ» բրիտանական հայտնի պարբերականում սուլթանի և խմբագրի հարցազրույցից՝ «Ալ-Աիրամը» կրկին խոսում է Սասունի մասին: Խմբագիրը սուլթանից Հայաստան մեկնելու թույլտվություն էր ստացել՝ անձնական քննություն կատարելու պատճառաբանությամբ: Նրա՛յց զրույցից թերթն ընդգծում է հետևյալը. «...դա (Սասունը - Ն.Ե.: վայրի ու դժվարամատչելի մի տարածք է՝ բնակեցված գրեթե քուչվորական կյանքով ապրող բնակիչներով»:

Օսմանյան կայսրության հետադիմական քաղաքականության արդյունքում ոչ միայն Սասունը, այլև կայսրության՝ մեծ քաղաքներից քիչ թե շատ հեռու գտնվող բնակավայրերը կտրուկ տարբերվում էին իրենց կենսամակարդակով: Բնակչությունը մեծ մասամբ կրթված չէր:

1880-ականներին սկսում են դեպի Սասուն գործուղվել մշակութային գործիչներ՝ այնտեղ դպրոցներ հիմնելու և լուսավորություն տարածելու առաքելությամբ: 1886-ին, Խրիմյան Հայրիկի և Գր. Նիկողոսյանի խորհրդով Սասունի Գեյլեգուզան գյուղում է հաստատվում Սեյլանը (Արշակ Մատոյան): Նրան այնտեղ հաստատվելու

1 "الأهرام"، ١٨٩٥، ص. ٢٧.

հարցում կառավարությունից ծածուկ օգնում են Աշո, Կարինի, Տրապիզոնի թեմակալ առաջնորդները: Նրա հետ այնտեղ են մեկնում նաև մի շարք այլ լուսավորիչներ: Նշելով, որ իրենց միակ նպատակը կրթականն է եղել, Սեյլանը գրում է, որ կրթական գործը արագորեն նվաճում է լեռնական սասունցիների սերն ու հարգանքը: Շուտով այնտեղ հայտնվում են նաև լրագրեր: Նոր տիպի ուսումնարաններ են բացվում Սասունի մի շարք այլ գյուղերում¹:

«Արմինիա» հողվածում օրաթերթը հրապարակել է հայերի կոտորածների վերաբերյալ արդեն հիշատակված Քսիմենսի հայտնած կարծիքը: 1894 թ. մարտից մինչև նոյեմբեր ամիսները Հայաստանում գտնվելու ընթացքում զբոսաշրջիկը հանդիպել է «Բոյթերս» գործակալության թղթակիցներից մեկին ու պատմել, որ ինքը հայկական կոտորածների ակառատես է, իր տեսած իրականությունը տարբեր է բրիտանական թերթերում արտացոլվածից, և բացահայտ սուտ է օսմանյան զինվորներին վերագրել բռնությունների կատարումը: Պարզապես, հայերի և քրդերի միջև ծագած վեճը սովորական դարձած վիճաբանության սահմաններից դուրս է եկել: Հայ Հեղափոխական կուսակցությունը (Հնչակյաններ՝ Ն.Ե.) փորձել է այն առիթ դարձնել՝ իր նպատակներին հասնելու համար, իսկ կանոնավոր զորքը միջամտել է՝ վերահաստատելու խաղաղությունն ու անվտանգությունը:

Զբոսաշրջիկը նաև այլ մանրամասնություններ է հաղորդել ըստ նրա՝ բռնությունները տեղի են ունեցել օգոստոսի կեսերին, երբ երեք հայկական գյուղերի բնակիչներ միավորվել են՝ քրդերի վրա հարձակվելու և իրենցից գողացված անասունները հետ վերցնելու նպատակով: Այդ ընթացքում երկու կողմերից սպանվել է 23 հոգի, մի քանի օր անց քրդերը կրկնել են հարձակումը՝ հայերից 50 հոգու սպանելով: Այնուհետև քաղաքական շարժման անդամները

¹ Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

լուրեր են տարածել, թե քրդերը պատրաստվում են իրականացնել մեծ կոտորած, իսկ հայերի մի մեծ բազմություն բոլոր մոտիկ գյուղերից հավաքվել է Սասունին մոտ գտնվող Տավլորիկի դաշտում: Այդ մասին տեղեկացել է Բիթլիսի վալին ու Կ. Պոլիս գրություն ուղարկել՝ պահանջելով միջոցներ ձեռնարկել: Ձեքի փաշան 12000 զինվոր է տեղափոխել այնտեղ՝ զսպելու քրդերի վրա հարձակման պատրաստված 3000 հայերին, երկու անգամ փոխհրաձգություն է տեղի ունեցել, երկու կողմերից ամեն անգամ սպանվել է 300 հոգի: Որոշ հայեր գերի են ընկել, հետո ազատ արձակվել, այդ թվում՝ Պոլսի ազգանունով մեկը՝ հայտնի որպես Մուրադ: Հողվածագիրը նշում է նաև, որ նա է հայերին դրդել հեղափոխության՝ համոզելով, թե Մեծ Բրիտանիան նախապատրաստում է զորքը՝ նրանց օգնության հասնելու նպատակով¹:

«Ալ-Մուշիր»-ի էջերում, սակայն, ի տարբերություն 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների վերաբերյալ օսմանյան մամուլում գրաքննության ճշման տակ տպագրվող ապատեղեկատվության², միևնույն իրադարձություններն ավելի ճշգրիտ են ներկայացված:

Հայերի կոտորածները հաստատող առաջին վստահելի աղբյուրը թերթը համարում է բրիտանական «Դեյլի թեյեգրաֆ» պարբերականին Մուշի թղթակցի ուղարկած «Հավաստի տեղեկություններ Հայաստանի մասին» զեկուցագիրը, որը նա մեծ դժվարությամբ էր կարողացել ուղարկել Կարսի հեռագրային միջոցներով:

Հեղինակը հայտնում է, որ դա իր առաջին զեկուցագիրն է հայկական իրադարձությունների վերաբերյալ, և ինքն այն մեծ դժվարությամբ է կարողացել ուղարկել, հաշվի առնելով թուրքական կողմի արգելքները, քանի որ ամեն ինչ արվում էր՝ խոչընդոտելու իրա-

1 «الأمم» 1901, 19.

² Խառատյան Ա., Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը, էջ 5-15:

կանացվող քննությանը և թաքցնելու ճշմարտությունը՝ նախքան եվրոպական ներկայացուցիչների հաճնաժողովը կժամաներ Սասուն:

Կարինի կոտորածները քննող հանձնաժողովը, ըստ նախնական պայմանավորվածության, պետք է կազմվեր հյուպատոսների մակարդակով, սակայն հետաքննության հետ կապված խնդիրները Բրիտանիայի դեսպանի նստավայրում քննարկելու ընթացքում (13-ը դեկտեմբերի) Ռուաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանները պնդում էին, որ հյուպատոսներն անձամբ չմասնակցեն հանձնաժողովի աշխատանքներին, այլ գործուղեն իրենց ներկայացուցիչներին: Աութանական կառավարության հետ համաձայնություն էր ձեռք բերվել, որով տերությունների ներկայացուցիչներն իրավունք էին ստանում մասնակցել հանձնաժողովի բոլոր միջոցառումներին, ծանոթանալ անհրաժեշտ նյութերին, նախագահի թույլտվությամբ հարցաքննել ականատեսներին:

Հանձնաժողովի մոտալուտ ժամանման առթիվ իշխանություններն սկսեցին արագորեն վերացնել Սասունի ջարդի հետևանքները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի շրջանները հապճեպորեն բնակեցնել թուրքերով և քրդերով՝ հայ բնակչությունն ամենուրեք որպես փոքրամասնություն ներկայացնելու և տերությունների հնարավոր պահանջը բարենորոգումների իրագործման կամ էլ ինքնավարության վերաբերյալ կանխելու նպատակով: Բացի այդ՝ իշխանությունները ստեղծում էին «թուրքական գաղտնի պաշտպանության կոմիտեներ»՝ կազմված հիմնականում կառավարական պաշտոնյաներից, որոնց խնդիրն էր հրահրել հայ բնակչությունն իշխանությունների դեմ և հուզումներ առաջացնել՝ ամբողջ պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու նպատակով: Արդյունքում թուրք բնակչությունը սկսել էր հավատալ հայերի կողմից նա-

խապատրաստվող շարժման գոյությանը և արդեն պատրաստ էր դրան դիմակայել¹:

«Կառավարության անդամները և հատկապես Ջեքի փաշան ջանքեր էին գործադրում թաքցնելու կոտորածի հետքերը: Հայերին հարկադրում էին վերադառնալ իրենց ավերված բնակավայրերը, որպեսզի դրանք վերականգնեին: Թուրք զինվորներին նույնիսկ հրամայվեց նրանց օգնել Գեյլեգուզան, Սեմալ և Շենիկ գյուղերը վերանորոգելու հարցում: Այդ ժամանակ զինվորները փորձեցին դատարկել գյուղապետի տան հետևի փոսը, որը լի էր դիակներով և մարմնի կտրատված մասերով...»², - նշում է հոդվածագիրը, հաջորդ տողերում բացահայտելով թե խոսքն ինչի մասին է:

Նա գրում է, որ հանձնաժողովը գիշերում է Քարաքույու³ գյուղում: Այնտեղ Գրգոյի⁴ 61 հոգանոց մեծ գերդաստանից մնացել էր միայն 9 հոգի⁵, մյուսները սպանվել էին Գեյլեգուզանում: Գրգոյի հարազատների վկայությամբ՝ երբ հրաման է արձակվել հայերին սրի քաշել, իրենք փախել են դեպի Գեյլեգուզանի մոտ գտնվող Անդոկ լեռը, թաքնվել քարանձավներում և պաշտպանվել հին հրացաններով, հետո եկել են զինվորներն ու հայտնել, որ սուլթանական կառավարությունը կպաշտպանի զենքերն ինքնակամ վայր դնողներին ու թուրքական բանակին ապավինողներին: «Համաձայնեց հայ քահանան՝ 360 հայերի հետ: Թուրք սպան հրամայեց

¹ Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 446-452:

المشير" 2 ١٨٩٥. ٢٢. ٠٤

³ Ալկներևաբար, խոսքը Սասունի Ջորախոյ գյուղի մասին է, որի մասին հիշատակված է նաև «Մուրճ» պարբերականում տպագրված «Յուզակ Սասունի անբուրձ գիւղերի 1894 թ. (արժանահաւաստ աղբիւրից)» հոդվածում (տե՛ս «Մուրճ», 1895. թիվ 8, էջ 1554-1555):

⁴ Շենիկի տանուտեր Գրգո (Գրիգոր Մոսեսյան):

⁵ Հեղինակը գրեթե նույնությամբ վերարտադրել է Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսի՝ 1895 թ. մարտին դեսպան Նևիդովին ուղարկած զեկուցագրերում պարունակվող Շենիկ գյուղի բնակիչ Խեչոյի և նրա ազգականուհի Աննայի պատմածները՝ Սասունի դեպրերի մասին (տե՛ս Հայերի ցեղապանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Երևան, 1991, էջ 57-67):

նրանց հաց և ջուր տալ, սակայն գիշերը նրանց հեռացրին բանակատեղից, բոլորին սպանեցին, դիակներն ու մարմնի կտրատված մասերը նետեցին փոսը...»¹:

Ողջ մնացած հայերից մի քանիսը մեծ դժվարություններով են կարողանում մտնել ներկայացուցիչների մոտ: Նրանց նստավայրը շոջափակված էր գինվորների շոթայով, որը փակել էր հանձնաժողովին մոտենալու բոլոր հնարավոր ուղիները: Փրկված սասունցիների հետ որպես հանցագործների էին վերաբերվում, իսկ նրանց ապաստան տվող հայերին սպառնում էր բանտը:

Փրկված ականատեսները սարսափազդու մանրամասներ են պատմել Գեյլեգուզան, Սեմալ և Շենիկ գյուղերի կոտորածների մասին: Նրանք իրենց բողոքագրում հաստատում էին, որ ոչ պակաս, քան 263 ընտանիք, կամ 2500 հոգի հսնուսից փախել են Կովկաս՝ խուսափելով բռնություններից²: Այնուհետև զեկուցագրի հեղինակը ներկայացնում է մի քանի հայի վկայություններ, որոնք լսելուց հետո «...հանձնախմբի անդամները թեև գրի էին առնում դրանք, սակայն ոչինչ լիազորված չէին կատարելու»³:

Անդրադառնալով այն փաստին, որ Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում քննություն է իրականացնում եվրոպական ներկայացուցիչների հանձնաժողովը⁴, պարբերականը խորհուրդ չի տալիս հավատ ընծայել սպասվող արդյունքներին, քանի որ «...կենտրոն-

1 "المشير" 1895, 17-ը

² Բազմաթիվ հոդվածներ լի են ջարդերի և անմարդկային խոշտանգումների ամենալայրագ տեսարանների նկարագրությամբ: Լրագրողները երբեմն նույնիսկ հրաժարվում են շարադրել դրանք՝ վկայակոչելով լրագրողական էթիկայի պահանջները ("المشير", 1895, 17-ը հունվարի, 25-ը հունվարի, 14-ը փետրվարի, 14-ը մարտի, 17-ը ապրիլի):

³ Նույն տեղում:

⁴ Երբ նախնական հետաքննության տվյալները լույս տեսան, դրանք սարսափելի էին: Հյուսիսատոս յորդ Գրեյվիսի 1894 թ. դեկտեմբերի 27-ի հուշագրում նշված էր, որ Մասունի մոտ «32 գյուղեր ավերվել են և 23 օրերի ընթացքում սպանվել են 3000-4000 անձինք» (տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 449):

ները թուրքերի հսկողության տակ են, նրանց թույլ են տալիս տեսնել ու խոսել միայն այն բաների մասին, որոնց հետ համամիտ է Թուրքիան»¹:

Հիշենք, որ 1890-ականներին Մեծ Բրիտանիան շարունակում էր սպառնալ Աբդուլ Համիդին, թե Ռուսաստանին թույլ կտար գրավել Արևմտյան Հայաստանը: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի կառավարության ձևական բողոքները, սպառնալիքներն ու հանրային կարծիքի ընդվզումն ի զորու չէղան կանխել հայ բնակչության կոտորածները: Դրանք հասարակայնության շրջանում մեծ բողոք առաջացրեցին, նույնիսկ մեղադրանք՝ ուղղված Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը՝ հայերի ողբերգության նկատմամբ անտարբերության և մեղսակցության մեջ: Ա. Ռոզբերիի լիբերալ կառավարությունը ստիպված էր միանալ եվրոպական տերությունների համատեղ գործողություններին՝ ի պաշտպանություն հայերի՝ Բ. Դոնից պահանջելով ստեղծել հատուկ հանձնաժողով Սասունի կոտորածները հետաքննելու համար: Բրիտանական կողմը հրաժարվել էր հանձնաժողով ուղարկելու մտքից՝ Սասունի կառավարչի և Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչի առանձնազրույցից հետո: Լոնդոնում բնակվող հայերը դրանով մտահոգված՝ հավաքվել էին իրենց ակումբում՝ խնդիրը քննարկելու: Այդտեղ ելույթ էր ունեցել նաև բրիտանական խորհրդարանի անդամ, Լոնդոնի հայերի Միության առաջին նախագահ Ֆ. Սթիվենսոնը, որն իր ցավակցությունն էր հայտնել կատարվածի կապակցությամբ²:

Սթիվենսոնը դատապարտել է Բրիտանական արտաքին գերատեսչության համակերպումը հանձնաժողովում միայն թուրքեր ընդգրկելուն: Նա ասել է, որ չնայած այդ ողբերգական իրադար-

1 "المشیر" . ۷ . ۲ . ۱۸۹۰ .

2 "المقطم" . ۶ . ۱۲ . ۱۸۹۰ .

ծությունների մասին ապացույցները քիչ են և կցկտուր, սակայն դրանք Եվրոպայի, ընդհանրապես քաղաքակիրթ աշխարհի՝ հանգավոր լուրջան հետևանքն են:

Հավաքվածներին նա ներկայացրել է օսմանահպատակ իր մի ընկերոջ նամակը, որը վստահեցնում էր. «Հայաստանում վերջերս կատարված դեպքերի պատասխանատուն Օսմանյան կառավարությունն է, ես դա ասում եմ որպես դեպքերին քաջատեղյակ անձ: Հայաստանում այժմ կատարվող իրադարձությունների պատճառը Բ. Դոան նախածեռնությամբ իր զորքի մեջ բազմաքանակ քրդերի ընդգրկելն ու նրանց զինելն է: Այդ գործընթացը դեռևս 4 տարի առաջ էր սկսվել: Դրա ակնհայտ նպատակը հայերի վրա հարձակվելն էր, նրանց վախի մթնոլորտում պահելը և նրանց թվաքանակը նվազեցնելը»¹:

Նամակի հեղինակը միանգամայն իրավացի էր, և նրա հետ, ինչպես երևում է, համաձայնել է նաև թերթի խմբագիրը:

Համաշխարհային մամուլում 1895 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կատարվող վայրագությունների մասին շրջանառվող տեղեկությունները կցկտուր էին, շատերը կասկածամտորեն էին վերաբերվում ոչ միայն զոհերի թվաքանակին, այլև թուրքական կառավարության մասնակցությանն այդ իրադարձություններին: Սակայն, ի վերջո, հրապարակվում է հավաստի պաշտոնական փաստաթուղթը: Դա Կ. Պոլսում վեց տերությունների ներկայացուցիչների կազմած և 1896 թ. սուլթանական կառավարությանը ներկայացրած պաշտոնական աղյուսակն էր, որը լույս էր տեսել ֆրանսերեն, բրոշյուրի տեսքով, Փարիզում՝ «*Martirologie Armenien par Charmetant. Paris. Au bureau des oeuvres d'Orient*» վերնագրով: Սպաների և զինվորների ուղղակի մասնակցությունը սպանդին ու թալանին այստեղ բնորոշվում էր «հյուպատոսների

¹ Նույն տեղում:

կողմից անառարկելիորեն հաստատված»¹: Այս աշխատանքը թարգմանած որպես «Պատմութիւն մարտիրոսութեան Հայոց», Մատթեոս եպս. Իզմիրլեանը 1896 թ. հունիսի 21-ին ուղարկել էր Մկրտիչ Ա կաթողիկոսին՝ տեղեկացնելով նաև, որ հայր Շարմեթանը 5000 ֆրանկ գումար էր ուղարկել հայերին ի նպաստ²:

«Ալ-Մուշիր»-ը բացասաբար է գնահատում սուլթանի կողմից օտարերկրյա լրագրողների և զբոսաշրջիկների մուտքը երկրի խորքերը՝ հատկապես հայկական վիլայեթներ արգելելու սուլթանի դիրքորոշումը՝ մեջբերելով «Թայմսի» թղթակցի դժգոհությունը. «Յավոք, մեր լրագրողների բոլոր ջանքերը՝ մտնելու Հայաստան, ծախողվեցին...»³:

Այս առիթով թերթը գրում էր, որ եվրոպացի դիվանագետների զեկուցագրերն ի վերջո հրապարակվել են ու հաստատում են Արևմտյան Հայաստանում կատարված ոճրագործությունները, ինչպես նաև համապատասխանում են «Ռոյթերս» լրատվական գործակալության և «Դեյլի նյուզ» պարբերականի տպագրած նյութերին⁴:

Նշվում է Սասունի կոտորածներին զոհ գնացածների թիվը (1720 հոգի) և վկայակոչվում Ջեքի փաշայի զեկուցագիրը՝ հաստատված ռազմական նախարարության կողմից:

Հիշենք, որ այդ նույն էր նշել նաև «Մշակ»-ը, սակայն խոսքն, ակներևաբար, թերթի հիշատակած «վերջին ժամանակի» զոհերի մի փոքր թվին է վերաբերում, քանի որ իրական թիվն այլ աղբյուրներում 10000-ից պակաս չի հայտարարվում⁵:

¹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, факсимильное воспроизведение издания 1898 года, Ереван, 2014, с. XXI.

² Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, էջ 108:

المشير " ٧ . ١٨٩٥ .

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Sî'u Sadik Shahid Bey, Islam, Turkey, and Armenia, and how they happened, 1898, p. 13.

Սասունի կոտորածներին արձագանքում էր նաև «Ալ-Մուկատտամ»-ը: ««Թայմս»-ը և հայկական դեպքերը»¹ հոդվածում թերթը փաստում է, որ *հայերի հայրենիքում (ընդգծումը՝ Ն.Ե.)* թուրքերի ոտնձգությունների մասին տարածված լուրերը ճշմարիտ են, կան բազմաթիվ փաստեր և վկայություններ, որոնք ապացուցում են դրանց իրական լինելը: Հայոց Ազգային ժողովը նույնպես այդ մասին դիմում է ներկայացրել Բ. Դոանը:

Մինչ Կ. Պոլսում հրապարակված կառավարական պաշտոնական գեկուցագրում մեղքը բարդվում էր հայերի վրա և մերժվում կառավարության մասնակցությունն այդ դեպքերին, «Ալ-Մուկատտամ»-ը չէր վարանում շեշտադրելու, որ «տեղեկությունները չափազանցություններ և ստեր չեն: Իրականում Սասունում տեղի են ունեցել բռնություններ, և Բ. Դոան ինքն է եղել դրանք թելադրողը»² (*ընդգծումը՝ Ն.Ե.*):

Ըստ հոդվածագրի՝ ոչ պաշտոնական գինյալների մի խումբ գնացել է այդ տարածքի բնակիչներից հարկեր հավաքելու, հետո արդեն Ջեքի փաշայի գլխավորությամբ հասած զորքը խաբեությանբ *պարժել է հայերին*³ (*ընդգծումը՝ Ն.Ե.*):

Ավելորդ չէ հիշելը, որ սուլթանը Ջեքի փաշային պարգևատրել էր շքանշանով⁴: «Ալ-Մուշիր»-ի հավաստիացմամբ՝ չնայած թուրքական կառավարության պնդումներին, թե դա կատարվել էր հույսին՝ Սասունի կոտորածներից առաջ, իրականում այն շնորհվել էր հոկտեմբերին. «...և թող ընթերցողն ինքը դատի, թե ինչի դիմաց էր դա տրվել...»⁵, - հուշում է թերթը:

1 "المقطم" ١٣١٧، ١٨٩٤.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Այս մասին տե՛ս նաև՝ Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 52:

5 "المشير" ١٧، ١٨٩٥.

Հայերին կոտորելու թուրքական առաքելությունը լավ իրակա-
նացնելու դիմաց օսմանյան կառավարության շնորհած պարգևների
մասին է. Բլիսը գրել էր. «Սասունի կոտորածները բացարձակապես
սադրիչ չէին, նրանց մասին թուրքական կառավարության ներկա-
յացրած տվյալներն, անհիմն էին: Սասունի կոտորածների համար
պատասխանատու անձինք սուլթանի պարզներին ու մեծարան-
քին էին արժանացել»¹:

Ձեյթունի՝ 1895 թ. ինքնապաշտպանական մարտերը նույնպես
իրենց արձագանքն են գտել եգիպտական մամուլի էջերում²: Ձեյ-
թունցիներն այլ ելք չունեին ինքնապաշտպանական մարտերի դի-
մելուց բացի: Թուրքական իշխանությունների կանոնավոր զորքը
կրակի աքցանի մեջ էր վերցրել Ձեյթունն ու նրա շրջակա գյուղերը:
Ապստամբությունը ղեկավարում էին ստեղծված ժամանակավոր
կառավարությունը և Կինվորական խորհուրդը: 1896 թ. հունվարի
28-ին Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի,
Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի՝ Հալեպում հավատարմա-
գրված հյուպատոսների միջամտությամբ կնքվեց պայմանագիր
Ձեյթուն ժամանած փոխհյուպատոսների, թուրքական բանակի և
Ձեյթունի՝ սերկայացուցիչների միջև³: Դրանով, ըստ էության, ճա-
նաչվում էր զեյթունցիների հաղթանակը և երաշխավորվում նրանց
ներքին ինքնավարությունը:

Ձեյթունը մշտապես եղել է հայ ազատագրական ոգու կարևոր
խորհրդանիշ, որ ներշնչել է հայ ազգային կուսակցություններին, և
պատահական չէր, որ հետագայում՝ 1898 թ., ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր
ժողովը, ընտրելով հայ ուժերի կենտրոնացման և ապստամբության

¹ Bliss Edwin Munsell, նշվ. աշխ., էջ 479:

² Մանրամասն տե՛ս Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 153-187:

³ ՀԱԱ. ֆ. 56, ց. 17, գ. 59, թ. 15:

շրջաններ, ընտրում է Կիլիկիան (Լեոնավայր) Տարոն – Սասունի (Դուրան Բարձրավանդակ) հետ:

«Ձեյթունի հայերը նորացնում են իրենց թշնամանքը»¹ հողվածում «Ալ-Մուայյաթ»-ը, փաստորեն, վերապատմում է իրադարձության օսմանյան մեկնաբանությունը, ըստ որի, Ձեյթուն լեռան հայերը վերադարձել էին իրենց նախկին անհնազանդությանը²: Հայերը հարձակվել են տեղի գորագնդի վրա, մարտի բռնվել: Ջոհերի թիվը չի նշվում, սակայն իրադարձության ապացույց է համարվում կառավարական հրամանը՝ հավաքելու պահեստային զորքերը: Վկայակոչելով հավաստի աղբյուրներ՝ թերթը գրում է. «Այլ փաշային տեղեկացրել են, որ այդ կողմ զենք են տանում: Տեղեկությունը ստուգելու նպատակով կառավարական զինվորների հետ նա գնացել է այնտեղ, արգելել է զենք մտցնել, իսկ հայերը դիմել են զինված դիմադրության: Տեղի բնակիչները հաստատել են, որ հայերն ակնթարթ իսկ չեն տատանվում խռովություն բարձրացնելու հարցում, արագորեն կարողանում են ձեռք բերել կռվելու միջոցներ ու պատրաստվել, նրանք կարողանում են նույնիսկ ձմռանը զենք գտնել»³:

«Ալ-Մուշիր»-ն իր հերթին «Ադանայի վիլայեթ» հողվածում հայտնում էր, որ Ադանայի նահանգում տեղի ունեցած ապստամբության վերաբերյալ լուրերը ճշմարիտ են, մեծ ապստամբություն է տեղի ունեցել Ադանայի վիլայեթի Ձեյթուն գավառակում, Հալեպի վիլայեթի Մարաշ կոչվող վայրում, հավաքվել են 20000-ից ավելի հայեր, և տեղի է ունեցել մեծ ընդհարում, որ տևել է գրեթե 6 ժամ, երկու կողմից զոհվել է ավելի քան հազար մարդ: Հայերը գրավել

1. "المؤيد" ١٧، ١٨٩٩.

² Ադասի, նշվ. աշխ., էջ 191-204:

³ Հայերի՝ Կիլիկիա զենք փոխադրելու մասին առավել մանրամասն տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 458, Տասնապետեան Հ., Պատմություն Հայ Յեղափոխական Շարժման և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, Պեյրոթ, 2009, էջ 233:

են բերդը և սպանել բեկբաշին, վիրավորվել է Աղասին: Այս հուզումները սկսվել էին Բայասում՝ Իսկանդերունի և Ադանայի միջև գտնվող մի գյուղում: Վալին շտապել է այնտեղ, դրությունը վիլայեթում դարձել է վտանգավոր:

Թերթը նշում է, որ Հալեայից նույնպես գրել են, թե Ջեյթունում մեծ հուզումներ են սկսվել. վախն է թևածում ամենուր, կառավարությունը զորք է ուղարկել Ջեյթուն և Մարաշ¹, որտեղ այդ շաբաթ մեծ մարտ է տեղի ունեցել, և հայտնաբերվել է 20 արկղ զենք: Այն Սիրիայից ուղարկվել էր Մարաշի հայերին: Կոտորած է տեղի ունեցել Իսքենդերունից 3 ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Բեյլան քաղաքում:

Հեռագրի հեղինակը բողոքում է հյուպատոսներից, որոնք անգործության էին մատնված, իսկ կառավարական զորքերն ուղարկվել էին Ջեյթուն, նրանց փոխարինում էր պահեստազորը²:

«Ալ-Մուշիր»-ի էջերում արձագանքներ է գտել նաև Ուրֆայի կոտորածը³: «Նամակ Հայաստանից» հոդվածում Ուրֆայի մի խումբ հոգևորականների և գինվորների կողմից ուղարկված նամակն է ամփոփված, որը նրանք գրել էին ջարդի նախօրյակին և գաղտնի ուղարկել Այնթապ:

Նրանք տեղեկացնում էին, որ իրենց անխուսափելի մահվան ժամը մոտ է, հայերն ընտրության առջև են՝ սուր կամ իսլամ, ու ելք

¹ Մարաշի, Ադանայի և Կեսարիայի իրադարձությունների վերաբերյալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, թ. 36:

² «Ֆերիք Մըսթաֆա փաշային Արքիպսեն բերած 40 հազար զինուորները քանի մը մասերու բաժնելով քաղաքին ամեն կողմերը խումբ-խումբ ցրուած էին: Մարաշի բնակիչ ամբողջ թուրք ժողովուրդը շրջակայ գիւղ և նահանգներէն կառավարութեան հրաւիրմամբ ևս դողմամբ եկած-խոշուած քիւրտ, ապտայ, չկրք մահմէտականներ ամեն տեսակ զէնքերով զինեալ, սկսած էին հայերուն տունը մտնել» (Մարաշի Տէր Ղևոնդ քահանայի յուշերը, Երևան, 2013, էջ 192, տե՛ս նաև՝ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 220:

³ Ուրֆայի կոտորածների մասին մանրամասն տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 58-59. նաև՝ Edwir, Pears, Life of Abdul Hamid, Chapter XIV, Estimate of the Character of Abdul Hamid, N.Y., 1917, p. 331-350.

չունենալով՝ սպասում են իրենց մորթվելուն: Սուլթանը հավանաբար համոզված է, թե հայերն անհնազանդ, ապստամբ ազգ են՝ արժանի շուտափույթ ոչնչացման, սակայն հայը միայն ցանկանում էր հետևել զարգացման ուղուն, նրա միակ մեղքը քաղաքակրթական արժեքներին հետևելն է, ինչը նաև Աստծո կամքն է: Նամակի հեղինակներն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում մուսուլման հայրենակիցներից շատերին, որոնք կարողացել էին հաղթահարել մերժելի կրոնական ծայրահեղականությունը և օգնության ձեռք էին մեկնել հայերին՝ տեղի տալով մարդկային զգացմունքներին:

Նամակագիրները չէին մեղադրում նաև իրենց դահիճներին, քանի որ դրանով սուլթանի հրամանն էին ի կատար ածում՝ որպես զինվոր: Նամակում վստահեցնում էին նաև, որ իրենք ապստամբություն չէին քարոզում, Մեծ Բրիտանիան էր սուլթանին սադրողը, իսկ այժմ հեռվից դիտում է, թե ինչպես են սպանում հայերին, որովհետև քաղաքական շահախնդրությունն այնքան կարևոր, իսկ մի ողջ ժողովրդի բնաջնջելը չնչին մի գործ էր¹:

Բրիտանացի լորդ Կինրոսի վկայությունը գալիս է լրացնելու նամակի բովանդակությունը: Նա նշում էր, որ թուրք սպան հայերին խոստացել էր պաշտպանել, սակայն ոչ միայն Մայր եկեղեցին էին շրջապատել, այլև կազմակերպել էին սարսափելի մի կոտորած:

Գ. Գալոյանն այս նամակը համարել է նմուշ ցույց տալու համար, որ այդ ժամանակ դեռ շատ հայեր այն սին կարծիքն ունեին, թե երկրում տեղի ունեցող սարսափելի անցքերին սուլթանն անտեղյակ էր և փորձում էին հայցել նրա օգնությունը²:

Օսմանյան վայրագությունների գնահատականն ամբողջանում է «Ալ-Մուշիր»-ի «Սիրելի հայ ազգ»³ հոդվածում: Հեղինակը պատ-

² Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 472:

«المشیر» ١٨٩٦. ١٨ . ٢ . ١

«المشیر» ١٨٩٧. ١٠ . ٢ . ٣

մում է, որ սուլթանը կազմել է մի հանձնաժողով, որի մեջ երկուական մուսուլման, կաթոլիկ, առաքելական և ուղղափառ հայեր են ընդգրկված, որպեսզի «...մեկնեն այնտեղ, որտեղ վերջին իրադարձություններն են կատարվել, կոտորածներ են տեղի ունեցել, քարը քարին չի մնացել, կենդանի չի մնացել նույնիսկ մեկը. այսինքն՝ դժոխք, այսինքն՝ Թուրքիա..., իսկ ինչո՞վ պետք է զբաղվի հանձնաժողովը... սուլթանի հրամանով այն պետք է ֆինանսական հաշվարկներ կատարի, որպեսզի վերակառուցի դպրոցները (սակայն, որտե՞ղ են աշակերտները), և հասարակական վայրերը (սակայն, կա՞րողոք մեկը, որ հաճախի այդ վայրերը), որոնք ավերվել են պատերազմի ընթացքում (պատերազմի՝ կանանց, երեխաների և... զինված բանակի միջև)»¹:

Պարբերականը բազմաթիվ հոդվածներում է ընդգծել, որ հայերն ապստամբներ չեն, որ հայերին «իբր թե պատժում են» նրանց չգործած հանցանքների համար, և հույս է հայտնում, որ բրիտանական հյուպատոսների զեկուցագրերի հրապարակումից հետո ամեն ինչ պարզ կդառնա և մեծ հարված կհասցվի Թուրքիայի՝ առանց այդ էլ թուլացած քաղաքականությանը. «բրիտանական հեռագրերը հայտնում են, որ շուտով հրապարակվելու են բրիտանացի հյուպատոսների զեկուցագրերը հայկական կոտորածների մասին: Հայտնի է, որ հյուպատոսներն իրենց պաշտոնական զեկուցագրերում չեն ստում, այդ պատճառով էլ Մեծ Բրիտանիայի ժողովուրդը և քաղաքական գործիչները պահանջում են դրանց հրապարակումը»²:

Այդ զեկուցագրերն, ըստ թերթի, իրական ապացույց էին դառնալու այն դառը իրողության, «...որ հայկական իրադարձությունները տեղական ապուրամբություններ չէին, այլ նախապես ծրագր-

¹ Նույն տեղում:

...المشير ١٨٩٧, ٠٨, ٢٨»²

ված կոտորածներ, որոնք մրահողացել, ծնվել էին Յիդըզում, և իրականացվել սուլթանի հավանությամբ ու կամքով» (ընդգծումը՝ Ն.Ե.)¹: Ն.Ե.)¹:

Օտոմանյան բանկի Կ. Պոլսի կենտրոնի վրա երիտասարդ հայ զինյաների կատարած հարձակումը, ինչպես և դրան հաջորդած Կ. Պոլսի կոտորածները նույնպես արժանացել են եգիպտական մամուլի ուշադրությանը:

«Ալ-Մուշիր»-ը մեղադրում է եգիպտական որոշ թերթերի, որոնք ժխտում են Կ. Պոլսի հայերի կոտորածներին թուրք զինվորների մասնակցությունը՝ մեջբերելով ամերիկացի մի միսիոնների վկայությունը, որն ականատես է եղել թուրք զինվորի կողմից հայի սպանությանը Կ. Պոլսի ջարդերի օրերին²: Չինվորը մի հայի գցել էր փողոցում և անընդհատ կրակում էր՝ նրա մեջքին գնդակներով խաչ նկարելով: Միսիոնների հարցին թե ինչու է այդպես վարվում, նա պատասխանել է, թե հրացանի գնդակներով խաչ է նկարել այդ գյավուրի մեջքին, որ երբ Քրիստոսը ցանկանա փնտրել նրան, հեշտությամբ գտնի³:

Օտոմանյան կանոնավոր բանակի մասնակցությունը կոտորածներին ընդգծել է «Ալ-Մուայյադ»-ը՝ թեև նվազ վստահությամբ: 1894-1896 թթ. կոտորածները բնութագրելով որպես «չտեսնված և չլսված իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան անցած երկու տարիներին», թերթը գրում էր. «Կայսրության հայաբնակ վայրերում գտնվող օտոմանյան բարձրաստիճան սպաները գաղտնի հրամաններ էին տրվել զորքին՝ մասնակցել բնակչության կոտորածներին: Սակայն նրանք դա ժխտում էին, պնդելով, որ իրենք առաջնորդ-

¹ Նույն տեղում:

² Այս ջարդին գոի գնացածների թվաքանակը Տեր Ղևոնդ քահանան 12000 հոգի է նշում (տե՛ս Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը, էջ 236):

المشیر" ١٨٩٧. ٠٨ ٢٨

վում են միայն բացեիբաց հրամաններով»¹ (ընդգծումը՝ Ն.Ե.): Այդ սպաների վկայություններում մասնավորապես շրջանառվում է կառավարական գործերի հրամանատար Ջեքի փաշայի անունը, որը սպանել էր, թաքցրել հայերի դիակները, որպեսզի քննող հանձնաժողովը ջարդերի հետքերը չհայտնաբերեր:

Հողվածագիրը չի անտեսել նաև բրիտանացի գործիչների՝ թուրքական կողմի վրա տեղացող մեղադրանքները, թե իրենք Բ. Դոան հրամանով կոտորածների իրականացումն ապացուցող փաստաթղթեր ունեն, որոնք մտադիր են հրապարակել ըստ հարկին²:

«Հայերի պատրիարքը պաշտոնաթող է եղել»³ վերտառությամբ հողվածում թերթն անդրադառնում է Մատթեոս արք. Իզմիրյան պատրիարքի հրաժարականին: Պարբերականի ներկայացմամբ՝ նա նշանակալի մասնակցություն է ցուցաբերել հայկական հեղափոխական դեպքերին: Իզմիրյանի հրաժարականի իրական պատճառը պարբերականը համարում է հայերի բողոքագիրը նրա դեմ, որտեղ նրանք, իբր թե, դիմելով պատրիարքին՝ գրել էին.

«Սրբազա՛ն հայր, ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ հայ ազգը հայտնվել է թշվառ վիճակում և իրավիճակը ողջամտորեն քննելով, ցավոք, տեսնում ենք, որ նա ոչնչանալու և հուսահատության եզրին է հայտնվել: Եթե դուք չկարողանաք Բ. Դոան հետ համաձայնության գալ որոշ դեպքերի և հարցերի շուրջ, ապա հայ ազգին ավելի մեծ փորձանքներ կարող եք բերել: Հետևաբար՝ Ձեզանից խնդրում ենք, որ գթաք Ձեր ազգին, և միջոցներ ձեռնարկեք՝ հասնելու անհրաժեշտ լուծումների: Խնդրում ենք՝ Բ. Դոան հետ համաձայնության գալ մեր շահին համապատասխան տարբերակով, այլա-

² Նույն տեղում:

1 "المؤيد" 10. 10. 1896.

3 "المؤيد" 11. 08. 1896.

պես՝ հրաժարվեք պաշտոնից՝ ճանապարհ տալու նրան, ով կկարողանա ձեռնարկել միջոցներ՝ մեզ փորձանքից հանելու համար»¹:

Հայտնի է, որ Մատթեոս Իզմիրյանը (1845-1910), որը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք է ընտրվել 1894 թ. դեկտեմբերին, իր գործունեությունը ծավալել է՝ իր գլխավոր խնդիրը համարելով Արևմտահայաստանում բարենորոգումների իրականացմանը ծառայելը: Նա բազմիցս դիմել է Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանին և մտավախություն է հայտնել հայկական կոտորածների վերաբերյալ հետաքննություն իրականացնող հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքների շուրջ, փաստարկելով, որ մարզերից ուղարկվող բոլոր նամակներն ու հեռագրերը կանգնեցվում են և չեն հասնում պատրիարքարան: Հայերին օգնելու խնդրանքով նա դիմել էր նաև Ռուսաստանի դեսպանին: Այնինչ բրիտանացի դիվանագետը նրան զգուշավոր խորհուրդ էր տվել՝ առժամանակ հրաժարվելու նման պատասխանատու հայտարարություններից²:

Թուրքական իշխանությունների հետ պատրիարքի փոխհարաբերություններն առավել լավ պատկերացնելու համար հիշենք, որ նա սուլթանի ծննդյան տարեդարձի առթիվ հանդիպել էր նրա հետ: Հանդիպման ժամանակ սուլթանը նրանից դժգոհել էր, որ նա, լինելով կրոնական մարմնի ղեկավար, պարտավոր է հանդես գալ իշխողների կողմից: Պատրիարքն առանց պատասխանելու դուրս էր եկել սրահից, իսկ սուլթանն արգելել էր նրան սուրճ հյուրասիրել սպասասրահում: Դրանից հետո պատրիարքը ծավալուն հուշագիր էր ներկայացրել կառավարությանը՝ հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների դաժան վերաբերմունքի մասին փաստերով: Սակայն արդարատության նախարարը պատասխանել էր, որ պատրիարքն իրավասու չէ միջամտել քաղաքական հարցերին:

¹ Նույն տեղում:

² Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 453-455:

Իրականությունն այն էր, որ Իզմիրյանի՝ հրապարակավ ներկայացվող բողոքները կանխելու նպատակով սուլթանը 1895 թ. փորձեց նրան սիրաշահել՝ շքանշանով պարգևատրելով: Սակայն պատրիարքը հրաժարվեց այն ընդունել: Ձախողվեցին նաև նրան կաշառելու սուլթանի փորձերը: 1896 թ. նա հարկադրաբար հրաժարական տվեց՝ արքայազնի Երուսաղեմ¹: Ակնհայտորեն դա ի նկատի ուներ բրիտանական «Ալ-Մուկատտամ» թերթը, երբ գրում էր. «Հայերի նախկին պատրիարք Նորին սրբություն Իզմիրյանը մերժել է գնալ Երուսաղեմ, այլ մեկնել է Յաֆա՝ շոգենավերից մեկով»²: Ինչ վերաբերում է հայերի ուղարկած բողոքագրին, ապա, հավանաբար, դա ուղարկել էին կառավարության հետ լավ փոխհարաբերությունները պահպանելու ջատագովները, ըստ ընդունված սովորության, սուլթանի բարեհաճությունը շահելու նպատակով:

Այս նամակի տպագրությունը թերթի կողմից մեկ անգամ ևս ակնհայտ ցույց է տալիս դրա դիրքորոշումը հայկական խնդրի նկատմամբ նյութեր տպագրելիս, քանի որ այսպիսի նամակներ սուլթանին ժամանակին, իբրև գրել էին մի քանի հայ թափթփուկներ: «Մուրճը», միևնույն գրության մասին խոսելով, մասնավորապես, նրանցից հիշատակում է «Երևելի հայեր» Նուրյանին և Գարալյոզեան Գրիգորին³:

¹ Հայ եկեղեցու պատմություն. Բ. Մատթևոս եպ. Իզմիրեան, Հայրապետություն Հայաստանեայց առաքելական տուրք եկեղեցույ եւ Սիս ու Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 10: Երբ այդ մասին Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսն էր հայտնում Երուսաղեմից, շեշտադրում էր, որ դա կատարվել է ոստիկանների ուղեկցությամբ (Turkey, No. 3, 1897, p. 31):

² «المقطم» 11, սեպտեմբերի, 1896:

³ «Մուրճ», 1896, թիվ 7-8, էջ 1026: «Պատրիարք Իզմիրյանին «Հայկական ակումբի ասպետաց միություն»-ը և ս գրություն է ուղարկել, որտեղ նրանք բողոքում էին ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների գործունեությունից, քննադատում հեղափոխական ցույցերը, Իզմիրյանին պատասխանատու և մասնակից համարում դրանց և մասիկան սպառնալիքով պահանջում հրաժարական տալ (տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, անձնական դիվան կաթողիկոս Իզմիրյանի, 1835-1910 թթ., թիվ. 34, վավ. 10-14):

Առանձին քննության են արժանի արևմտահայերի կոտորածների մասին «Ալ-Մուայյադ»-ի հրապարակումները: Դրանք պետք է արժևորել՝ թերթի կրոնական ուղղվածությունը հաշվի առնելով և այն ակնկալիքով, որ օգտակար կլինեն պարզաբանելու իսլամի դերակատարությունը հայերի նկատմամբ տարվող քաղաքականության մեջ: Կայսրության քրիստոնյա հպատակների, մասնավորապես՝ հայերի դրությունը բարելավելու խնդիրը վերածվել էր առանցքային պատճառաբանության՝ քրիստոնյաների հանդեպ ցուցաբերվող քաղաքականության հարցում, որն ընդհուպ բռնի կրոնափոխության հարկադրանքի էր վերածվել:

Տեղին է համաձայնել Վ. Վ. Բարտոլդի տեսակետին, որը քննելով Օսմանյան կառավարության վերաբերմունքն իր կազմում գտնվող այլադավան ժողովուրդների հանդեպ և դրա դրդապատճառները մեկնաբանելով, հանգել է այն եզրակացությանը, որ «թուրքի բնույթն ինքնին ռազմատենչ էր: Պատերազմելն իրականացվում էր բուն՝ կովելու, սպանելու գաղափարն իրագործելու նպատակով, ոչ թե կրոնական մղումներով: Թուրքերի նախնիների մեջ ընդունված չափանիշ էր դեռահասներին տղամարդկանց շարքը դասելու համար մինչ այդ «ինչ-որ մեկի գլուխը կտրած կամ արյուն հեղած լինելը»¹: Հետևաբար, իսլամը միայն հարմար գործիք էր, որ առիթ էր ընձեռում արյունահեղության մոլուցքը բավարարելու: Այդպես նաև՝ արդուլիհամիդյան զուլումի տարիներին. իսլամի զգայական բաղադրիչները գործադրվում էին քաղաքական նպատակներով՝ սպանելու թուրքական ցանկությանը հագուրդ տալու ճանապարհին:

Բարտոլդն իսլամի պահպանողականությունը ևս, իրավամբ, մոլորություն է համարում, ինչի մեջ արևմտյան շատ քաղաքագետ-

¹ Бартольд В.В., Сочинения, т. 6, Турция, ислам, христианство, Москва, 1966, с. 403-413.

ներ և ուսումնասիրողներ տեսնում էին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության ծանր դրության պատճառները՝ կարծելով, թե այդ պետությունն ի վիճակի չէ փոխելու կրոնում ամրագրված հինը: Իրականում այն փոփոխվում էր, հարմարեցվում ժամանակի պահանջներին՝ ի վերջո հասցնելով համիլամականության քարոզչությանը:

Ռ. Ա. Սաֆրաստյանը նշում է, որ համիլամականության արդիվհամիդյան մեկնաբանության արմատները հասնում են դեռևս XIX դ. կեսերից կայսրության թուրք ազգաբնակչության և իշխող վերնախավի մի հատվածի շրջանում, որպես քաղաքական հոսանք ձևավորված հակաքրիստոնեություն, որը ծնունդն էր Թանզիմաթի արևմտամետ բարենորոգումների դեմ ծայր առած կատաղի հակազդեցության: Համիլամականությունը փորձելով միախառնել հակաքրիստոնեության հետ՝ օսմանյան հետադիմությունն այն օգտագործում էր որպես հզոր գաղափարական միջոց՝ պահպանելու կայսրության ամբողջականությունը¹:

Օսմանյան կառավարության՝ հպատակ ոչ մուսուլման ժողովուրդների մոտ ստրկամտությունն արմատավորելուն միտված քաղաքականությունը հոգեբանական բազմաթիվ գործոնների կիրառությամբ սկիզբ էր առել կայսրության գոյության սկզբից ևեթ: Դրա դրսևորումներից էին որոշ զգեստների, գլխարկի, ոտնամանների, գույների օգտագործման սահմանափակումները, մորուք թողնելու պարտադրանքը, ծի, ուղտ, շքեղ տուն, մեծ հողատարածք ունենալու, խնջույքներ կազմակերպելու, զենք կրելու արգելքները: Նույնիսկ հային հուղարկավորելու թույլտվությունը մեծ զիջում էր հա-

¹ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ.Ա., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը, Երևան, 2009, էջ 117-137:

մարվում, ինչը, սակայն, թույլ էր տրվում ի կատար ածել՝ մուսուլմանի շնչած օդը չաղտոտելու նպատակով միայն¹:

Համիսլամականության քարոզչությունը կատարվում էր ինչպես հրապարակային, այնպես էլ գաղտնի՝ մոլլաների, շեյխերի միջոցով, որոնք շրջում էին երկրում և թուրքերին ու քրդերին լարում հայերի դեմ: Հայ ազգաբնակչությունը սկսում էր դիտարկվել որպես Օսմանյան կայսրությանը թշնամի քրիստոնյա աշխարհի ներկայացուցիչ, որը ոչնչացման էր արժանի²: Հայերի կոտորածների ժամանակ դա մուսուլմանական մոլեռանդությունը վերածել էր ամբոխներին հայերի դեմ հրահրելու կարևոր միջոցներից մեկին: 1915-ին այդ քարոզչությունն օրենքի ուժ էր ստանալու «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի «10 պատվիրաններ» անունը կրող փաստաթղթում, որտեղ, ի թիվս մնացած «պատվիրանների», նշվում էր. «համապատասխան և հատուկ միջոցներով գրգռել մուսուլմանների կարծիքը հայերի դեմ, այնպիսի վայրերում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը, Ադանան... », ինչպես նաև «իրականացնել միջոցառումներ՝ մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, հոգևորականներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու, թողնել աղջիկներին և երեխաներին՝ մուսուլմանացնելու նպատակով»³:

¹ Տե՛ս Լևոն Վարդան, Խտրականությունը Օսմանեան կայսրության մեջ. Հայկազեան Հայագիտական համդես, Պեյրուք, 1970, էջ 9-46, Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 257-324:

² Իսլամի առեղծման ակունքներում նոր կրոնի բռնի տարածումը բնավ չէր քարոզվում, այդ մասին Մուհամմեդ մարգարեն սկսեց խոսել իր կյանքի վերջին տարիներին միայն. ինչը և պայմանավորեց հետագայում մուսուլմանների վերաբերմունքը բոլոր «անհավատների» նաև՝ «գիրք» ստացածների՝ ընտրյալ ժողովուրդներ համարվող և մյուսների հանդեպ առավելություն ունեցող հայերի և հրեաների նկատմամբ: Միաժամանակ ամրապնդվեց նաև նրանց դեմ հանուն հավատի սրբազան պատերազմ մղելու՝ «ջիհադի» գաղափարը:

³ Մաֆրատյան Ռ.Ա., Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագրերը թուրքական երկր փաստաթղթերի համեմատական վերլուծություն, «ՎԱՍ» համահայկական հանդես, Երևան., 2009, թիվ 1 (26), հմմտ.՝ Մաֆրատյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 167-172:

Ընդգծենք, որ հայկական կոտորածների վերաբերյալ եվրոպական մամուլի կարծիքից վախեցած՝ թուրքական կառավարությունը «հերքում» էր ուղարկում ամեն կողմ՝ հայերին ներկայացնելով իբրև դրսից ստացված զենքերով զինված ապստամբների, որոնք մուսուլմանների գյուղերն են ավերում՝ միացած ապստամբ քրդերի հետ՝ վերջիններին կրկին վերագրելով քավության նոխազի դերակատարումը: Նման լուրեր տպագրել է նաև «Մուրճ»-ը¹, որը դրանք ժխտել է՝ վկայակոչելով «Ս. Պետերբուրգսկիե վեդոմոստի»-ի կարծիքը, թե «Թուրքաց կառավարության բոլոր հավաստիացումները ոչ մի ուշադրության արժանի չեն և եվրոպական դիպլոմատիան պետք է, որ միջամտի ի պաշտպանություն խաղաղ բնակիչների, որոնք զոհ են դարձած թուրքաց բաշիբոզուկների գազանություններին և բարբարոսություններին»²:

Ի տարբերություն «Մուրճ»-ի՝ եգիպտական «Ալ-Մուայյադ»-ը լուռ համաձայնել է իր տպագրած տեղեկություններին՝ չփորձելով պարզել իրերի ճշմարիտ դրությունը:

«Ալ-Մուայյադ»-ի հրապարակումները հայկական իրադարձությունների կտրվածքով առանձնահատուկ են նաև այն տեսանկյունից, որ թերթը կրոնական խնդիրը գնահատում է որպես Եվրոպայի և Օսմանյան կայսրության քաղաքական հարաբերությունների հիմնասյուներից մեկը՝ անտեսելով, որ դա ընդամենը քոչ էր՝ կոչված սքողելու օսմանյան պետության և եվրոպական տերությունների քաղաքականության իրական հիմքերը՝ մասնավորապես Հայկական հարցում:

Լինելով իսլամական խոսափող՝ «Ալ-Մուայյադ»-ը մեծ տուրք է տվել հայերի մասին օսմանյան պաշտոնական քարոզչությամբ տա-

¹ «Մուրճ», 1893, թիվ 11, էջ 1617-1678. Գևորգյան Լ., «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982, էջ 104:

² «Մուրճ», 1894, թիվ 11-12, էջ 476:

րածված սաղրանքներին՝ մուսուլմանների նկատմամբ հայերի՝ իբր ահաբեկչական տրամադրվածությունները բացահայտող հերյուրանքներին: Պարբերականի էջերում ժամանակ առ ժամանակ տպագրվել են Կ. Պոլսից ստացված լրատվության միջոցով փոխանցված սաղրիչ բնույթի պատմություններ: «Հայերի բռնությունները Կ. Պոլսում» խորագրի ներքո շարադրված են մի քանիսն այդ շարքից, ինչպես հետևյալը. «Հայերից մեկը մտել է մզկիթ՝ մուսուլմանի հագուստով և սկսել է լվացվել նախքան աղոթքն սկսելը: Ներկա մուսուլմաններից մեկը նկատել է, որ նա ճիշտ ձևով չի լվացվում ու իր տարակուսանքն է հայտնել այդ առիթով՝ լվացվողին հարցնելով, թե նո՞ր է ընդունել իսլամը...Նա պատասխանել է՝ «Հա»: Հողվածագիրը բացատրել է բառի իմաստը և նշել, թե դրանից կարելի էր ենթադրել, որ լվացվողը հայ է: Հարցնողը կանչել է իր ընկերներին, որոնք արագ բռնել են հային ու նրան խուզարկել՝ գրպանում գտնելով վեց ռումբ, որից հետո նրան հանձնել են ոստիկաններին:

Հեղինակը փաստում է, որ դա տարածված ու սովորական երևույթ է դարձել, այսպիսի հայեր շատ կան: Նրանք ծպտվելով մուսուլմանի հագուստներով՝ վատ արարքներ են գործում, որպեսզի նվազեցնեն մուսուլմանների հեղինակությունը Եվրոպայի աչքին: Երբեմն հայերը նույնիսկ ոստիկանի հագուստներով են ծպտվում: Լուրեր են պտտվում մի հայ վարսավիրի մասին, որը փորձել էր ածելիով իր թուրք հաճախորդին սպանել՝

Հեղինակը տեղեկացնում է նաև, թե, իբր, հայերը պատուհաններից ռումբեր են նետել փողոց՝ զինվորների վրա, նրանցից շատերին սպանելով: Իսկ զինվորները հարձակվել են այն տների վրա, որտեղից նետում էին ռումբերը՝ հայերին կենդանի կամ մահացած

դուրս բերելով: Ռումբերը նետել են 3 բնակարանից: Առաջինից ինը, երկրորդից չորս, իսկ երրորդից երեք հայի են հանել¹:

Նման տեղեկությունները և դրանք տարածող թերթերը նպաստում էին հակաքրիստոնեական տրամադրությունների տարածմանը կայսրությունում՝ տվյալ դեպքում ձայնակցելով հակահայկական քարոզչությանը:

1894-1896 թթ. և մինչ այդ պարբերաբար իրականացվող կոտորածներն ու բռնությունները հայերի նկատմամբ կանխամտածված, դիտավորյալ կերպով իրականացնում էր օսմանյան կառավարությունը: Այդ առնչությամբ «Ալ-Մուկատտամ»-ը հստակ դրսևորել է իր վերաբերմունքը՝ նշելով. «Օսմանյան կառավարությունը մասնակցել է հայկական կոտորածների դավադրությանը՝ հայերի դեմ կատարվող բռնություններին վերջ տալու և ջարդերն արգելելու փոխարեն»²: Թերթը, սակայն բավականաչափ հիմքեր չի գտել՝ Օսմանյան կառավարության նման պահվածքն արդարացնելու համար և փաստել է. «Անկախ այն պարագայից, Թուրքիան այդպես վարվել է իր քաղաքական քմահաճույքից, թե թուլությունից դրդված, դա մի պետություն է, որը խոստումնազանց է եվրոպական տերությունների, հատկապես՝ Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ»³:

Թերթը գրում է. «Բ. Դուան խոստումները Բեռլինի պայմանագրում ոչ այլ ինչ են, քան միայն թանաք թղթի վրա. ո՛չ Բ. Դուան իրականացրեց բարեփոխումներ, ո՛չ տերությունները հետևեցին դրանց իրականացմանը: Իհարկե, Մեծ Բրիտանիան Կիպրոսի պայմանագրով պարտավորված է պաշտպանելու սուլթանական կողմի իրավունքները Հայաստանում և Ասիայի այլ կողմերում, եթե Ռուսաստանն իր ձեռքը երկարացնի դեպի այդ մասեր, սակայն այդ

¹ Նույն տեղում:

«المقطر» ١٠ ٢٢ ١٠١٩٩٦

³ Նույն տեղում:

նույն պայմանագրում պայման կա նաև բարենորոգումների կատարման մասին կայսրության տարածքում՝ քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու նպատակով»¹:

«Բռնություններ հայերի երկրում»² վերտառության տակ ֆրանսիական «Ֆիգարո» թերթի հոդվածն է արտատպված, որտեղ լուսաբանված են բռնություններն ու կոտորածները Բիթլիսի և Մուշի տարածքում, Վանա լճի մոտ, Էրզրումի մոտակայքում, Սև ծովի և Միջագետքի միջև ձգվող լեռներում: Նշվում է, որ անպատվելուց և տանջահար անելուց հետո սպանել են 6000 կանանց: Մի գյուղի եկեղեցում հավաքել են կանանց և այրել՝ կրակից փախչողներին հրացանի սպառնալիքով կրկին հետ քշելով դեպի գինվորները: Ավերել են մոտ 20-30 գյուղ և սպանել բոլորին՝ կին, տղամարդ, թե երեխա: Հողվածագիրն այդ ամենը թվարկելուց հետո կարծիք է հայտնում, որ դրանք կատարողները միմիայն կանոնավոր բանակի գինվորները կարող էին լինել:

Հղվում է նաև «Թան»-ի հոդվածը, որի թղթակիցը, Փարիզում թուրքական դեսպանության հայտարարությունը՝ հիմք ընդունելով, նշել էր ֆիդայիներին պատժելու և հայերին հանդարտեցնելու նպատակով Սասուն և Տավրիկ կանոնավոր զորք ուղարկելու, ինչպես նաև այդ վայրեր թուրքական քննող հանձնաժողով ուղարկելու Բ. Դուան որոշման մասին:

Բոստոնում լույս տեսնող «Բոնգրեգեյշընալիստ» պարբերականում տպագրված ամերիկացի միսիոներ Սայրուս Համլինի հայտնի հոդվածն³ արձագանք է գտել «Ալ-Ահրամ»-ում: Նա խոսել է հայկա-

¹ Նույն տեղում:

المقطع ١٧، ١١، ١٨٩٤.

³ Այս հոդվածը քննարկման է արժանացել բազմաթիվ աշխատություններում՝ հսկասական մեկնաբանությունների տեղիք տալով. տպագրվել է նաև «The New York Times»-ում (տե՛ս Armenians at the Twilight of the Ottoman Era. էջ 223-226):

կան իրադարձությունների ու դրանց պատճառների մասին: Հեղինակը ներկայացրել է իր գրույցը մի հայի հետ՝ նրան բնութագրելով որպես «շատ խելացի մի հայ, որը խոսում է անգլերեն և հայերեն, բացի այդ, հեղափոխության կոչ անող կարևոր գործիչներից մեկն է»¹: Վերջինս հավաստիացրել է նրան, թե իր հայրենակիցները մեծ հույս են կապում օտար տեղություններից մեկի՝ Փոքր Ասիա մուտք գործելու և այնտեղ իշխանություն հաստատելու հետ: Հայերը դիմում են հրահրիչ գործողությունների՝ ստիպելու Եվրոպային միջամտել: Նրա կարծիքով, եթե Եվրոպան հետաքրքրվեց Բուլղարիայի խնդրով ու ազատագրեց այն օսմանյան լծից, պետք է, որ հայերին ևս ականջալուր լինի և օգնության ձեռք մեկնի:

Տեղին է նշել, որ «Նյու Յորք հերալդ»-ի 1894 թ. դեկտեմբերի 20-ի համարում լույս է տեսել Ս. Համլինի բացատրությունը վերոհիշյալ հոդվածի վերաբերյալ²: Հեղինակը պարզաբանում է, որ ցանկացել է ընդգծել հայերի շրջանում ազատագրական շարժումների աննշան լինելը միայն, քանի որ հայերը, լինելով ազնիվ և աշխատասեր ժողովուրդ, այնուամենայնիվ, չափազանց սակավաթիվ են, որպեսզի ապստամբություն կազմակերպել կարողանան:

Իսլամական «Ալ-Մուայյադ»-ը նույնպես հիշել է Համլինի այդ նույն հոդվածն ու դրան անդրադարձել իր դեկտեմբերի 22-ի համարում՝ գրեթե նույնությամբ վերապատմելով այն: Կարևոր է, որ դրանից թերթը եզրահանգել է բռնությունների պատճառները հայերի և եվրոպական երկրների կազմակերպած քաղաքական դավադրությունների մեջ փնտրելու սխալ տեսակետին³: «Ալ-Մուայյադ»-ը որ-

1 "الأهرام" ١٨٩٤...٢.

² Стів Положення армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. Москва, 1896, с. 322-323.

3 "المؤيد" ١٨٩٤. ٢٢. ١٢.

պես տեղեկության աղբյուր, նշում էր ֆրանսիական «Դեբա» օսմանամետ լրագիրը:

1896 թ. ընթացքում մեծ տերություններն այլևս բողոքի հայտագրեր չէին ներկայացնում Բ. Դանը, այնուամենայնիվ, կառավարությունը շուտով գտնում է նոր առիթ՝ ջարդերը վերսկսելու համար: Այդ ժամանակ Հնչակյան կուսակցությունը պառակտման եզրին էր, իսկ ՀՅ Դաշնակցությունը որդեգրել էր «զուգակցված հարվածների» մարտավարությունը՝ Արևմտյան Հայաստանում կամ Կ. Պոլսում միաժամանակ կամ իրար հաջորդող խոշոր գործողությունների գործելաճը: ՀՅԴ գործիչների կարծիքով այն հանգեցնելու էր արտաքին միջամտություն ապահովելուն: Այդ ծրագրի գործնական իրագործման փուլը դարձավ 1896 թ. օգոստոսի 14 (26)-ի առավոտյան Բաբկեն Սյունու գլխավորությամբ 26 հոգուց բաղկացած հայ զինյալների խմբի կողմից (հիմնականում ՀՅԴ անդամներ) «Օտոմանյան բանկի» Կ. Պոլսի կենտրոնի գրավումը: Նրանք սպառնում էին պայթեցնել շենքը, եթե սուլթանը միջոցներ չձեռնարկեր Արևմտյան Հայաստանում կոտորածները դադարեցնելու և բարենորոգումներ իրագործելու ուղղությամբ:

Այս իրադարձությունը, ինչպես և դրան հաջորդած ՀՅԴ-ի՝ տերությունների դեսպանություններին և օսմանյան իշխանություններին ներկայացրած շրջաբերականը բազմակողմ և շարունակական արձարծման առարկա է դարձել «Ալ-Մուկատտամ»-ի ու «Ալ-Ահրամ»-ի էջերում: Տարբեր հրապարակումներում բանկի գրավումը ամենայն մանրամասնությամբ լուսաբանվել է: Անդրադառնալով ՀՅԴ ընտրած գործելաճին՝ «Ալ-Մուկատտամ»-ը հայտնում է, որ ՀՅԴ-ն Կ. Պոլսում ունի հինգ խումբ: Դրանց անդամները չեն ճանաչում մեկը մյուսին և կենտրոնական խմբավորման անդամներին, որից հիմնական հրահանգներն են ստանում: Այդ խմբերի թվում հիշատակելով «Խուճապ», «Դրոշակ», «Կայծակ», անունները՝

պարբերականն ամենանորը վերջին երկուսն է համարում, որոնց կազմում կան 200 հոգի: Խմբերում յուրաքանչյուր անդամ գիտի և կողմ է այն կարծիքին, որ եվրոպական երկրներից լավ բան հարկավոր չէ ակնկալել, և հույսը պետք է դնել սեփական ուժերի վրա: Նրանք երդվել են ավերել Օսմանյան կայսրությունը կամ ստիպել եվրոպային, հակառակ նրա ցանկության, միջամտել իրենց խնդրին, բարելավել իրենց ազգի վիճակը և չնահանջել իրենց վճռից, եթե նույնիսկ ոչնչացնեն բոլորին մինչև վերջին մարդը¹: Պարբերականն անդրադառնում է նաև ՀՅԴ-ի՝ տերությունների դեսպաններին ներկայացրած պահանջներին՝ մասնավորապես նշելով. «Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը շրջաբերական է ուղարկել դեսպանություններին, այն մասին, որ եթե չիրականացվեն իրենց պահանջած բարեփոխումները, ապա նրանք ավելի հզոր ելույթներ կունենան, քան այդ օրերին տեղի ունեցածն է»²:

Օտոմանյան բանկի վրա կատարած հարձակումը դարձավ այն առիթը, որն օգտագործվեց կոտորածների ու կողոպուտի մի նոր ալիքի սանձազերծման համար:

«Մեղավորների դատավարությունը Կոստանդնուպոլսում» խորագրի տակ զետեղված է տեղեկություն բոլոր թուրքական դիվանագիտական կառույցներին հասցեագրված օսմանյան կառավարության որոշման մասին, որ Կ. Պոլսի դեպքերին առնչություն ունեցող ապստամբներն, առանց բացառության, պետք է կրեն իրենց պատիժը: Հրապարակումն ավարտվում է հետաքրքիր մի փաստի շեշտադրմամբ. «Պատժվելու են նաև այն ոստիկանները, որոնք անփութություն են դրսևորել իրենց աշխատանքում և ոչինչ չեն կատարել դեպքերը կանխելու նպատակով»³:

¹ "المقطع" ١٠٠٢، ١٨٩٦.

² "المقطع" ١٣، ١٨٩٦.

³ Նույն տեղում:

Այս տողերը գալիս են ևս մեկ անգամ հաստատելու այն, որ թուրքական իշխանությունները նախապես տեղեկացված լինելով կազմակերպվող հարձակման մասին, չեն միջամտել՝ հակահայկական տրամադրությունները սրելու նպատակով¹: Ոստիկանների մի մասը, նախապես այդպիսի հրահանգ ստացած լինելով, չի խոչընդոտել հայերին, իսկ իշխանությունն ուղղակիորեն հրամայել էր զերծ մնալ անկարգություններից միջամտելուց՝ այնուհետև քավության նոխազ դարձնելով իր իսկ հանցակիցներին:

4. Պոլսում իրականացրած ջարդերից հետո տերությունների դեսպանները, ի նշան բողոքի, հրաժարվել էին զարդարել իրենց դեսպանատները սուլթանի Գահակալության տոնի կապակցությամբ՝ հակառակ ընդունված սովորության²: Տերությունների՝ մշտապես ցավակցողի քաղաքական կեցվածքը այդ դեպքում ևս, ինչպես ակնհայտ է, փոփոխության չէր ենթարկվել:

«Ալ-Մուկատտամ»-ը նշված փաստի մասին դրական շեշտադրությամբ է հիշատակում՝ հավելելով, որ դրանից զայրացած սուլթանը Թևֆիկ փաշայի միջոցով դեսպաններին զգուշացրել է այդ մերժման հնարավոր հետևանքների մասին:

«Լուրեր Եվրոպայի փոստից» հոդվածում, Կ. Պոլսի դեպքերի մասին խոսելով, պարբերականը նշում է, որ օսմանյան կառավարությունը որոշում է կայացրել՝ արգելելու հայերի մուտքը վիլայեթ-

¹ Ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Վանդայի կարծիքով՝ 1896 թ. Օտոմանյան բանկի վրա մի խումբ դաշնակցականների կատարելիք հարձակման մասին սուլթանը տեղեկացված լինելով հանդերձ՝ սպասել է, որպեսզի այդ օգտագործի որպես պատրվակ՝ կոտորած կազմակերպելու համար: Հեղինակը սուլթանի այդ քայլը գնահատել է որպես միապետի՝ իր իսկ հպատակների մի սովոր գանգվածի դեմ հյուսած դավադրություն (տե՛ս «Պոլսոյան Վ.», նշվ. աշխ., էջ 68):

² Այս իրադարձությունը Ա. Կիրակոսյանը հիշատակում է որպես Աբդուլ Համիդի ծննդյան տարեդարձի օր, սակայն «Ալ-Մուկատտամ»-ը և մեր ձեռքի տակ եղած մյուս արաբերեն պարբերականներն այն միաձայն անվանում են Աբդուլ Համիդի «գահակալության տոն» (تحت عيد الجلوس (տե՛ս Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը, Երևան, 1999, էջ 357):

ներից մայրաքաղաք, ինչպես նաև համապատասխան միջոցներ են ձեռնարկվել՝ արգելելու Բուլղարիայում և այլ վայրերում գտնվող դաշնակցական հայերի մուտքը կայսրության տարածք¹:

Հետաքրքիր է, որ պարբերականն անդրադարձել է Հռոմի պապին ուղղված՝ հայ կաթոլիկների կաթողիկոս Ստեփան-Պետրոս Ժ Ազարյանի զեկուցագրին առ այն, որ կաթոլիկ հայերը խաղաղ են մնացել, նրանք՝ չեն մասնակցել դիմակայությանը անցյալում և մտադրված չեն դա կատարել նաև ապագայում, սակայն, չնայած դրան, նրանց ևս կողոպտել և կոտորել են՝ միմիայն իրենց հայ լինելու պատճառով: Պապն այդ զեկուցումը կարդալուց հետո կաթոլիկ հայերին օգնություն է ուղարկել, իսկ Ազարյանին հայտնել է իր գոհունակությունը և մաղթել՝ մշտապես հետևել ընտրած ճիշտ ուղուն²:

Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու բարեհաճ վերաբերմունքը հայ կաթոլիկ եկեղեցու նկատմամբ չէր քաջալերում Պոլսո Հայոց պատրիարքարանը: Այդպիսի աջակցությունները Մատթեոս արք. Իզմիրլյանի կողմից բնորոշվել են որպես հայերի պառակտմանը միտված գործողություններ³, ինչն, ի դեպ, քաղաքական սրացումների այդ պայմաններում փակուղի տանող եզրակացություն էր:

«Տերությունները և Կ. Պոլսի իրադարձությունները» վերնագրի ներքո, պարբերականն իրավացիորեն տարակուսանք է հայտնում այն առնչությամբ, որ տերությունները չխոչընդոտեցին հայկական կոտորածների իրականացմանը: Սակայն, լինելով բրիտանական քաղաքականության ջատագով, այդ փաստը հեղինակը պատճառաբանում է նրանով, որ տերությունները դեմ են Մեծ Բրիտանիայի՝

1. المقطع ١٨٩٦. ٩.١٨

2. المقطع ١٨٩٦. ٩.٢٦

³ Առավել մանրամասն տե՛ս Վառերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, էջ 108:

Արևելքի քրիստոնյաներին աջակցելուն, ինչը, բխելով բրիտանական շահերից, վնասում է եվրոպական այլ տերությունների քաղաքական հաջողություններին: Միաժամանակ նա զարմանքով է նշում, որ եվրոպան թույլ է տալիս Մեծ Բրիտանիային իր ձեռքում պահել գլխավոր կովանը և բոլոր հնարավոր ջանքերը գործադրել իր նպատակին հասնելու համար, ինչպես կատարել էր Կրետեի դեպքում¹:

Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականների էջերում արևմտահայերի կոտորածներին առնչվող տեղեկատվության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն լայնորեն լուսաբանվել է խնդրո առարկա պարբերականներում: Օտարերկրյա դիվանագետների, միսիոներների, սեփական թղթակիցների տեղեկատվությունը, նամակները ներկայացնելուն ու դրանց մեկնաբանությանը զուգահեռ՝ ուրվագծվում է եգիպտական հանրության վերաբերմունքը խնդրի նկատմամբ, որն ամփոփելով, կարելի է պնդել, որ եգիպտական մամուլի ընթերցողն իրազեկ է դարձել հայերի նկատմամբ կատարվող թուրքական վայրագություններին՝ դրանց մասին լուրերին հասու դառնալով ճշմարիտ կամ օսմանյան պաշտոնական վարկածի՝ «չափազանցված» տարբերակներով: Ընդ որում, ավելի ուշ, երբ խնդիրը քննության է ենթարկվել գիտական ամսագրերի կողմից, իրադարձությունների «չափազանցության» մասին որևէ խոսք անգամ չկա, ավելին, ողջամիտ եզրահանգումներ են կատարվել հայերի կոտորածների իրականացման դրդապատճառների մասին:

Խնդրո առարկա մամուլը, ի հավելումն ժամանակի այլ պարբերականների, գալիս է լրացնելու արաբ պատմագրության մեջ արմատավորված տեսակետը, որ Հայկական հարցի արդուլիամիոյան լուծումը հայերին իսպառ ոչնչացնելն էր:

¹المعظم، ١٨٩٦، ص ٢٤.

Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները վերոհիշյալ պարբերականներում որակվել են որպես «Ջարդեր», «Կոտորածներ», «Վայրագություններ», «Գազանություններ»¹: Ընդգծված է դրանց իրականացման դիտավորյալ ու կանխամտածված լինելու հանգամանքը, հայերին օսմանյան բանակի և քրդական ջոկատների ձեռքով բնաջնջելու սուլթանական մտահղացումը: Լույս տեսած հոդվածների մեծ մասում հատկապես կարևոր է կոտորածների իրականացման հարցում թուրքական կառավարության ու բանակի մասնակցության ընդգծումը: Դա հետագայում դառնալու էր կոտորածների բնույթը որպես ցեղասպանության սկիզբ տարբերակելու հիմքերից մեկը:

Եգիպտական հանրությանը հաղորդվել է հայերի կոտորածների, դրանց ընթացքի, պատճառների ու հետևանքների՝ պատմական տվյալ ժամանակահատվածում հնարավոր ամբողջական վերապատկերումը:

2.2. Հայ գաղթականների հիմնախնդիրը

Ուսումնասիրված պարբերականների էջերում արծարծված կարևորագույն թեմաներից մեկն է հայ գաղթականության խնդիրը:

Հայտնի է, որ հայերի նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների իրականացրած զանգվածային կոտորածների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից, Կ. Պոլսից և այլ թուրքական քաղաքներից հայերը հոծ խմբերով գաղթեցին աշխարհի տարբեր երկրներ:

¹ Պետր է շեշտադրել յիբանանցի պատմաբան-իրավաբան Մուսա Պրենսի՝ շրջանառության մեջ դրած եզրույթը՝ «արմենոցիդ»՝ հայասպանություն, որը հեղինակը կիրառել է 1894-1896 թթ. կոտորածները բնորոշելու համար: Աբդուլ Համիդին ևս անվանել է «Մեծ ոճրագործ»՝ լրացնելով նրա վաստակած «Կարմիր սուլթան» տիտղոսը (տե՛ս Moussa Prince. Un genocide impuni: l'Armenocide, 1917, 97-103):

Հայության արտագաղթն ու կոտորածներն արդուփամփոջան քաղաքականության անկյունաքարերից էին: Այս երկուսը կազմում էին հայերի ցեղասպանության և հայրենագրկման օսմանյան քաղաքականության հիմքը: Արտագաղթին հնարավորինս մեծ ծավալներ տալու ճիգը միտված էր փոխելու Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը:

1894-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում հայերը գաղթել են հիմնականում Բուլղարիա, Ալեքսանդրիա, Աթենք և Մարսել: Թշվառ և անօգնական վիճակում հայտնված հայրենագուրկ հայերին օժանդակել են բազմաթիվ բարեգործական ընկերություններ, որոնցից հատկապես մեծ աշխատանք է կատարել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը: Մեծ թվով հայեր գաղթել են Եգիպտոս, միայն Ալեքսանդրիայում շուրջ 1000 հայ է ապաստան գտել: Հայ գաղթականության կարիքները հոգալու նպատակով հանգանակություններ են կազմակերպվել նաև Եգիպտոսում¹:

Եգիպտոսը Բուլղարիայից հետո հայ գաղթականների հաջորդ գլխավոր կայանը կարելի է համարել²:

Չնայած XIX դարի վերջին քառորդին դեպի Եգիպտոս հայերի գաղթի գլխավոր պատճառը համարվում են օսմանյան կառավարության իրագործած կոտորածները (1894-1896 թթ.), անհրաժեշտ

¹ Արդուփամփոջան կոտորածների հետևանքով գաղթական դարձած հայերին առնչվող արձագանքները, թվական տվյալները, ինչպես և նրանց օգնելու մասին օտարերկրյա ներկայացուցիչների կոչերը մանրամասն տե՛ս Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, фаскимильное воспроизведение издания 1898 года, Ереван, 2014, նաև՝ Մանուկեան Ա., Հայրենիքի ազատագրութեան բանակին համոզուած գիտնորները, Ժընև, 2014, էջ 59-63:

² «Տաճկահայոց կոտորածներէն ետք՝ 1896-1897 թուին, Եգիպտահայ գաղութը շատ ընդարձակուեցաւ, Եգիպտոսը Պուլկարիայէն ետք գլխաւոր կայանն եղաւ գաղթականներու: Հայ փաշաներ ու պէկերը, մեծ ընդունելութիւն ցուցանելով, թէ մոռցած չեն հայ ըլլալին, և ասկէ տեղաց նոր գաղթականները, որոնք մեծագոյն մասամբ Պոսլէն էին, եռանդ ու աշխոյժ մտցուցին ազգային կեանքին մէջ, բացին տպարաններ, ընկերութիւններ, թերթեր, դասախօսութիւններ և թատրոն» (տե՛ս Աճառեան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 460):

է արձանագրել, որ հայերի հոսքը դեպի Եգիպտոս աշխուժացել էր տակավին 1882 թ.¹ այնտեղ բրիտանացիների հաստատվելուց հետո, երբ կայսրության տարբեր մասերից հայերը սկսել են գաղթել դեպի հեռու և մոտ երկրներ՝ հարկերից, բռնություններից ու սովից ազատվելու նպատակով²:

Մինչ 1890-ական թթ. արդուլիամիդյան ջարդերը հայերը Եգիպտոս էին տեղափոխվում հիմնականում ընտանիքներով, իսկ կոտորածների ընթացքում գալիս էին հոծ խմբերով: Եթե մինչև 1880-ականների ավարտը նրանք գալիս էին իրենց ցանկությամբ (այնտեղ բարենպաստ պայմաններ կային աշխատանք ձեռք բերելու համար), ապա 1890-ականներին նրանց տեղափոխությունը բացառապես կրում էր հարկադրված բնույթ: Հիմնվելով Եգիպտոսի հայ կաթոլիկների 1885-1897 թթ. մարդահամարների տվյալների վրա՝ կարելի է անդել, որ, ի տարբերություն նախկինում Իզմիրից, Պոլսից, Սեբաստիայից և Հաճնից արտագաղթող հայերի, 1880-1890-ականներին Եգիպտոս ներգաղթածների ճնշող մեծամասնությունը եկել է կայսրության այն վայրերից (Պոլիս, Եվրոկիա, Մարզվան, Արաբկիր, Կեսարիա, Տրապիզոն, Ադանա, Բրուսա, Սասուն, Դիարբեքիր, Այնթապ, Թորքատ, Մարաշ և այլն), որտեղ իրականացվել են հայերի զանգվածային կոտորածներ²:

4. Պոլսի հայոց պատրիարք Խորեն արք. Աշըգյանը (1888-1894) դժգոհությամբ էր վերաբերվում հայերի արտագաղթին, և եկեղեցական գործիչներին մամուլի միջոցով հորդորում էր լուսավորել հայությանը, բացատրել գաղթի բացասական հետևանքները:

Եգիպտոս ժամանող հայերի մասին պարբերաբար տվյալներ էր հաղորդում «Ալ-Մուկատտամ»-ը: Նրա էջերում այդ առնչությամբ

¹ Տե՛ս Ալպոյանեան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիայ. Բ հատոր, Գահիրե, 1937, էջ 1961-1965:

² حمد رفعة الامام، الأرمن في مصر في القرن التاسع عشر، مصر القاهرة، ١٩٩٥، ص. ٤٩-٦٥

կարդում ենք. «Խեղճ հայերը շարունակում են մեր երկիր ժամանել մե՛ծ խմբերով: Այս երկու օրվա ընթացքում 400 հոգուց ավելի է ժամանել: Նրանք գտնվում են ողբալի և թշվառ վիճակում, չնայած այստեղ հանդիպում են օտարների հոգաձությանը, որոնց անուններն արժանի են երախտագիտությամբ հիշատակվելու»¹:

Նշելով, որ Ալեքսանդրիա գաղթած հայերը հիմնականում բարեգործական կազմակերպությունների խնամակալությանն են հանձնվում, պարբերականը հայտնում է Ալեքսանդրիայում հայտնի բարեգործ ոմն Ռուդոլֆի մասին, որն օրական 150 հոգուց ավելի աղքատ հայերի էր կերակրում²:

Խոսքը վերաբերում էր Պիտեր Ռուդոլֆին, որը հայերին օգնելու նպատակով հիմնադրել էր հասարակական կազմակերպություններ, ինչպիսին էր նաև Ռուդոլֆի ապաստարանն Ալեքսանդրիայում³: Այստեղ նրա կազմակերպությունը մեծ աջակցություն է ցուցաբերել Հայ կանանց միությանը և օգնել է նրանց մետաքսից կարված հագուստներ և այլ կտորե ապրանքներ կարելու, դրանք շուկա դուրս բերելու և վաճառքը կազմակերպելու խնդրում: Դրանց իրացումից առաջացած գումարները տրվում էին հայերին: Ալեքսանդրիայում գաղթական հայերին աջակցելու նպատակով նաև բարեգործական մշակութային միջոցառումներ էին կազմակերպվում: Չնայած այս ամենին, Ալեքսանդրիան չէր կարող հոգալ ամեն օր այնտեղ ժամանող հարյուրավոր հայերի կարիքները, և նրանք սկսեցին տեղափոխվել Կահիրե: 1896 թ. սեպտեմբերին Կահիրեում էր արդեն 800 հայ, որոնք սկզբում ապաստանել էին Նեղոսի մոտ գտնվող Մաթոսյան եղբայրների գործարանում: Այնուհետև, ինչպես

«المقطم» ١٩٩٦، ٤٣، ١٩

² Նույն տեղում:

³ Այս մասին գրում էր «مصر» թերթը, ١٩٢٤، ص. ٤٢٠٠٣، القاهرة ١٩٦١-١٩٩٦، «مصر» ١٩٩٦، ٢٤، ١١، ١٩٩٦. «مصر» ١٩٩٦، ٢٤، ١١، ١٩٩٦. «مصر» ١٩٩٦، ٢٤، ١١، ١٩٩٦.

Ալեքսանդրիայում, այստեղ ևս նրանց խնամակալությունն իր ուսերին վերցրեց եկեղեցին:

«Ալ-Մուկատամ»-ը թվական տվյալներ է հաղորդում նաև Կ. Պոլսից դեպի այլ երկրներ մեկնող հայերի մասին. «Ֆրանսիական երկու շոգենավ են ծով դուրս եկել՝ մոտավոր տվյալներով՝ 100 հայ փախստականների տեղափոխելով Մարսել: Նրանցից շատերը Կ. Պոլիսը լքել են նաև բրիտանական և ռուսական նավերով: Օսմանյան կառավարությունը *գոհունակությամբ* աջակցում է հայերին՝ քաղաքից հեռանալու հարցում, և ձգտում է նրանց հեռացնել կայսրության սահմաններից»¹:

«Ալ-Մուկատամ»-ը հետաքրքրված էր այն հայերի վիճակով, ովքեր կասկածելի էին թվում իշխանություններին: «Նյու Յորք հերալդ»-ից մեջբերված հաղորդումից պարզվում է, որ Կ. Պոլսում Բրիտանիայի հյուպատոսն Օտոմանյան բանկի 15 հայ աշխատակիցների փորձել է աջակցել Ալեքսանդրիա մեկնելու հարցում, սակայն օսմանյան կառավարությունը մերժել է նրանց անձնագրեր հատկացնել՝ պատճառաբանելով, որ հնարավոր է՝ նրանք էլ են վերջին խռովությունների կազմակերպիչներից²:

Հղելով բրիտանական «Դեյլի մեսենջեր»-ում տպված մի հոդված՝ պարբերականը տեղեկացնում է, որ Հայերի օգնության միությունը պնդել է, որպեսզի կազմվի երեք անձից բաղկացած հանձնաժողով՝ Բուլղարիայում ապաստանած հայերի համար հավաքված ֆինանսական և նյութական միջոցները (125000 ֆրանկ արժողությամբ) բաժանելու նպատակով: Ապա ավելացնում է, որ հիշյալ գումարից տասնապատիկ ավելին է անհրաժեշտ՝ այնտեղ գտնվող 50000 հայերին օգնելու համար³:

1. 1896. 11. 09. "المقطم"

2. 1896. 09. 18. "المقطم"

3. 1896. 10. 22. "المقطم"

Հայ գաղթականներին վերաբերող մեկ այլ տեղեկություն կարողում ենք թերթի հաջորդ համարում. «Երեկ Տիգրան փաշայի՝ տանը հավաքվել էին մայրաքաղաքի հեղինակավոր մի շարք անձինք՝ քննարկելու Եգիպտոսում ապաստանած հայերին օգնություն ցույց տալու հարցը: Որոշվեց կազմել հանձնաժողով, որը զբաղվելու է նպաստները հավաքելու կազմակերպմամբ և այն աղքատ հայերին բաժանելու խնդիրներով»²:

Հայ գաղթականներից շատերը Եգիպտոսում կարողանում էին աշխատանք գտնել՝ հատկապես լեզուների իմացության շնորհիվ: Նրանք նույնիսկ տարբեր պետական պաշտոններ են ստացել և զբաղվել արհեստներով:

Տեղին է այս առիթով հիշել ևս մեկ փաստ. թերթերի մի շարք համարներում պարբերաբար լույս էին ընծայվում հայ ձեռնարկատերերի մասին գովազդներ, ընդ որում, բավական ուշագրավ պատկերներով ու տեղեկատվությամբ հագեցած³: Օտոմանյան բանկի Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղերում 11 հայ է աշխատել: Շատ հայեր աշխատանք են ստացել դատարաններում (խմբագիրներ ու գրագիրներ), երկաթգծում և այլ ոլորտներում, հատկապես՝ Նուբար փաշայի, Հակոբ Արթինի, Տիգրան փաշա Ապրոյանի աջակցության շնորհիվ⁴: Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ստեղծված Նպաստամատույց հանձնաժողովն ամիսներով իր ուսերին էր վերցրել հազարավոր հայ փախստականների խնամակալությունը⁵:

¹ Խոսքը վերաբերում է Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարար Տիգրան փաշա դ'Ապրոյին (մանրամասն տե՛ս Օտոման Ե., նշվ. աշխ., էջ 12-15):

المقطوع، ١٨٩٦، ٢٤، ١٠.

³ Այս մասին տե՛ս «Ալ-Մուկատտամ»-ի 1896 թ. քաղմաթիվ համարներում, հմմտ՝ Թուֆուզյան Հ.Խ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Երևան, 1978, էջ 99-107:

⁴ Մանրամասն տե՛ս ١٨٩٦-١٨٩٦ مصر في مصر էջ 123

⁵ Մանրամասն տե՛ս Օտոման Ե., նշվ. աշխ., էջ 12. الأرمين في مصر, նույն տեղում:

Ալեքսանդրիայի գաղթականների հանձնաժողովի գործունեության մասին «Արմենիան» գրում էր, որ Եգիպտոսում ապաստանած հայերը Ալեքսանդրիայից հայտնել են, թե հանձնաժողովի կողմից «Հոս ապաստանած հայ գաղթականաց 24 ժամը մեկ անգամ կը տրուի մէկ պնակ ապուր և 100 գրամի չափ ալ հաց, որով միայն ապրիլն անկարելի է, մանավանդ բեռնակրաց համար»¹: Հանձնախմբին լրացնում էին հատկապես անհատների նվիրատվությունները. «Գաղթականաց հանձնախմբեն զատ մի քանի խնամակալուի տիկիներու ես կան, որոնք կայցելեն և խնամք կը տանին խեղճ գաղթականներուն»²:

Կարևոր է նկատել նաև, որ այդպիսի անհատների գործունեությունը ինչպես հայ գաղթականները, այնպես էլ մամուլը երբեմն ավելի կարևոր են համարել, քան հանձնախմբի աշխատանքը:

Հետաքրքրական է, որ պարբերականը հրապարակել է հայ գաղթականներին օգնություն ցուցաբերելու կոչ անող հայտարարություններ. «Հայտնի է, որ մեր մայրաքաղաք ժամանած խեղճ հայերը շատ են, և նրանք հանապազօրյա սննդի, ապաստարանի կարիք ունեն: Ինչպես գիտենք, նրանց միայն բարեգործներն են օգնում: Այդ պատճառով Հայերի օգնության միությունը խնդրում է բոլոր բարի մարդկանց և բարեգործներին՝ օգնել այդ թշվառներին՝ ֆինանսներ, հագուստ և սնունդ տրամադրելով: Ցանկացողներն այդ հարցով կարող են դիմել Հայոց առաջնորդարան»³:

Կան նաև հակառակ ուղղությամբ՝ Եգիպտոսից դեպի Կ. Պոլիս ուղարկվող դրամական աջակցությունների մասին տվյալներ, ինչպես հետևյալը. Եգիպտոսի հայերի ընկերությունից հայտնել են, որ այս շաբաթ մեծ գումար է ուղարկվել Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժո-

¹ «Արմենիա», 1897, թիւ 56:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում. 8 դեկտեմբերի. 1896:

ղովին՝ որպեսզի օգնի իրականացնելու հայապահպան գործունեություն: Այս ամսվա ընթացքում, 20 հայ է մեկնել այդ կազմակերպությունից իրենց եղբայրների մոտ՝ Սալոնիկով:

Թերթերում հայ գաղթականներին ապաստարան տալու և նրանց համար հանգանակություններ կատարելու մասին հայտարարությունների առկայությանը հակառակ՝ պետք է փաստել, որ Եգիպտոսի իշխանությունները զգուշավոր դիրքորոշում էին բռնել, ինչը պայմանավորված էր Բ. Դռան հետ հարաբերությունները չարելու՝ Եգիպտոսի ընտրած քաղաքական կողմնորոշմամբ: Հայերի մուտքը Եգիպտոս թույլ էր տրվում՝ առանց որևէ պարտավորություն ստանձնելու: Իսկ հայերն ընտրում էին այս երկիրը՝ այն համարելով համեմատաբար անվտանգ մի վայր¹: Նրանց կողմնորոշելու հարցում որոշակի նշանակություն ուներ նաև արևմտահայերի՝ իբրև թե պաշտպան Մեծ Բրիտանիայի ներկայությունն այդ երկրում:

Իշխանությունների այդպիսի անտարբեր դիրքորոշումը հայ գաղթականների նկատմամբ պատճառաբանվում է Եգիպտոսի ծանր տնտեսական վիճակով, աշխատատեղերի պակասով, կարևորվում է նաև կրոնական գործոնը: Իրականությունը, սակայն այլ բան էր ասում. Եգիպտոսը չէր ցանկանում լինել սուլթանական իշխանության համար վտանգավոր համարվող ժողովրդի հովանավորը և դրանով իսկ ստվեր գցել իր և Բ. Դռան հարաբերությունների վրա:

¹ Այդ ժամանակ լուսավորչի վայրերից նման օգնություն էին ուղարկում: Կարելի է հիշել, օրինակ, Մատթեոս ասյր. Իզմիրյան պատրիարքի ներկայացրած տվյալները Մկրտիչ Խրիմյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ «Ռուսաստանից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և այլ երկրներից առաջված օգնությունը զաւառ հասցնելու վերաբերեալ» գրությունը (Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ը, էջ 104):

المقظم ١١٠٩

الرأي العام ١٨٩٦

Եգիպտոսի ներքին գործերի նախարարությունը աշխատանք չգտած հայերին երկրից կրկին դեպի Կ.Պոլիս արտաքսելու հրաման էր հրապարակել: Որոշվել էր նաև կրճատել վերադարձող հայերի ճանապարհածախսը կիսով չափ՝ պայմանով, որ երկրորդ անգամ չվերադառնան Եգիպտոս: Ռուսական շոգենավերի ընկերությունը պարտավորություն էր ստանձնել նրանց կես գնով տեղափոխել իրենց բնակավայրերը: 1897թ. կեսերին, երբ խաղաղությունը համեմատաբար վերահաստատվել էր Կ. Պոլսում և կայսրության հայկական վիլայեթներում, հայերի որոշ մասը սկսեց վերադառնալ, իսկ մյուս մասը մնաց Եգիպտոսում:

«Լիսան ուլ-արաբ» (արաբների խոսաւփող) թերթը դատապարտում էր եգիպտական իշխանությունների կեցվածքը հայ գաղթականների նկատմամբ: Թերթը մատնանշում էր Բուլղարիայի օրինակը: Այնտեղ այդ ժամանակ, ըստ թերթի տվյալների, ապաստանել էր գրեթե 1,4000 հայ, որոնց պետությունը հնարավորինս աջակցում էր. «ա՛յսինչ Եգիպտոսը, որից Բուլղարիան ո՛չ հարստությամբ, ո՛չ հնարավորություններով առավել չէ, չի նպաստում այդ ազգին ոչ ֆինանսապես, ոչ էլ աշխատանք գտնելու հարցը դյուրացնելով», - նախատինքով նշում էր թերթը¹:

Լ՛յն, որ օսմանյան կառավարությունը հայերի ունեցվածքն ու գույքն արագորեն բռնագրավում էր նրանց հեռանալուց հետո², նույնպես արտացոլված է պարբերականում. «Հայերը» վերնագրված հեռագրերի շարքում ընթերցողը տեղեկացվում է. «Օղեսայից հայտնել են, որ Թուրքիայից այդ քաղաք եկած ունևոր հայ

¹ «السان العرب», 1896, 1897, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3402, 3403, 3404, 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3453, 3454, 3455, 3456, 3457, 3458, 3459, 3460, 3461, 3462, 3463, 3464, 3465, 3466, 3467, 3468, 3469, 3470, 3471, 3472, 3473, 3474, 3475, 3476, 3477, 3478, 3479, 3480, 3481, 3482, 3483, 3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3489, 3490, 3491, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3500, 3501, 3502, 3503, 3504, 3505, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3511, 3512, 3513, 3514, 3515, 3516, 3517, 3518, 3519, 3520, 3521, 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3527, 3528, 3529, 3530, 3531, 3532, 3533, 3534, 3535, 3536, 3537, 3538, 3539, 3540, 3541, 3542, 3543, 3544, 3545, 3546, 3547, 3548, 3549, 3550, 3551, 3552, 3553, 3554, 3555, 3556, 3557, 3558, 3559, 3560, 3561, 3562, 3563, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 3576, 3577, 3578, 3579, 3580, 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587, 3588, 3589, 3590, 3591, 3592, 3593, 3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3615, 3616, 3617, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643, 3644, 3645, 3646, 3647, 3648, 3649, 3650, 3651, 3652, 3653, 3654, 3655, 3656, 3657, 3658, 3659, 3660, 3661, 3662, 3663, 3664, 3665, 3666, 3667, 3668, 3669, 3670, 3671, 3672, 3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3678, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3701, 3702, 3703, 3704, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3710, 3711, 3712, 3713, 3714, 3715, 3716, 3717, 3718, 3719, 3720, 3721, 3722, 3723, 3724, 3725, 3726, 3727, 3728, 3729, 3730, 3731, 3732, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749, 3750, 3751, 3752, 3753, 3754, 3755, 3756, 3757, 3758, 3759, 3760, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3768, 3769, 3770, 3771, 3772, 3773, 3774, 3775, 3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3786, 3787, 3788, 3789, 3790, 3791,

ընտանիքներից շատերը ստիպված են այս օրերին վերադառնալ Կ.Պոլիս, որպեսզի կառավարությունը չքոնագրավեր նրանց ունեցվածքը»¹:

Իսկ Ամերիկայից ուղարկված նամակից պարզվում է, որ հայերի աջակիցների կազմակերպությունն արդեն հավաքել է 3883500 ֆրանկ՝ հայ աղքատներին օգնելու նպատակով և ԱՄՆ կառավարությունից պահանջում է առավել կոշտ միջոցներ գործադրել Հայկական խնդրում արդյունքների հասնելու համար²:

Եգիպտոս գաղթող հայերը եղել են նաև իսլամական «Ալ-Մուայյադ»-ի ուշադրության կենտրոնում: «Այսօր Պոլսից 71 հայ է ժամանել»³, - հայտնում է թերթը: Մեկ այլ համարի «Տեղական լուրեր» բաժնում գրված է. «Հայերը շարունակում են գաղթել այս երկիր՝ տասնյակներով և հարյուրներով: Սպասվում է, որ այսօր մի մեծ խումբ կժամանի Ալեքսանդրիա»⁴: Նույնի՝ հատուկ հեռագրերի սյունակում կարդում ենք. «Բազմաթիվ հայ գաղթականներ են եկել՝ ռուսական և խղիվական շոգենավերով»⁵:

Թերթը, փաստորեն, հայտարարությունների տեսքով հետևել է հիմնախնդրին՝ հայտնելով թվական տվյալներ, նաև՝ թե որտեղից և ինչպես էին հայերը տեղափոխվում Եգիպտոս⁶:

¹ Նույն տեղում, 1896, 30 նոյեմբերի: Այս առիթով ճիշտ կլինի շեշտադրել, որ Օղեասյի հայերը մտածեցված էին Արևմտյան Հայաստանի ծանր կացությանը և դիմել էին Խրիսյան Հայրիկին՝ խնդրելով նեցուկ լինել հայ ժողովրդին (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, թ. 30-31):

.. 1896. 11.18. "المؤيد"²

.. 1896. 10.17. "المؤيد"³

.. 1896. 10.14. "المؤيد"⁴

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տեղին կլինի հիշելը, որ Դամասկոսում լույս տեսնող «Աշ-Շամ» օսմանամետ թերթը 1896 թ. սեպտեմբերի 9-ին հայտնում էր, որ դեպի Ալեքսանդրիա հայերի հոսքն աճել էր, նրանց թիվը 360 հոգի էր և դեռ ավելանում էր: Թերթը կանխատեսում էր նաև, թե դա իր ազդեցությունը կունենար երկրի տնտեսական դրության վրա. բանի որ ներգաղթող հայերի մեծ մասն աղքատ էին (տե՛ս أوريا أريسان, նշվ. աշխ.. էջ 35):

Հետաքրքիր է, որ գրեթե նույնն է մեզ հաղորդում Ա. Ալպոյանը: Նա նշում է, որ եթե 1895-ին, պատրիարքարանի ցույցից հետո հազիվ 25-30 հայ էր եկել Եգիպտոս, ապա, 1896 թ. օգոստոսի «Պանքայի ցույցէն յետոյ իւրաքանչիւր շոգենաւ Կ. Պոլիսէն հարիւրներով գաղթական կը բերէր Ալեքսանդրիա»¹:

Հայ գաղթականության հոսքը դեպի Եգիպտոս խնդրո առարկա մամուլում միանշանակ գնահատականի չի արժանացել: Մի կողմից՝ կարդում ենք նրանց կարեկցելու, հնարավորինս աջակցություն ցույց տալու մասին, մյուս կողմից՝ օսմանյան լրատվությանը հարող հրապարակումներում՝ նրանց ներհոսքը մերժող, դրա վերաբերյալ բացասական վերաբերմունք արտահայտող տողեր:

¹ Ալպոյանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1961:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ

3.1. Հայկական հարցի արծարծումները

Եգիպտական մամուլում առանձնահատուկ քննության է արժանացել Հայկական հարցի բովանդակությունը: Դրան վերաբերող հոդվածներում ակնհայտ է ընթերցողին խնդրի էությանը հասու դարձնելու մտադրությունը: Լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ՝ «Արևելյան հարց», «Հայկական հարց», «Հայկական հարցի էությունը», «Հայկական հարցը և տերությունները» վերտառություններով: Խնդիրը կարևորվել է դրա միջազգային ասպարեզում հայտնվելուց հետո՝ տեղ գրավելով հիմնականում պարբերականների առաջին էջերում:

«Հայկական հարցի» բովանդակության մեկնաբանությունների շարքում նախ պետք է առանձնացնել այն որպես բարեփոխումների խնդիր ընկալելու միտումը: Դա համապատասխանում է իրականությանը. 1878-ից հետո մինչև 1890-ականների կոտորածները գրեթե միշտ Հայկական հարցն արծարծվում էր բարեփոխումներ իրականացնելու պահանջի տեսքով¹:

¹ Արդույ Համիդի կարծիքով՝ «Այն, ինչ անուանում են բարենորոգումներ, վատախորէն կարելի է ասել՝ մեր կործանումն է: Ինչո՞ւ են ցանկանում մեզ հետ ժառանգական թշնամութեան մէջ գտնուող երկրները բարենորոգումները մեր գլխին»

«Հայկական հարց» խորագրի ներքո «Ալ-Ահրամ»-ը 1880 թ. մայիսի համարներից մեկում այն եվրոպայի համար ամենաձանր խնդիրն է համարում և իր ընթերցողին այն մեկնաբանում է որպես «Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ կետով նշված բարենորոգումների խնդիր»¹:

Նշելով, որ բարենորոգումների հարցը երկու մաս է ամփոփում, որոնցից առաջինը վերաբերում է հայերին, իսկ երկրորդը՝ Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասի բնակիչներին, թերթը հայերին վերաբերող մասը մեջբերում է գրեթե բառացի. «Բ. Դուռը պարտավորվում է անհասպաղ իրականացնել երկրի հայաբնակ մասերի պահանջներից ըխող բարեփոխումներ և բարենորոգումներ, ինչպես նաև նրանց պաշտպանել քրդերից ու չերքեզներից, իսկ մեծ տերությունները պետք է հետևեն դրա իրականացմանը»²:

1880 թ. հուլիսին թերթը տեղեկացնում է, որ օսմանյան կառավարությունը քննարկել է Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու կետերը³: Վերապահումով նշելով, որ լուրեր կան, թե կառավարությունը հավանության է արժանացրել այդ ծրագիրը և վա՛ղերացրել, «Ալ-Ահրամ»-ը գրում է, թե եվրոպական թերթերից մեկի տեղեկացմամբ՝ սուլթանը հրաժարվել է իրականացնել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը՝ պատճառաբանելով, որ «պայմանագրում մատնանշվող վայրերում, որոնք նախկինում կոչ-

վաթաթել. որովհետև նրանք լազ գիտեն. որ այդ բարենորոգումները պարունակում են իրենց մէջ մեր պետութեան կործանման պացիւները» (Եւազրնուան Գ., նշվ. աշխ., էջ հմտ. «Հորիզոն». Թիֆլիս, թիւ 41, 42, 43):

¹ "الأهرام" ١٢ .٥ . ١٨٨٠ .

² "الأهرام" ١٢ .٥ . ١٨٨٠ .

³ Ճարտունակարար պայմանագրից հատվածներ և դրա շուրջ թմնադրվումներ է տպագրել նաև Կահիրեի «Ալ-Կահիրա» թերթը, տե՛ս القضية الأرمنية في الصحافة العربية 1878-1923، التنوير والاصلاحات 1876-1893، المجلد الأول، القاهرة 2015، ص. 137-151 .

վել են «Հայաստան», հայերը 17 տոկոսից ավելին չեն. այսինքն՝ այդ տարածքները կարելի է համարել *անուն՝ առանց անվանյալի*¹:

Թերթը չի համաձայնում նշվածին և արդարացիորեն ժխտում է Բ. Դուան նշած 17 տոկոսն՝ այն «կասկածելի» անվանելով և հավելելով, որ դա ոչ այլ ինչ է, քան պարտավորություններից խուսափելու մի անհաջող պատրվակ:

Մեջբերելով այլ աղբյուրներից բերվող տվյալներ՝ ըստ որոնց, Վանի նահանգում կար 184000 հայ, 90000 քուրդ, 30000 թուրք, 80000 ասորի, 363 հրեա, Էրզրումի նահանգում՝ 215177 հայ, 159000 թուրք, 140000 քուրդ, 4645 ասորի, 3420 հույն, 3627 եզդի, 18000 չերքեզ, 100 պարսիկ, 20 ղլչտի, իսկ Մարաշում՝ 164500 հայ, 29000 թուրք, 23000 քուրդ, 100 չերքեզ, 330 պարսիկ, հողվածի հեղինակը եզրակացնում է, որ հայերը կազմում են կայսրության բնակչության մեկ հինգերորդ մասը, ինչը լիովին բավարար է բարենորոգումներ իրականացնելու համար²:

«Ալ-Ահրամ»-ի ստացած նախնական տեղեկատվությունը, որը թերթի բացասական գնահատականին էր արժանացել և բացառվել, պետք է հիմնավորել 1880 թ. հուլիսի 5-ի Աբեդին փաշայի ծանուցագրով: Խոսքը վերջինի ներկայացրած հայտնի զեկուցագրի մասին է, որով նա Մեծ Բրիտանիայի դեսպանին հայտնում էր, թե «Վանի, Տիարպեքի, Պիթլիսի, Էրզրումի և Սվազի հայ բնակիչներու պաշտօնական մարդահամարն հետևեալ արդիւնքը տուած է: Այս վերջիններու թիւը կը բարձրանայ հարիւրին 17-ի, միւս ոչ-միւսլիման հասարակութեանցը՝ հարիւրին 4-ի, իսկ միւսլիման բնակիչներունը՝ հարիւրին 79-ի»³:

١٨٨٠, ١٠.٧ "الاهرام"

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Լէօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 172:

Կայսրությունում բարեփոխումների հարցերով զբաղվելու համար ստեղծվել էին հանձնաժողովներ: Դրանք Աբեդին և Բեքիր փաշաների գլխավորությամբ մեկնել էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգները: Իրականում դրանք ակնկալվող բարեփոխումների փոխարեն ավելի սրեցին հայ-քրդական հարաբերությունները, հայերի դեմ հրահրեցին քրդական ավազանուն¹:

1878 թ. պատրիարքարանը ևս Արևմտյան Հայաստան էր ուղարկել Վահան Պարտիզակցի (Տեր-Մինասյան), Գարեգին Սրվանձտյանցին և Արիստակես Տևկանց (Տեր-Սարգսյանց) վարդապետներին՝ տեղում ավելի ճշգրտված և ամբողջական տվյալներ ստանալու հանձնարարականով: Գ. Սրվանձտյանցը երկրորդ անգամ 1879-ին է մեկնում այնտեղ՝ ուղեկցելով Աբեդին փաշային, որն այդ ժամանակ Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքիրի կոմիսար էր նշանակված:

Փաստորեն, «Ալ-Աիրամ»-ը շոշափել է Հայկական հարցի բաղկացուցիչներից թերևս ամենակարևորը՝ հայ ժողովրդի թվաքանակն Օսմանյան կայսրությունում սուլթանական կառավարության կողմից նվազեցված ներկայացնելու քաղաքականությունը, որը սկսել էր արդեն գործնականում դրսևորվել հանգեցնելով «Հայկական հարցի» ողբերգական բաղադրիչին՝ հայերի թվաքանակի փաստացի նվազեցմանը ջարդերի միջոցով:

Օսմանահպատակ հայերին վերաբերող բոլոր վիճակագրական տվյալներին վերապահությամբ պետք է վերաբերվել, քանի որ չափազանց դժվար է սպառիչ կերպով ճշգրտել Օսմանյան կայսրության բնակչության թիվը և դրանում հայերի քանակը: Թուրքական իշխանությունները հիմնականում փոքր թվեր էին ներկայաց-

¹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 479-510, Կոստանդյան Է., Լկրոիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2008, էջ 280-281:

նում երկրի բնակչության ընդհանուր թվաքանակն արձանագրելիս, որպեսզի համեմատական կարգով կրճատվեր նաև քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի թիվը: Թուրքական համապատասխան կառույցները հայերի դեպքում դիմում էին նաև այլ նենգափոխումների. ընդհանուր թվեր էին ներկայացնում քրիստոնյաների վերաբերյալ՝ հայերին չառանձնացնելով, կամ հայերի թվաքանակը տրոհում էին ըստ դավանանքի: Հաճախ տրվում էր միայն տղամարդկանց քանակը՝ առանց կանանց և երեխաներին ընդգրկելու: Բռնի կերպով մուսուլմանացված տասնյակ հազարավոր հայեր ընդհանրապես դուրս էին հանվում հաշվառումներից¹:

Կարևոր է նշել, որ թուրքական վիճակագրություններում հաշվարկները ներկայացվում էին միայն Արևմտյան Հայաստանի հայերին նկատի ունենալով, և չեն տրվել Արևմտյան Հայաստանի սահմանից դուրս գտնվող բնակավայրերում գտնվող հայերի վերաբերյալ տվյալներ:

Ինչպես երևում է, հայերի թվաքանակի խնդիրը տարակուսանքի տեղիք է տվել նաև եգիպտական մամուլին: Այդ մասին են վկայում մի շարք հրապարակումներ: Չնայած խնդրին վերաբերող հարցադրումներն առուջ են քաշվել միանգամայն տարբեր իրադարձությունների քննության հոլովույթում, դրանցում շարժառիթը հաստատապես մեկն է եղել՝ վիճակագրական տվյալների անստուգության գիտակցումը:

«Ալ-Ահրամ»-ը հարցի արժարժումը շարունակում էր «Բեռլինի վեհաժողովի հետևանքները» հոդվածում՝ գրելով, որ տերությունների դեսպանները շարունակում են ճնշումներ գործադրել Բ. Դռան

¹ Կայսրության տարածքում հայերի թվաքանակի վերաբերյալ Հայոց պատրիարքարանի տվյալների, ինչպես նաև Պողոս Նուրար փաշայի պատրաստած Բարենդոզումների նախագծի մասին տե՛ս Մարուխան Ն., Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում 1860-1910, Ա. հատոր, Թիֆլիս, 1912, էջ 415-448:

վրա և պահանջում ենթարկվել Եվրոպայի որոշումներին. «...սակայն խնդիրներ են առաջացել հայերի թվաքանակի հետ կապված, առաջարկվել է նույնիսկ նոր մարդահամար անցկացնել. այդուհանդերձ, դա կարող է հետաձգել Բ. Դան որոշումները»¹: Թերթը չէր սխալվում հանգելով այդ եզրակացությանը, քանի որ արդեն իսկ խնդրի լուծման ձգձգումը և խուսանավելը վերածվել էին Բ. Դան հիմնական քաղաքական գործելակերպի: Իսկ Աբեդին փաշայի ծանուցագրին պատասխանելով՝ Եվրոպական վեց տերությունների դեսպաններն իրենց հավաքական հայտարարության մեջ ևս կասկած էին հայտնում ներկայացված թվաքանակի վերաբերյալ և ակնկալում «Ճ-րդ յօրուածոյն նշանակած նահանգաց մէջ բնակուող մահմէտականաց և քրիստոնէից մերձաւորագոյն թիւը՝ որչափ կարելի է փութով՝ առնել տալ անկողմնակալ մասնախմբի մը ձեռօք»²:

Հայերի թվին առնչվող տեղեկություններ կան նաև «Ալ-Մուայյաթ» օրաթերթի էջերում, որոնք, սակայն, նույնպես հիմնված են օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալների վրա: Հոդվածի հեղինակն ըստ նահանգների ներկայացնում է հայերի տեղաբաշխումը կայսրության տարածքում՝ այն դիտարկելով մուսուլմանների հետ տոկոսային հարաբերակցության մեջ: Ըստ օրաթերթի տվյալների՝ վեց նահանգների հայերի ընդհանուր թվաքանակը 504177 հոգի էր, իսկ մուսուլմաններինը՝ 2167564, ինչը չէր կարող համապատասխանել իրականությանը³: Բացի այդ, թերթը նշում է նաև Հալեպի և Ադանայի նահանգները՝ համապատասխանաբար

الانجرام ١٨٨٠. ١٩. ١

² Տե՛ս Լևո. նշվ. աշխ., էջ 186:

³ Այս խմաստով ուշագրավ է Բլիֆորդ Լյոդի ներկայացրած համեմատական աղյուսակը, որը. փաստորեն. գրեթե կրկնում էր օսմանյան պաշտոնական տվյալները: Ըստ դրա՝ Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Էսարբերդ նահանգների ոչ մուսուլման բնակչության թիվը 566.372 հոգի էր (տե՛ս Blue Book: Turkey. 1890-1891, No. 1. Correspondence Relating the Condition of the Populations in Asiatic Turkey and the Proceedings in the Case of Moussa Bey, London, 1896, p. 38-39):

663416 մուսուլման և 50182 հայ, 3366913 մուսուլման, 31876 հայ բնակչությամբ: Ըստ թերթի հաշվարկների՝ հայերը կազմում էին ողջ բնակչության 15 տոկոսը: Հաշվի չէն առնված այլ համայնքները (նկատի ունի կրոնական համայնքները), որոնք կազմում էին բնակչության հինգ տոկոսը: Հայերի մեծամասնությունն, ըստ թերթի, բնակվում էր Բիթլիսում, որտեղ նրանք կազմում էին 36 տոկոս:

Հակառակ այս տվյալների՝ ժամանակի ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար բազում սկզբնաղբյուրների տվյալները միանգամայն այլ պատկեր են վերհանում՝ հայ ազգաբնակչության առավել մեծ թվեր նշելով:

Այսպես՝ Եվրոպայի գործադրած քաղաքականությանն անդրադառնալով՝ «Արմենիա» պարբերականը քննադատում է սուլթանի մոտեցումը, թե արևմտահայությունը որևէ տեղ մեծամասնություն չի կազմում, որպեսզի այնտեղ բարենորոգումներ իրականացվեն: Ըստ «Արմենիա»-ի՝ դա կեղծիք է, քանի որ միայն Վանի և Բաղեշի կուսակալություններում հայերը բացաձակ մեծամասնություն են կազմում, «իսկ ամբողջ Վանայ կուսակալութեան մէջ միայն 26000 թուրք կայ, 30-35 հազար քիւրտ... Մուշի երկիրը բուն թուրք տարրը աննշան մաս կըկազմէ, քիւրտեր են միայն, մեծամասնութիւնը՝ դարձեալ հայ»¹:

Հակասելով «Արմենիա»-ին՝ «Ալ-Մուայյադ»-ը «Ընդհանուր տեսություն «Հայաստան» կոչվող երկրի մասին»² հոդվածում գրում էր, որ հայերը, բաժանված լինելով երեք պետությունների միջև, ավելի շատ են ենթարկվել մասնատման և տարածվել աշխարհի ծագերում: Այդ պատճառով բուն հայկական նահանգներում հայերն ավելի քիչ են, քան այնտեղ բնակվող ուրիշ ազգերը, ինչպիսիք են քրդերն ու թուրքմենները: Պարբերականն այս մասին խոսելով՝

¹ «Արմենիա», 1985, թիւ 64:

المؤيد، ١٤، ١١، ١٨٩٥.

վկայակոչում է հայտնի «Դաիրաթ ուլ-մաարիֆ» հանրագիտարանը, որն այդ ժամանակ լույս էր տեսնում Փարիզում: Դա նշանակում է, որ այդ տեղեկատվությունը հանրագիտարանային կամ պատահական մակարդակով էր հրամցվում արաբ ընթերցողին: «Ալ-Մուայյադ»-ն այդպիսի սփռվածություն է վերագրում նաև հրեաներին և համեմատում է նրանց հայերի հետ՝ դավանական, քաղաքակրթական մակարդակի տեսանկյունից: Թերթը կարևորում է, որ հայերն ավելի բազմաքանակ են Հայաստանից դուրս՝ վկայակոչելով Կ. Պոլիսը, Իզմիրը, Ռուսաստանը (Աստրախան, Ղրիմ), Պարսկաստանը (Սպահան, Թավրիզ), Աֆղանստանը, Կենտրոնական Ասիան, Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Ավստրիան: Չի մոռանում նաև այն վայրերը, որտեղ հայերն ունեին համեմատաբար ավելի սակավաթիվ, բայց տնտեսական, քաղաքական, մշակութային առումներով կարևոր գաղթօջախներ՝ Վենետիկը, Փարիզը, Լոնդոնը, Ամստերդամը, ինչպես և Եգիպտոսը նշելով:

Հայերին վերաբերող վիճակագրական տեղեկությունները վկայակոչելով՝ թերթն անդրադարձել է նաև Եգիպտոսի հայերին՝ նշելով մասնավորապես, որ ողջ Աֆրիկայում (ներառյալ Եգիպտոսը) հայերի թվաքանակը հասնում է 5000 հոգու, այնինչ, օրինակ, Ավստրիայում՝ 16000 հոգի է: Եվ ընդգծում է նրանց քաղաքական կարևոր դերակատարությունը Եգիպտոսում՝ ի տարբերություն Ավստրո-Հունգարիայի¹:

«Ալ-Մուայյադ»-ը հարցադրում է կատարում, թե ինչու է Եվրոպան շահագրգռված հայերի խնդրով՝ այն դեպքում, երբ հրեաները նույն ձևով սփռված են աշխարհում: Այդ դեպքում վերջիններին պետք է տալ Երուսաղեմը և Պաղեստինը: Նույն ձևով Ռուսաստանն է հայերին օժանդակում, երբ հայերը, թերթի կարծիքով, օսմանյան պետության կործանման պատճառ են: Իրականում, հավե-

¹ Նույն տեղում:

լում է թերթը, կրոնական խտրականությունը, փաստորեն, Եվրոպան է իրականացնում՝ պաշտպանելով հայերին: Թերթը ստանձնում է թուրքերի անկոչ փաստաբանի դերը՝ պնդելով, որ մութասարիֆությունների և վիլայեթների պաշտոնյաների 90 տոկոսը հայեր են, որոնք, իբր, իրենց պաշտոնները հավերժ պահում են:

Հոդվածը հագեցած է համիլամականության և օսմանականության շնչով՝ կրկին կայսրությունում գերակա դերակատարությունը արաբներին վերագրելու ձգտումը ցուցադրելով: Շեշտադրված է հայերի պետական պաշտոններ զբաղեցնելու խնդիրը: Կայսրության ազգությունների շարքում առանձնացվում են հրեաներն և հայերը, որոնք, իբր, արտոնություններ են վայելում: Մասնավորապես շեշտադրվում է նաև, որ հարկավոր էր պաշտոնական լեզու դարձնել ավելի կայուն քերականական կառուցվածք ունեցող արաբերենը, որի օգտագործումով ավելի հեշտ կլիներ կայսրության կազմում եղած ժողովուրդների կառավարումը: Օսմաներենի ավելի անմշակ լինելու պատճառով հայերը և մյուս ժողովուրդները կարողացել են պահպանել ոչ միայն սեփական դավանանքը, այլև լեզուն, ինչն էլ նրանց ավելի մեծ ինքնուրույնություն է տվել:

Գրեթե նույնաբնույթ մի հոդված տարիներ առաջ տպագրվել էր իսլամականության հիմնադիր Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի «ալ-Ուրուա ալ-Ուսկա» թերթում¹, որը Եգիպտոսի ընդհանուր քաղաքական իրավիճակի մասին խոսելիս և Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը քննադատելիս, մասնավորապես անդրադարձել էր Նուբար փաշային՝ բավական կոշտ արտահայտություններով որակելով նրա գործունեությունը՝ վկայակոչելով իր հասկացած եգիպտական շահերը²:

¹ Թեյրթի մասին տե՛ս Վ. Ռ. Բարձր - رشيد رضاء، ص. ١٧-٢٩. دار العروة للطباعة،

² العروة الوثقى، ١٥٠٥٠٠١٨٨٤.

Մեկ այլ հրապարակման մեջ, «Ալ-Մուայյադ»-ը կրկին համաձայնում է Բ. Դռան պաշտոնյաների կարծիքին՝ հիմնվելով թղթակցի վերցրած հարցազրույցի տվյալների վրա: Արդեն Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը մեկնաբանելով՝ հոդվածագիրը ժխտողական վերաբերմունք է արտահայտում դրա իրականացման վերաբերյալ՝ կրկին սխալ տվյալների վրա հիմնվելով: Նա փոխանցում է թուրք պաշտոնյաների դժգոհությունը, թե հայերը չեն բավարարվում իրականացված բարենորոգումներով և հատուկ իրենց համար նախատեսվող նորանոր արտոնություններ են պահանջում՝ «...չնայած 6 վիլայեթներում նրանց թիվը չի գերազանցում 400 հազարը, իսկ մուսուլմանները 4 միլիոնից պակաս չեն»¹:

Այնքան է, որ «Ալ-Մուայյադ»-ի տվյալները սխալ են, հույժ նվազեցված և չեն համապատասխանում իրականությանը: Դա միանգամայն բացատրելի է, քանի որ դրանք հիմնված են օսմանյան պաշտոնական աղբյուրների վրա:

Անտարակույս, այս թերթը պաշտույանում էր ընդհանուր բարենորոգումների դրույթով մասնակին (Արևմտահայաստանը) բացառելու օսմանյան ուղեգիծը²:

«Ալ-Հիլալ» գիտական պարբերականը ծավալուն հոդված է նվիրել խնդրին՝ այն վերնագրելով «Հայկական հարց»³: Այստեղ, ինչպես և «Ալ-Ահրամ»-ի էջերում այն բնորոշվել է որպես Եվրոպային մտահոգող ամենամեծ խնդիրներից մեկը XIX դարի վերջին քառորդին:

«Ալ-Հիլալ»-ն առաջ է քաշում Եվրոպայից թուրքերի վրեժ լուծելու ցանկությունը՝ քրիստոնյաներին բնաջնջելու միջոցով:

¹ "المؤيد" ١٣، ١٨٩٥.

² Տե՛ս Ատոմ (Հարություն Շահրիլյան), Բարենորոգումներու հարցը. Կ. Պոլիս. 1914:

³ "الهدى", 24-րդ տարի, էջ 284:

Պարբերականի կարծիքով Հայկական հարցի սկզբնավորումը համընկնում է Աբդուլ Համիդի գահակալության սկզբին: Նշելով, որ հարցը պատմական տարբեր փուլեր է ունեցել, պարբերականը շեշտադրում է այն հանգամանքը, որ այն միշտ ուղեկցվել է բռնապետական վարչակարգի առկայությամբ և դրա ամենադաժան դրսևորումներով՝ ընդհուպ անմեղ զոհերի՝ կանանց, տղամարդկանց, երեխաների բնաջնջումը:

Հայկական հարցն Օսմանյան կայսրության տարածքում առաջացած մնացած «հարց»-երից՝ Կրետեի, Մակեդոնիայի և այլն, պարբերականն առանձնացնում է՝ դրա համար հիմք ընդունելով տվյալ պատմական ժամանակահատվածում հայերի պետականության բացակայությունը, որը նրանց կպաշտպաներ թուրքական բռնապետությունից: Ըստ «Ալ-Հիլալ»-ի՝ հարցն առանձնահատուկ է նաև Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած կարևոր դերակատարությամբ:

Նշենք, որ հետագայում ևս հայերի կոտորածների իրականացման պատճառներից մեկը պարբերականն անվանելու էր հայկական պետականության բացակայությունը՝ գրելով. «Դա էր պատճառը, որ թուրքերը *համարձակվեցին* հեղել հայերի արյունը»¹:

Եզրակացությունը, կարծում ենք ճիշտ չէր: Հույներն այս ժամանակ և հետագայում՝ 1910-ականներին, ունեին իրենց պետականությունը, ինչը սակայն, չխանգարեց թուրքերին՝ կոտորելու նրանց կայսրության սահմաններում:

¹ Նույն տեղում:

3.2. Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի լուսաբանումը Հայկական հարց-Եգիպտական հարց զուգահեռներում

1882-ից հետո Եգիպտոսի պարբերական մամուլի վերաբերմունքը Հայկական խնդրում և, ընդհանուր առմամբ, ցանկացած քաղաքական իրադարձության նկատմամբ, որակական փոփոխություն է կրում: Երկրում Մեծ Բրիտանիայի հաստատումը ստեղծել էր որոշակի հասարակական վերաբերմունք՝ բրիտանական գաղութարարության հանդեպ: Ձևավորվել էր մի գաղափարական դաշտ, որը ղեկավարվում էր չափանիշ ունենալով Եգիպտոսում բրիտանական ներկայությունը:

Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականներում Օսմանյան կայսրության հանդեպ տերությունների քաղաքականությանն անդրադարձների մի կարևոր մասնաբաժինը զբաղեցնում է Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման խնդրի քննությունը, որն էլ լրատվության հայկական ընդգրկման հիմնական առանցքն է:

Հայկական հարցի լուսաբանումը վերլուծելու ընթացքում ուրվագծվում է այդ խնդրի նկատմամբ «Ալ-Ահրամ»-ի վերաբերմունքի կերպափոխությունը. 1882-ից հետո նախկինում «չեզոք» հորջորջվող թերթը սկսել էր հարել եգիպտացի ազգայնականներին: Ըստ այդմ, երբ հերթը հասնում էր արևմտահայերին առնչվող խնդիրների լուսաբանմանը, պարբերականն առավելապես օսմանամետ կեցվածք էր դրսևորում՝ հանդես գալով հակաբրիտանական դիրքերից: Այդ պատճառով նշվող ժամանակահատվածի համարներում թերթի՝ հայերին առնչվող տեղեկատվությունն աչքի է ընկնում օսմանահաճո բովանդակությամբ: Նույնպիսի երանգ ուներ նաև իսլամական «Ալ-Մուսայյադ»-ի լրատվությունը:

«Ալ-Աիրամ»-ը «Հայաստան» խորագրի ներքո 1895 թ. փետրվարի 4-ի համարում անդրադարձել է ամերիկյան «Նյու Յորք հերալդ»-ում հրապարակված մի հոդվածի, որտեղ մեղադրվում են բրիտանական պարբերականները օսմանյան կառավարությանը բացառապես վատ մտադրություններ վերագրելու համար՝ ընթերցողին ստիպելով իբրև թե «ավագի հատիկը լեռ, իսկ ջրի կաթիլը՝ ծով պատկերացնել»¹:

«Բեռլինի պայմանագիրը» հոդվածում հեղինակը վերապահումներով է մոտենում բրիտանական մամուլում հայկական իրադարձությունների շուրջ տեղեկատվությանը՝ պատճառաբանելով, որ Մեծ Բրիտանիայում ձևավորվել են հայերի իրավունքների պաշտպանությանը նվիրված կազմակերպություններ: Նա ավելի ողջամիտ է համարում սպասել սուլթանի նշանակած հանձնաժողովի աշխատանքի արդյունքներին: Դրանք, ըստ թերթի, հարկ է, որ լինեն հնարավորին չափ վստահելի՝ հիշված իրադարձությունների մասին մանրամասն ու ճշգրիտ զեկուցում ներկայացնելու սուլթանի պահանջի համաձայն:

Այս հետնախորքի վրա է ներկայացվել նաև բարեփոխումների խնդիրն Արևմտյան Հայաստանում: Նշելով, թե Բ. Դուռը համաձայնել է ստեղծել խառը հանձնաժողով՝ միմիայն Եվրոպային հայկական իրադարձությունների չափազանցված՝ ներկայացնելն ապացուցելու և ճշմարտությունը վերհանելու նպատակով, հոդվածագիրը եզրակացնում է. «Սակայն Արմինիայում՝ մուսուլմանները հայերից շատ են, և որևէ ազգի կամ վիլայեթի գերապատվություն տալը բացառված է: Մենք սպասում ենք հայկական կոտորածների և բարենորոգումների իրականացման մասին հյուպատոսների զեկույցների

¹ «الأهرام» ١٨٩٥.٠٢.٠٤

հրապարակմանը, մինչ կհայտնենք մեր անկողմնակալ տեսակետը»¹:

Հեղինակը հոդվածի ավարտին առաջ է քաշում հետևյալ հարցադրումը. «...արդյունքներին սպասելու ընթացքում լավ կլինի խորհենք, թե ինչն է պատճառը, որ Բրիտանական թերթերն անտեսում են Բեռլինի պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք պարզորոշ կերպով սահմանում են Բ. Դռանը տրված իրավունքները, այլ շահագրգռված են միայն Օսմանյան կայսրությանը պարտավորեցնող որոշ պայմաններով՝ անընդմեջ Բ. Դռանը հիշեցնելով կատարել հայերի պահանջները»²:

Այդ ժամանակ Բ. Դրոն արդեն առաջ էր քաշել կայսրության ողջ տարածքում բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտության իր վաղեմի խաղաքարտը, որով կրկին զսպաշապիկ էր հագնում տերություններին: Իսկ «Ալ-Ահրամ»-ը, հեռանկարում ունենալով Եգիպտոսի ազգային շահերը, սկսել էր խնդրին նայել Եգիպտական հարցի դիտանկյունից:

Հատկանշական է, որ Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու հայտնած պաշտոնական կարծիքը Հայկական հարցի վերաբերյալ ևս մեկնաբանություն է գտել «Ալ-Ահրամ»-ում: Ըստ թերթում տեղ գտած հոդվածի՝ Հռոմի պապի տեսակետն էր, որ հայերի խնդիրն անհրաժեշտ է մեկնել երկու տեսանկյունից՝ կրոնական և ազգային: Կրոնական գործոնը նա ժխտել էր՝ վկայակոչելով, որ «Արևելքի քրիստոնյաները վայելում են ապահովություն ու անդորր, նրանք շրջասպատված են նախանձելի հոգատարությամբ, ինչպես հայտնում են արժանահավատ և վստահելի աղքյուրներ, ուստի և բողոքելու իրավունք չունեն»³: Ազգայինը միակ գործոնն էր. հետևաբար,

1. 1890 թ. 12. 12. "الأهرام"

2. 1890. 12. 26. "الأهرام"

3. 1890. 01. 12. "الأهرام"

Հայկական հարցը միմիայն ազգային խնդիր կարելի էր համարել. «...Սակայն, եթե ազգային գերապատվության խնդիր կա մյուս ազգությունների նկատմամբ առավելություններ և արտոնություններ ունենալու ակնկալիքով, ապա դա արդարացի չի կարող լինել: Եթե նպատակը ընդհանուր բարենորոգումներն են, ապա կասկած չկա, որ սույթանը կցանկանար և կձգտեր կենսագործել դրանք: Սակայն դրանք հարկ է կատարել ոչ միայն Հայաստանում, այլև կայսրության բոլոր նահիեններում, որտեղ դրանց կարիքը կա»¹:

Երկու դեպքում էլ, ինչպես տեսնում ենք, Վատիկանն անվերապահորեն կրկնում էր թուրքական քարոզչության ստահող պնդումները՝ ճիշտ այնպես, ինչպես «Ալ-Ահրամ»-ը:

Արդեն 1895 թ. «Ալ-Ահրամ»-ը սևեռվել էր այն հանգամանքի վրա, որ օսմանցի լինելը բոլորի հավասարության կոչ է, սակայն իրականում հայերին են տրվում առավելություններ: Թերթը հղում է նախորդ համարներում տպագրած Վատիկանի պաշտոնական տեսակետը և ժխտում այն՝ կրկնելով, որ հիմք չի կարելի ընդունել հարցին դավանաբանական կամ ազգային դիտանկյունից նայելը, այն անհրաժեշտ է քննել կայսրության ողջ տարածքում բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտությունը նկատի առնելով²:

Հոդվածի հեղինակին չի գոհացնում նաև այն, որ թեև բոլորն են համարվում օսմանցի, սակայն աշխատավարձերի և պաշտոնների խնդրում իշխանությունները գերադասում են առավելությունները հայերին տալ³:

«Ընդհանուր հայացք» հոդվածում այս նույն տրամաբանությամբ առաջնորդվելով՝ հեղինակն արդեն ժխտում է հայկական բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունը՝ ընթեր-

¹ Նույն տեղում:

.. الإهرام ١١٢٠ ١٨٩٥.
١٨٩٥. ١٠٠٢٢. الإهرام

ցողին հուշելով. «...Եթե, օսմանցի լինելով հանդերձ, չունենք արտոնություններ աշխատավարձերի և պաշտոնների հարցում, ապա հայերը բացառություն չպետք է լինեն: Մինչդեռ, նրանց են հատկացված ամենաշատ պաշտոնները... իսկ բարեփոխումներ անհրաժեշտ է իրականացնել բոլոր այն վայրերում, որտեղ դրանց կարիքը կա, ոչ թե միայն Հայաստանում...»¹:

Դժվար չէ նկատել, որ հայերի՝ Եվրոպայի միջամտության ակնկալումը և հայկական բարենորոգումները կայսրության ընդհանուր բարեփոխումների մեջ չքացնելու գաղափարը ջանասիրաբար կրկնվում էր «Ալ-Աիրամ»-ի էջերում:

Այս նույն նկատառումով էր առաջնորդվում նաև «Ալ-Մուայյադ»-ը, երբ, գերմանական պարբերականներին հղելով, հայերին մեղադրում էր հեղափոխական գործողություններ իրականացնելու մեջ, քանի որ նրանք, ըստ թերթի թյուր կարծիքի, կայսրության ազգություններից միակն են, որ ունեն բացարձակ ազատություն, ունեն հարստություն և պաշտոններ, ինչպես նաև վայելում են սուլթանի բարեհաճ վերաբերմունքը՝ օտարերկրացիների նման:

Թերթը թեև ճիշտ էր՝ գրելով հայերին պաշտոններ շնորհելու մասին, սակայն վրիպում էր՝ չնշելով, որ դա արդեն անցյալում էր մնացել՝ Ռեշիդ, Ալի, Ֆուադ փաշաների կառավարման ժամանակներում: 1880-ականներից սկսած Արդուլ Համիդն աստիճանաբար պետական պաշտոններից ազատում էր հայերին՝ նրանց փոխարինելով մուսուլմաններով²:

Արաբ հասարակության վերաբերմունքն այս խնդրում ճիշտ մեկնաբանելու համար պետք է նկատի առնել մի նրբություն. նշված պաշտոնները բաշխվում էին ոչ թե մուսուլման արաբներին, այլ

¹ Նույն տեղում:

² Azhderian Antranig, *The Turk and the Land of Inaig of Turkey and Armenia*, New York, 1898, p. 358. Կիրակոսյան Ջ. Եվ. աշխ., էջ 32, Bliss E.M., Եվ. աշխ., էջ 348:

առաջնայնություն էր տրվում չերքեզներին, քրդերին և այլոց, քանի որ նրանք, ի տարբերություն արաբների, չէին կարող բարձրաձայնել իսլամի հիմնադիր ազգին պատկանելու, կամ իշխանության մենաշնորհին իրենց ձեռքին պահելու նկրտումների մասին: Այդ հավատությունը լավագույնս դրսևորվում էր սուլթանի՝ «խալիֆա» տիտղոսը կրելու իրավունքը վիճարկելու հարցում, որոնցով ողողված է ժամանակի արաբական, հատկապես՝ իսլամական ուղղվածության մամուլը: Սա այն բնութագրական գծերից է, որ դրոշմն է թողել Եգիպտական հասարակության կարծիքը Հայկական հարցում ձևավորելու խնդրում՝ պայմանավորված Եգիպտական շահերը տվյալ քաղաքական իրավիճակում բնորոշող հանգամանքներով:

«Ալ-Աիրամ»-ն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունը դիտարկում էր դրանք Եգիպտոսում ևս կատարելու անհրաժեշտության գիտակցումից դրդված, և սեփական երկրի խնդիրների մտահոգությամբ՝ առանձնացնում ու պարզ մատուցում է ստեղծված իրավիճակը՝ արտացոլելով կայսրության քաղաքական-տնտեսական ճգնաժամային կացությունը: Այն տարբեր դրսևորումներ էր ստանում՝ կախված կայսրության համապատասխան տարածքների նկատմամբ տերությունների հավակնություններից: Այս առումով բացատրելի է պարբերականի էջերում հայկական բարենորոգումների խնդիրը Եգիպտոսի ազգային շահերին զուգադրելու և համեմատելու միտումը:

Հայկական հարցի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից Եգիպտոսը նվաճելու միջև փոխկապակցվածությունը շեշտադրված է նաև հայ պատմագետների մոտ¹: Նախապատրաստվելով թուրքերին դուրս մղել Եգիպտոսից՝ բրիտանական իշխանությունները շահագրգռված

¹ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 80-ական թթ., Երևան, 1980, էջ 116-117, Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 430, Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը, Երևան 1999, էջ 57, 119:

էին եվրոպական տերությունների և հասարակության հակակրանքն առաջացնել Օսմանյան պետության դեմ և, դրանով իսկ, մեկուսացնել վերջինիս:

1880-ից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիայի կառավարման ղեկը գտնվում էր 76-ամյա Գլադստոնի ձեռքին, կրկին բրիտանական որոշակի աշխուժացում էր ծավալվել այդ ուղղությամբ: Լորդ Գրենվիլը՝ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարը, փորձում էր տերությունների դեսպանների ուշադրությունը հրավիրել Հայաստանի ծանր վիճակի վրա, սակայն դա կատարվում էր կրկին Եգիպտոսում ամրանալու նպատակով և օսմանյան կառավարության ինքնուրույնությունը սահմանափակելու համար:

1886 թ. ֆրանսիական թերթերը հայտնում էին, թե Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը սուլթանին հայտնել էր, որ Եգիպտոսը ծածուկ ձևով իրենց թողնելու դեպքում «Մեծ Բրիտանիան էլ փոխարենը ոչ միայն լուրջություն կպահեր Արմենիայի մեջ ներմուծվելիք բարենորոգումների հարցում, այլև իրեն նեցուկ կլիներ եվրոպական խնդիրների մեջ»¹:

Եգիպտոսի կորուստը մեծ հարված էր Օսմանյան կայսրության համար: Սուլթանը ձգտում էր կաշկանդել Մեծ Բրիտանիային՝ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու սպառնալիքով, իսկ վերջինը Հայկական հարցի վերաբացումը շահարկելով ձգտում էր զսպել Աբդուլ Համիդին և ստիպել նրան հաշտվել իր՝ Եգիպտոսում հաստատված լինելու փաստի հետ:

«Եգիպտոս» հողվածում, պարզաբանելով Եգիպտական հարցի լուծման հնարավոր տարբերակների մասին քննարկումները, «Ալ-Ահրամ»-ը շեշտում է, որ «Նեղոսի ափերին «Եգիպտոսը եգիպ-

¹ «Արմենիա», Մարտի, 22, համար 1, 1886, իսկ 1884 թ. թիվ 23-ում Թիֆլիսի «Արձագանքը» գրում էր, որ Մեծ Բրիտանիան, «Յիւր ցանկացած գիշումն ձեռք բերելուց յետո Թուրքիայից», դարձյալ լուծում էր:

տացիների համար» կոչն է սկսել արծագանքներ գտնել, սակայն, խղիվի փորձերը՝ Բրիտանիային զերծ պահել իր երկրի ներքին գործերին միջամտելուց, միմիայն հետաձգում է Եգիպտոսի անկախացումը՝ հաշվի առնելով Բրիտանիայի ձեռքբերումներն այնտեղ ամրապնդվելուց հետո»¹:

Գերմանական թերթերի անդրադարձներում «Ալ-Աիրամ»-ը փորձում է խնդիրը զուգադրել Հայկական հարցի հետ. «...լավ կլիներ, եթե տերությունները Եգիպտական հարցն էլ քննարկեին այն նույն միջազգային գազաթաժողովում, որը Մեծ Բրիտանիան պահանջում է գումարել՝ Հայկական հարցը կարգավորելու նպատակով»²:

Մեկ այլ հոդվածում թերթը հայկական բարենորոգումների կատարումն անհավանական է համարում, քանի որ «իշխանության ներկայացուցիչներն այդ հարցում լիովին ողջամիտ են և տերությունների պահանջած բարենորոգումները չեն իրականացվի, մինչև դրանք վերջնականապես չփոփոխվեն, ու նկատի չառնվի կայսրության մնացած մասերում բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունը»³:

Այսպիսով՝ «Ալ-Աիրամ»-ն, ըստ ամենայնի, ելնելով մուսուլմանական համերաշխությունից, անում էր այն, ինչի քարոզչությամբ զբաղված էին օսմանյան պաշտոնական շրջանակները Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր՝ կայսրության ընդհանուր բարեկարգումների գերադասումը մասնակի բարեկարգումներից, անգիտանալով, որ միանում էր նույն՝ մասնակի բարեկարգումների ռազմավարությանը, երբ իր մտահոգության առանցքն էր դարձնում զուտ Եգիպտական խնդիրը: Իսկ սուլթանն այդ ժամանակ արդեն հայտարար-

² Նույն տեղում:

1 "الأهرام" . ۷ . ۱۸۹۵ .

3 "الأهرام" . ۸ . ۱ . ۱۸۹۵ .

րել էր եվրոպական տերությունների դեսպաններին, որ բացառապես Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու մտադրություն բնավ չունի, այլ պիտի Եվրոպի ընդհանուր վերանորոգություններ ողջ Փոքր Ասիայում .

Ուշագրավ է «Ալ-Աիրամ»-ի «Հայաստան ու Եգիպտոս» հոդվածը, որտեղ պարբերականը վերլուծում է իռլանդացի հայտնի լրագրող և գիտնական Էմիլ Դիլոնի² կանխատեսումները՝ Բրիտանիայի զավթողական նկրտումների համատեքստում՝ վերլուծելով Եգիպտոսում մնալու նրա մտադրությունները։ Նա քննում է Հայկական և Եգիպտական հարցերի շահարկումը մեծ տերությունների կողմից. «Բրիտանիան առաջադրեց Հայկական հարցը՝ մյուս կողմում դնելով Եգիպտականը։ Այնուհետև խաղի մեջ մտավ Ռուսաստանը, նրան հետևեց Ֆրանսիան, որոնցից յուրաքանչյուրը հետամուտ էր իր շահերին»³։ Ըստ հրապարակման՝ Հայաստանում կատարվող ավերն ու սպանող լիովին ձեռնտու էին նրա հարևան Ռուսաստանին։ Իսկ Եգիպտական հարցով ու Մեծ Բրիտանիայի՝ այնտեղից դուրս գալու մտադրությամբ շահագրգռված էր Ֆրանսիան։ Հետևաբար՝ եվրոպական երկրները Հայկական հարցի պատրվակով կառաջարկեն նիստ գումարել՝ Հայաստանում բարենորոգումների անցկացումը քննարկելու, ինչից հետո Մեծ Բրիտանիայից կպահանջվի լքել Եգիպտոսը։

Միանգամայն իրավացի էր թերթի՝ Կ. Պոլսի հատուկ թղթակիցը, նրբ գրում էր. «Մեր կարծիքով՝ տերությունների այդ նախագիծը չի իրականացվի։ Այն կարող է կատարվել բացառապես համաձայն

¹ Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Էմիլ Դիլոնը «Положение дел в Турецкой Армении» հոդվածում ներկայացրել է արևմտահայերի կացությունը՝ շեշտադրելով տերությունների ընտրած դիրքորոշման բացասական ազդեցությունը Հայկական հարցում (տե՛ս Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, էջ 327-373):

«الاهرام» 1895...v.v.

թուրքական կողմի մշակած ծրագրի: Աստիճանաբար պարզ է դառնում, որ Մեծ Բրիտանիան Հայկական հարցին և կայսրության մնացած խնդիրներին միջամտելիս առաջնորդվում է կայսրությունից Եգիպտոսը վերջնականապես անջատելու դիտավորությամբ¹: Հետագա համարներից մեկում այդ նույն տրամաբանությունը շարունակվում է. «...Իսկ Բ. Դոտը Բրիտանիայի առաջարկած պայմաններն ընդունելու մեջ տեսնում է օսմանյան կառավարության և սուլթանի իրավունքների ոտնահարում: Նրանց կարծիքով, բարենորոգումները հարկավոր է կատարել ամբողջ երկրում, որպեսզի կանխարգելեն եվրոպական միջամտությունը, քանի որ գիտեն, որ իրենց թշնամիները սպասում են հարմար առիթի և նույնիսկ, եթե Հայկական հարցին վերջ դրվի, նրանք կգտնեն մեկ այլ տարածք և էլի կառաջարկեն բարենորոգումներ իրականացնել ...»²:

Հեղինակը եզրակացնում է նաև, որ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը որևէ միջոց չեն ձեռնարկի՝ ստիպելու Բ. Դոանը՝ իրագործել բարենորոգումներ, քանի, որ շատ լավ տեսնում են, որ Մեծ Բրիտանիան դեռևս պատրաստ չէ նպաստելու բարենորոգումների իրականացմանը, մինչև չհաղթահարի Եգիպտոսում իր առջև ծառայած խոչընդոտները: Հետևաբար, խնդիրը առայժմ գոհացուցիչ լուծումներ չունի:

Ընթերցելով «Ալ-Աիրամ»-ի խմբագրի հոդվածներից ևս մեկը, որտեղ ներկայացված են Եգիպտոսում մնալու և Սուդանում հաստատվելու վերաբերյալ Բրիտանիայի հավակնությունները, ակնհայտ է դառնում այն, որ թերթը լավ էր հասկանում Հայկական հարցի՝ որպես երկուստեք զսպող հանգամանքի շահարկումը Օսմանյան կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի միջև. «...Կարիք չկա լսել Սուլթերիի վերջին ելույթները Հայկական հարցի մասին: Նա հա-

¹ «الأهرام» ١٨٩٥.٢.٧.

² «الأهرام» ١٨٩٥.٢.١.٩.

կասում է ինքն իրեն, խաբում իր ազգակիցներին: Իրականում բրիտանացիները՝ ազատամիտ, թե պահպանողական, թշնամաբար են վերաբերվում Բ. Դոանը՝ վրեժ լուծելով սուլթանից, քանի որ նա հրաժարվում է ճանաչել Եգիպտոսի անգլիական նվաճումը: Այդ թշնամանքը նրանք բացեիբաց դրսևորեցին սկսած այն օրից, երբ տապալվեց նրանց գաղտնի համաձայնությունը: Եթե Մեծ Բրիտանիան սուլթանից Սուդանը տնօրինելու համաձայնություն ստանար, ընդմիջտ կմոռանար հայերին ու Հայկական հարցը, և վերջ կտրվեր այդ խառնաշփոթին»¹:

Այս ամենն ի մի բերելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման խնդիրը մանրամասն քննության է արժանացել եգիպտական մամուլում: Այն դիտարկված է առավելապես հակաբրիտանական տեսանկյունից:

Եգիպտական մամուլի էջերում խնդիրն արտացոլվել է՝ անցնելով Եգիպտական հարցի կիզակետի միջով, հստակ եզրագծելով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի վարած քաղաքականության առանցքային շահերը և անուղղակիորեն շաղկապելով Եգիպտոսն Արևմտահայաստանին:

3.3. Տեղությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում

Հայկական հարցը Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության տեսադաշտում հայտնվել էր XIX դարի II կեսից՝ Մերձավոր Արևելքում անգլո-ոսմական մրցակցության, ուս-թուրքական պատերազմներում Ռուսաստանի ունեցած հաջողությունների և Օսմանյան կայսրության քայքայման ծիրում:

¹ «الأهرام»... ١٨٩٩... ١٠٠٠

Մերձավոր Արևելքում Օսմանյան կայսրությունը որպես եվրոպական հավասարակշռության պահպանման գործոն դիտարկելու պարագայում Մեծ Բրիտանիայի համար Արևմտյան Հայաստանը ձեռք էր բերել կարևոր ռազմավարական նշանակություն՝ Ռուսաստանի՝ Փոքր Ասիայում և Բալկաններում ազդեցության մեծացումը կանխելու ակնկալիքով: Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը հարգելու և պահպանելու խնդիրը՝ «ստատուս քվո» անվան տակ, միանգամայն հակասում էր կայսրության քրիստոնյա բնակչության շահերին և ավելի նպաստում պահպանելու օսմանյան կառավարության գործադրած բռնաճնշումները կայսրության քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ:

Հայկական հարցով Մեծ Բրիտանիան առավել լրջորեն սկսեց զբաղվել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: 1878 թ. կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակությունը չէր բավարարում բրիտանական շահերը, և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը մեծ ճնշումներով կարողացավ պարտադրել Ռուսաստանին՝ հրաժարվելու սեփական հաղթանակի պտուղների մի զգալի մասից:

1870-ականներին բրիտանական քաղաքականությունն առաջնորդվում էր «օժանդակել Թուրքիային՝ մեզ համար և մեր շահերին համապատասխան»¹ ուղեգծով, որը սկսել էր Բենջամին Դիզրայելին (Լորդ Բիքոնսֆիլդ) (1804-1881):

Անդրադառնալով Դիզրայելիի քաղաքականությանը՝ եգիպտական «Ալ-Ահրամ» թերթը «Հայկական հարց» հոդվածում նրա ելույթների շուրջ գրում է, որ հայ ժողովրդի խնդրի տպաւոմամբ անուշադրություն է հանդես բերվել Բեռլինի վեհաժողովում, և Փոքր Ասիայում բարեփոխումներ անելու նրա կոչը Հայկական հարցի վերա-

¹ St'u Argaïlskiiy gerzog, Отжетыженность Англии в восточном вопросе, факты и воспоминания за сорок лет, 1908.

բացման առիթ է, ինչը գուցե օգնի փարատելու հայերին հասցված վիրավորանքը: Միևնույն ժամանակ թերթն ակնարկում է տերությունների մտավախությունը, թե խնդրի արծարծումը Բիքունսֆիլդի կողմից Եվրոպայում ներքին հակամարտությունների սրման պատճառ կդառնա¹:

«Ալ-Ահրամ»-ը չի գլանում հիշելու 1878 թ. մայիսի 25-ի (հունիսի 4-ի) անգլո-թուրքական գաղտնի պայմանագիրը (ստորագրված Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հ. Լայարդի և Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Սավֆեթ փաշայի միջև, Կ. Պոլսում), որով Մեծ Բրիտանիան Թուրքիային խոստացել էր, որ փոքրասիական տարածքները չեն միացվելու Ռուսաստանին, սակայն վերջինիս էին անցնելու Բաթումը, Կարսը, Արդահանը²:

Գրեթե բառացի կերպով մեջբերելով պայմանագրից՝ հողվածագիրը գրում է, որ Ռուսաստանը, բացի Բաթումից, Կարսից կամ Արդահանից, եթե փորձեր խլել Օսմանյան կայսրության ասիական սահմանակից մասերից մեկը, ապա «Բրիտանիան պարտավորվում էր սուլթանի հետ ձեռնարկելու նշված տարածքների զինված պաշտպանությունը»³, իսկ սուլթանը դրա դիմաց պարտավորվում էր հիշյալ վայրերում բնակվող քրիստոնյաների և մնացած բնակիչների դրությունը բարելավելու նպատակով իրականացնել անհրաժեշտ բարեփոխումներ, որոնց հետ, սակայն, կհամաձայնեի Մեծ Բրիտանիան:

Այնուհետև իրադարձությունների լրահոսը թերթը փորձում է տեղադրել քաղաքականության խաղատախտակի վրա՝ վկայակոչելով նշված պայմանագիրը և նշելով, որ չնայած Լայարդը օսման-

«الأهرام» 11. 1878.

² Այս նույն ժամանակ սիրիական «Ալ-Շահբա» թերթը համարում էր, որ Ռուսաստանն այդպիսով «զնեց» Կարսը (نورا أروسيان 1921, աշխ. էջ 34):

«الأهرام» 11. 1878.

յան կառավարությանը հորդորել էր Էրզրումի նահանգի կառավարչի պաշտոնում նշանակել Բեքիր փաշա անվանյալ մի բրիտանացու, Բ. Դուռը մեկ ուրիշ զորահրամանատարի է նշանակել այնտեղ: Եվ, քանի որ «Ինչպես հայտնի է՝ Էրզրումը Ռուսական Հայաստանի հետ է սահմանակից, Ռուսաստանը չի համակրի Հայաստանում բրիտանացի կառավարչի նշանակումը, ինչը կնշանակի այդ տարածքներում Մեծ Բրիտանիայի դիրքերի ամրապնդում, որովհետև Ռուսաստանը ևս մեկ միլիոն ու կես հայ հպատակներ ունի: Հատկապես հաշվի առնելով Կիպրոսի խնդրի հետ կապված վերոհիշյալ գաղտնի թուրք-բրիտանական պայմանագիրը»¹:

Սուլթանն, ըստ պայմանագրի, համաձայնել էր նաև Մեծ Բրիտանիային հանձնել Կիպրոս կղզին, որով այդ երկիրն իրավունք էր ձեռք բերում վերահսկողություն սահմանել Ասիական Թուրքիայի վրա: Վարչապետ լորդ Բիքոնսֆիլդն առանց սպասելու սուլթանի ֆերմանին, հրամայել էր անհապաղ ուղարկել կղզին: Այդ պայմանագրով, ակնհայտորեն Մեծ Բրիտանիան դարձել էր Օսմանյան կայսրության դաշնակիցն ընդդեմ Ռուսաստանի, նաև հնարավորություն ստանալով հետագայում հաստատվելու Եգիպտոսում: Դաշնագրում Հայաստանը, որպես առանձին երկիր, չէր հիշատակվում, իսկ բարենորոգումների հարցը շարունակում էր մնալ Ասիական Թուրքիայի բոլոր քրիստոնյաներին վերաբերող խնդիր: Այդ փաստը, չնայած տարբեր արձագանքներ էր գտել մեծ տերությունների դիվանագետների շրջանում, այնուամենայնիվ, նրանք նախընտրել էին լռելու քաղաքականությունը:

Ռուս-բրիտանական և թուրք-բրիտանական դաշնագրերի կնքումից հետո էր միայն Մեծ Բրիտանիան համաձայնել մասնակցել Բեռլինի համաեվրոպական վեհաժողովին²:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Մարտիան, նշվ. աշխ., էջ 401-414:

Վեհաժողովում Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը խմբագրվեց հօգուտ Մեծ Բրիտանիայի և տեղ գտավ պայմանագրի 61-րդ հոդվածում, որտեղ արդեն ոչ մի հիշատակություն չկար Ասիական Թուրքիայում, նաև Արևմտյան Հայաստանում, ըստ թուրք-բրիտանական պայմանագրի, Մեծ Բրիտանիայի ստանձնած պարտավորությունների վերաբերյալ:

Տերությունների կողմից տարվող քաղաքականությանն առանցքային նշականություն է վերագրում «Ալ-Մուկատտամ»-ը:

«Ներկա իրավիճակը» խորագրով հոդվածաշարում կարդում ենք. «...Զարմանալի չէ, որ Եվրոպան դարձել է Արևելքի քննարկման առարկա. քաղաքականության կշեռքը Եվրոպայի ձեռքին է գտնվում: Երբ նա ծանրացնում է խաղաղության նժարը, անվտանգություն ու վստահություն են հաստատվում, իսկ երբ պատերազմի նժարն է ծանրացնում, սարսափ և անհանգստություն են սփռվում»¹:

Այս թերթը խոստանում է եվրոպական քաղաքականությունն աստիճանաբար բացահայտել ընթերցողին՝ հենվելով ստացվող լրատվության վրա: Հոդվածում եվրոպական երկրներն, ըստ իրենց ընտրած մարտավարության, դասվում են երկու տեսակի՝ միայնակ կամ դաշինքներով հանդես եկողներ:

Հայկական հարցում բրիտանական քաղաքական դիրքորոշման գնահատականը ամբողջացել է նաև իսլամական արժեքների քարոզիչ Ալի Յուսուֆի ջանքերով, որը հստակ բնորոշել է այն՝ ճիշտ է, որոշակի կրոնական զգացականության արտահայտություններով, բայց Մեծ Բրիտանիայի իրական նպատակները ուրվագծող հոդվածներով:

¹ "الموقف" ١٨٨٩, ١٠, ١٠٠

Չէր սխալվում «Ալ-Մուայյադ»-ը, երբ «Մեծ Բրիտանիան սպառնալիք է ընդհանուր խաղաղությանը»¹ հողվածում առանձնացնում էր Բրիտանական ամենազոր շահի բաղադրիչը նրա քաղաքական կեցվածքը որոշելու խնդրում: Թերթի համոզմամբ՝ Մեծ Բրիտանիան երբևէ սեփական թանկագին արյան մի կաթիլն անգամ չի տվել որևէ ազգի ազատության դիմաց: Հայտնի է, թե ինչ գնով է նա նվաճել իրեն ենթակա տարածքները, որոնք դարձել են այստեղ ապրողների զավակների գերազման՝ հանուն Մեծ Բրիտանիայի ստորակա շահերի: Նրա զոհերից էին հնդիկները, իռլանդացիները..., Օսմանյան կայսրության հայերը: Այդ ամենն, ըստ թերթի, բավարար են ապացուցելու այն իրողությունը, որ Մեծ Բրիտանիայի համար ամենակարևորը միմիայն իր շահն է: Հայկական հարցը վերաբացելով՝ Մեծ Բրիտանիան ձգտում է ոչ թե հայության անկախացմանը կամ ազատագրմանը, այլ պահը հարմար է համարում «Օսմանյան կայսրության մասնատման և խալիֆայի գահի խորտակման համար»²:

Թերթի էջերում Եգիպտոսի ազգային գործիչ Մուստաֆա Քամիլն արձագանքել է հայերի մասին Ուիլյամ Գլադստոնի ելույթներին, երբ հարցադրումներ էր կատարում Եգիպտոսից բրիտանացիների դուրս գալու վերաբերյալ: «Ալ-Մուայյադ»-ի մի հողվածում մեջբերված է Քամիլի նամակի ամբողջական թարգմանությունը: Դիմելով Գլադստոնին՝ նա խնդրում էր արագացնել Եգիպտոսից դուրս գալու Մեծ Բրիտանիայի խոստման իրագործումը, խնդրում էր հետաքրքրվել նաև մուսուլմանների խնդիրներով՝ միայն կայսրության քրիստոնյաներով մտահոգ լինելու փոխարեն, բրիտանական գործչի հայերի պաշտպանությունը նա գնահատում էր որպես քրիստոնյաների պաշտպանություն: Հողվածի հեղինակը Գլադստոնի քաղա-

¹ "المؤيد" 1897, 16.9.

² Նույն տեղում:

քականությունը բնութագրում էր որպես «պայքար ոչ թե հանուն քրիստոնյաների, այլ՝ հանուն բրիտանականության»¹: Մեկ այլ հոդվածում թերթը կրկին շեշտադրում է կատարել միևնույն մտահոգությամբ՝ այս անգամ ելակետ ընդունելով մուսուլմանների նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը: Մեղադրական երանգ ունեն հոդվածագրի մտքերը. նրա կտրծիքով՝ միանգամայն արժեզրկվում են բրիտանական հավաստիացումները, թե մուսուլմանների նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի կեցվածքը քաղաքակրթություն սերմանելու, համամարդկային արժեքները բարձր պահելու ձգտումներից է բխում: Հայկական հարցում նրա ընտրած դիրքորոշումը քննելով՝ ակներև է սեփական քաղաքական շահը հետապնդելու նպատակը, որի համար էլ հրահրվել են ապստամբություններ, բռնություններ ու կոտորածներ²:

Այս գնահատականները գրեթե չեն տարբերվում հայկական մամուլի տված գնահատականներից: Մեծ Բրիտանիայի գործելակերպի հիմնական լծակները, որոնք քղարկվում էին մարդասիրական ճողոմարանությունների և դիվանագիտական սեթևեթանքների հետևում, ժամանակին լավագույնս բացահայտվել էին նրա քաղաքական գործիչների անկեղծ պոռթկումների պահերին, ինչն էլ նկատի ուներ «Մուրճ»-ի խմբագիրը, երբ այն բնութագրում էր՝ մեջբերելով Արգայի դուքսի ընտրումը Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշման մասին. «Մեր նպատակը բնավ Թուրքիան իբրև պետություն պաշտպանելը չէ: Մեր նպատակն է պարտադիր անել Եվրոպայի համար, որ ինչ էլ լինի Թուրքիայի ճակատագիրը և կամ

² Նույն տեղում:

«المؤتد» 19.10.1891

ապագան, այդ ճակատագիրը և այդ ապագան Եվրոպայի ձեռքում գտնվի, այլ ոչ թե Ռուսիայի»¹:

Ուժեղացող Ռուսական կայսրությունը դեռևս 18-րդ դարում փորձեց հաստատվել Բալկաններում և Անդրկովկասում՝ «տաք ջրեր» ելք ունենալու նպատակով: Այս ձգտումը դարձել էր ռուս-թուրքական և Ռուսաստանի ու Եվրոպական տերությունների միջև հակամարտությունների սրման առիթ: Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության շահերը պաշտպանելու պատրվակով Ռուսաստանը ևս իր Եվրոպական մրցակիցների օրինակով փորձում էր միջամտել կայսրության ներքին գործերին: Դա հիմք էր հանդիսացել ոչ միայն արևելահայերի, այլև արևմտահայերի ռուսամետ դիրքորոշման: 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակից հետո արևելահայերն ու արևմտահայերը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանի գլխավորությամբ դիմել էին ռուսական արքունիքին՝ հայկական խնդրի կարգավորման հարցում նրանց աջակցությունը ստանալու խնդրանքով: Եվ, իսկապես, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում Ռուսաստանը մտցրել էր 16-րդ հոդվածը: Սակայն Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայ քաղաքական շրջանակները ստիպված էին շրջվել դեպի Եվրոպական տերությունները:

1880-ականներին Ռուսաստանն արդեն արագացրել էր Անդրկովկասի ռուսականացման քաղաքականությունը և դեմ էր այնպիսի տարածքի կազմավորմանը, որտեղ հայերը կունենային առավելություններ: Միևնույն ժամանակ նա աչքի առաջ ուներ Բուլղարիայի օրինակը, որը թեև ազատագրվել էր ռուսական զենքի միջոցով, սակայն հրաժարվում էր լինել նրա վասալը: Ցարական դիվա-

¹ «Մուրճ», 1895, թիվ 5, էջ 684, նաև՝ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական թոնալետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 272-275:

նագիտությունն իր արտաքին գործերի նախարար Լոբանով-Ռոստովսկու բերանով հայտարարել էր, որ ինքը թույլ չի տա մի նոր Բուլղարիայի ստեղծում՝ նկատի ունենալով Հայաստանը:

Հայկական խնդրի հանդեպ ռուսական դիվանագիտությունը լայնորեն լուսաբանվել է «Ալ-Ահրամ»-ի էջերում: Թերթում կարևորվել է ռուս քաղաքագետների հետևյալ տեսակետը. «...ինչ Մեծ Բրիտանիան է ասում Հայկական հարցի մասին, ուղղված է մեր դեմ՝ խոչընդոտելու մեր քայլերն Ասիայում, քանի որ նա վստահ է, որ Ռուսաստանը երբեք չի հանդուրժի Հայաստանի բաժանումը Թուրքիայից: Հայկական հարցում մենք Թուրքիայի հետ ենք, Բրիտանիային՝ դեմ, այս խնդրում մենք Օսմանյան Թուրքիայի լավագույն դաշնակիցն ենք ...»¹:

«Ալ-Ահրամ»-ում Հայկական խնդրի հիմքում դրվում էր Ռուսաստան-Մեծ Բրիտանիա հակադրությունը: Թերթը տեսնում էր նաև Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքականությանը միջամտելու հարցում Ռուսաստանի նշանակությունը ռուս-եվրոպական հակասությունների համատեքստում: Այլընտրանքը լինելու էր «հիվանդ մարդու» ժառանգությունը մասնատելու, իրար մեջ բաժանելու տարբերակը:

Ասենք, որ «Ալ-Ահրամ»-ը չէր սխալվում նաև այն պարագայում, երբ Օսմանյան պետության քաղաքականությունն էր դնում նժարի մի կողմում՝ մյուս կողմը ծանրացնելով Ռուսաստանի վրա. «Հայերը բարենորոգումների են սպասում» հրապարակման մեջ Հայկական հարցին անդրադառնալով՝ թերթը մատնանշում էր. «...Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերությունները Հայաստանից են կախված»²: Ռուսաստանի կողմից հայերին կարևորելն «Ալ-Ահրամ»-ը պատճառաբանում էր նրանց կարևոր դերակատա-

1. «الأهرام» 1890. 20. 11.
2. «الأهرام» 1891. 11. 2.

րոյթումք թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Օսմանյան կայսրության կյանքում¹:

«Ալ-Ահրամ»-ը հայտարարում էր նաև, որ Բ. Դոտը մերժում է հայերի համար կատարել այն, ինչ նրանք ակնկալում են ըստ Բեռլինի պայմանագրի, այդ պատճառով էլ նրանք ձգտում են դեպի Ռուսաստան: Այս խնդրի լուծման լավագույն տարբերակը, ըստ հողվածագրի մոտեցման, հայերին ինքնավարություն շնորհելն է, ինչը չէր վնասի կայսրությանը, ընդհակառակը, ըստ հողվածագրի տրամաբանության, դրանով մի պարիսպ կստեղծվեր, որի միջոցով Ասիայի մնացած մասը պաշտպանված կլիներ Ռուսաստանից: Թերթի կարծիքով, իրական վտանգ կառաջանար այն պարագայում, երբ Օսմանյան կայսրությունն ու Եվրոպան ուշադրության չարժանացնեին հայերի խնդիրները: «Այդ դեպքում, անկասկած, նրանք կձգտեն դեպի Ռուսաստան, ինչը հայտնի վտանգներով է լի», - կարծում էր թերթը:

Այս դիտարկումը հեռու չէր ճշմարտությունից, որի վկայությունը սուլթանական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը դարձավ: Այդ պարագայում Մեծ Բրիտանիան հանդես էր գալիս որպես թուրքական բռնատիրական վարչակարգի քննադատ, քաղաքակիրթ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան: Եվ եթե Մեծ Բրիտանիան իրոք անկեղծ լիներ, նշում է հողվածագիրը, հայ ժողովուրդը շատ բան կարող էր շահել:

Գերմանիայի կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը 1882 թ. Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի հետ կազմել էր Եռյակ միություն՝ ուղղված ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Մեծ Բրիտանիայի դեմ: Ֆրանսիան 1870-1871 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո կորցրել էր Եվրոպայում ունեցած երբեմնի կարևոր դերը: Այդ պարագայում Մեծ Բրիտանիային դաշնակից էր հարկավոր՝ Գերմա-

¹ Նույն տեղում:

նիայի սպառնալիքներին դիմակայելու համար: Այդպիսի դաշնակից կարող էր լինել Ռուսաստանը, որին սիրաշահելով էլ զբաղված էր Մեծ Բրիտանիան, երբ խոստանում էր Օսմանյան կայսրության հաշվին մեծ զիջումներ կատարել նրան, այդ թվում՝ նվիրաբերել Արևմտյան Հայաստանը: Ռուսաստանն էլ, իր հերթին, հետևում էր, թե ինչով կավարտվեին անգլո-թուրքական հակասությունները, որոնք Եգիպտոսի գրավումից հետո առավել սուր բնույթ էին ստացել:

Թերթն ընդհանուր գծերով արտացոլել է նաև Հայկական հարցում բրիտանական դիրքորոշման վերաբերյալ ռուսական (առավելապես՝ թուրքամետ) թերթերի գնահատականը: Մասնավորապես ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթի հրապարակումներն են քննարկվում «Հայաստան» հոդվածում՝ մատնանշելով, որ հայկական բարենորոգումների մասին «Ռոյթերսի» հայտնած տեղեկություններն ընդառաջում են Մեծ Բրիտանիայի ձգտումներին:

Այս դեպքում նա «Ալ-Ահրամ»-ը հանդես է գալիս եգիպտական ազգային շահի դիրքերից և հողվածը եզրափակում նույն ոգով. «...իսկ մենք, հանուն հայրենասիրության և օսմանցիության, սուլթանին կոչ ենք անում բարենորոգումներ իրականացնելու դեպքում խտրականություն չդնել վիլայեթների մեջ, այլ դրանք իրականացնել երկրի բոլոր վիլայեթներում»¹:

Դարձյալ «Նովոյե վրեմյա»-ին է հղում պարբերականը և իրազեկում ընդդեմ հայկական կոտորածների և օսմանյան կառավարության Լոնդոնում տեղի ունեցած հավաքի մասին, որին ի պատասխան, Լոնդոնում բազմաթիվ մուսուլմաններ հանդիպում են կազմակերպել Բ. Դոան նկատմամբ լավ տրամադրված տեղի

¹ «الاهرام»، ١٢.٥. ١٨٩٥.

հայտնի գործիչների հետ՝ ժխտելու տարածված լուրերը թուրքերի կատարած բռնությունների և ոտնձգությունների մասին:

Արդյունքում մուսուլմանները հեռագիր են ուղարկել Բ. Դռանը՝ տերությունների առաջարկած բարենորոգումների նախագիծը մերժելու առաջարկով¹:

«Հայաստան»² հոդվածում պարբերականը կրկին անդրադարձել է ռուսական քաղաքականությանը՝ եզրակացնելով, որ Ռուսաստանը լավ է տրամադրված բարենորոգումների նախագծի նկատմամբ: Այն լիովին համապատասխանում է Արևմտյան Հայաստանի կարիքներին, սակայն չի կարող հանգեցնել Արևմտահայաստանի անկախացմանը, քանի որ վերջինս համահունչ չէ ո՛չ Օսմանյան կայսրության, ո՛չ Ռուսաստանի շահերին: Ռուսաստանին շահավետ է Հայաստանը տեսնել օսմանյան իշխանության տակ և խաղաղ՝ անկախ և ինքնուրույն լինելու փոխարեն, քանի որ իրեն ցանկալի չեն խռովություններն ու ապստամբությունները:

«Նովոյե վրեմյա»-ին հղել է նաև «Ալ-Մուայյադ»-ը³: Ռուսական հայտնի թերթը հրապարակել էր հոդված՝ «Իրավիճակն Արևելքում» խորագրով: Ըստ թերթի՝ Եվրոպայում լարվածությունը որոշ չափով մեղմացել է, Եռյակ միությունը փոխել է իր նախկին կառուցվածքը, որը սպառնալիք էր խաղաղության համար, իսկ այժմյան Բեռլինի կառավարության քաղաքականությունը չի սպառնում ոչ մեկին: Մեծ Բրիտանիայի դեպքում հակառակն է: Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները վտանգավոր չեն, քանի որ դրանք Մեծ Բրիտանիայի սադրանքների արդյունքն են, որոնց միջոցով Բրիտանական կառավարությունը ձգտում է վերադարձնել Օսմանյան կայս-

¹ Նույն տեղում:

الأهرام " ١٨٩٦ ٢٩.٠٣
المؤيد" ، ١٨٩٦ ١٨.٠٦

րությունում ունեցած իր հզոր ազդեցությունը՝ ընդդեմ ռուսական շահերի:

«Ալ-Ահրամ»-ում «Հայկական հարցը և Ռուսաստանը»¹ խորագրի ներքո զետեղված է ազդեցիկ «Նովոստի» պարբերականի հրապարակումը, որտեղ վերստին մատնանշվում է Ռուսաստանի քաղաքականությունն ընդդեմ ազատագրական շարժումների. «Ռուսաստանի ակնկալիքները Հայաստանում չափավոր են և ջրի-նական: Նա դրանով ցանկանում է կանխել Բրիտանիայի՝ Հայաստանում անկախ դերակատարության ձեռքբերումը, ինչը կարող է նպաստել օսմանյան տարածքներից Հայաստանի անջատմանը»²:

Հողվածում նշվում է, որ Ռուսաստանը Հայկական հարցը դիտարկում է որպես միմիայն իրեն և Օսմանյան կայսրությանն առնչվող մի խնդիր, քանի որ Հայաստանը բաժանված է իրենց երկուսի միջև. ուրիշ ոչ մեկն այդտեղ մաս չունի և իրավասու չէ միջամտելու այդ խնդրի լուծմանը:

«Ալ-Մուկատտամ»-ը ևս 1890-ականներին մշտապես հետևել է Հայկական հարցին: Հետաքրքիր է «Տերությունները և Կ. Պոլսի իրադարձությունները» հոդվածը, որտեղ թերթը տարակուսանք և հիասթափություն է հայտնում այն առիթով, որ տերությունները չխոչընդոտեցին հայերի կոտորածների իրականացմանը: Սակայն, լինելով բրիտանական քաղաքականության ջատագով, թերթը դա պատճառաբանում է նրանով, որ եվրոպական երկրները դեմ են Մեծ Բրիտանիայի՝ Արևելքի քրիստոնյաներին աջակցելուն, ինչը, բխելով բրիտանական շահերից, խոչընդոտում է նրանց քաղաքական հաջողություններին³:

² Նույն տեղում:

¹ "الأهرام" ١٨٩٦.٢٧.٠٦

³ "المقطم" ١٨٩٥. ٠٩.٢٤

Արժեքավոր են պարբերականի հրապարակած նյութերը հատկապես Հայկական հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշման վերաբերյալ:

Ֆրանսիայի քաղաքական դիրքորոշումը հայկական խնդրում գրեթե ամբողջությամբ պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրության գործերում Ֆրանսիացի մոնոպոլիստների և դրամատերերի հատուկ շահագրգռվածությամբ: Կայսրության պարտքի 62 տոկոսը, ծխախոտի ձեռնարկությունների կապիտալի կեսը բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային: Ֆրանսիական դիվանագիտության այս կամ այն քայլն արևմտահայերի հետ կապված խնդիրներում իր հիմքում ունեցել է ֆինանսական լծակներ: Նրան ձեռնտու էր կայսրության ամբողջականության պահպանումը: Պաշտոնական Ֆրանսիան, թեև իր ստորագրությունն էր դնում սուլթանին ներկայացվող նոտաների տակ, սակայն լուռ հետևում էր հայերի նկատմամբ իրականացվող վայրագություններին: Ամենևին հաշվի չէր առնվում Ֆրանսիայի հասարակայնության կարծիքը, որն իր արտգործնախարար Գաբրիել Հանտոյին հորջորջել էր «Հանտո փաշա»: Եգիպտական խնդրում անգլո-ֆրանսիական հակասությունները՝ ևս որոշակի իմաստով կարելի է համարել Հայկական հարցում ֆրանսիական դիրքորոշման պատճառներից մեկը: Չպետք է անտեսել, սակայն, որ ֆրանսիական խորհրդարանում հնչում էին հայերին պաշտպանող ելույթներ, Ֆրանսիային հայկական կոտորածների մեղավորներից մեկը համարող կոչեր:

«Ալ-Մուկատտամ»-ը, լինելով բրիտանամետ, բավական կոշտ շեշտադրումներով վերհանել է ֆրանսիական դիրքորոշումը: Մի շարք հոդվածներում պարբերականը ներկայացրել է Ֆրանսիայի սենատում Հայկական հարցի քննարկումները՝ հետևելով նշված ուղեգծին և հավաստելով վերը ասվածի իրավացիությունը:

¹ Կարապետյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65-67:

ինչպես հայտնի է, 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում առաջին անգամ քննարկվեց Հայկական հարցը: Պատգամավորներ ժան ժորեսը, Դենի Կոշենը և Ալբեր դը Մունը խստագույնս դատապարտեցին ֆրանսիական կառավարության և, մասնավորապես, արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Հանտոյի թուրքամետ քաղաքականությունը, ինչի հետևանքով նախարարության արխիվներում պահվող Հայկական հարցին և 1890-ական թթ. կոտորածներին առնչվող փաստաթղթերը մինչ այդ մնացել էին փակի տակ, ու պահանջեցին դրանք լույս ընծայել¹:

«Ալ-Մուկատտամ»-ը կարևորում է ժան ժորեսի ելույթը Ֆրանսիայի սենատում, որտեղ նա Հայկական հարցը Եվրոպայի մտահոգության հիմնական առարկան էր անվանել: Նրա կարծիքով՝ չնայած սուլթանը նախ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով խոստացել էր հոգալ հայերին քրդերից պաշտպանելու մասին, հետո նույնը հաստատել Բեռլինի պայմանագրում, այնուամենայնիվ, կայսրության հայ հպատակների վիճակը վատից վերածվել է վատթարի:

Ըստ պատգամավորի՝ այդ հինավուրց ազգի տառապանքների ավարտը դեռ չէր նշմարվում: Նա սենատին ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրեւ է Ուրֆայի հայերի կոտորածը՝ այն բնորոշելով որպես ամենաաարսափելին և շեշտելով, որ եկեղեցում ապաստանել էին Ուրֆայի հայերից հիմնականում կանայք, երեխաներն ու ծերերը:

Ժորեսն ավելացրել է, որ դա տեղի է ունեցել սուլթանի կամքով: Նրա խուսքը, շարունակել է մեկ ուրիշ սոցիալիստ պատգամավոր՝

¹ Մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), Երևան, 2011, էջ 27-44:

ասելով. «...նաև՝ Եվրոպայի մասնակցությամբ...»: Այդ հայտարարությունը սենատում մեծ վիճաբանության տեղիք է տվել:

Պարբերականի ներկայացմամբ՝ սենատը հաստատել է, որ Ֆրանսիացի ժողովուրդը խորապես ցավում է այդ կոտորածների համար և տարակուսանք են հայտնել այդ խնդրում Եվրոպայի լուռ կեցվածքի կապակցությամբ, այն դեպքում, երբ նա հայերի խաղաղության երաշխավորներից է՝ համաձայն Բեռլինի պայմանագրի:

Քննարկման ավարտին զուգահեռ է անցկացվել Եգիպտոսում և Արևմտյան Հայաստանում հաստատված իրավիճակների միջև: Հնչած կարծիքները վերլուծելով՝ պարբերականը մասնավորաբար կարևորում է արված հետևյալ դիտողությունը. «Հարկավոր է զգուշանալ Մեծ Բրիտանիայից, քանի որ այն Հայաստանն էլ կարող է գրավել, ինչպես դա կատարեց Եգիպտոսի դեպքում»²:

«Ալ-Մուկատտամ»-ը նաև անդրադարձել է Հանտոյին ուղղված Ժորեսի պատասխանին, ըստ որի, Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Ռուսաստանի քաղաքականությունն է:

Հարկ է շեշտել, որ պարբերականն ուշիուշով հետևում էր Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հարաբերությունների բարելավման ընթացքին և տպագրում էր նրանց փոխհարաբերությունների զարգացմանն առնչվող յուրաքանչյուր շուկ: Ըստ պարբերականի՝ այդ երերուն քաղաքականությունն է պատճառը, որ, Ֆրանսիան դարձել է հայերի կոտորածներին ծափահարողներից ու դրանց իրականացումը խրախուսողներից մեկը: Սենատի նախագահի զգուշացմանը, որ Ֆրանսիական կառավարության հասցեին նման վիրավորանքներ հնչեցնել չի կարելի, Ժորեսը պատասխանել է, որ ինքը միշտ կարող է հետ վերցնել իր խոսքերը և ջնջել դրանք, սակայն

² Նույն տեղում:

հայկական կոտորածները կմնան պատմության մեջ և նրանց հետքերը երբեք չեն ջնջվի պատմության էջերից¹:

Ամբողջացնելով ֆրանսիական սենատի քննարկումների գնահատականը՝ պարբերականն ընդգծում է, որ եթե Ֆրանսիան որոշի միջամտել սուլթանի ներքին գործերին, դա որևէ ձևով չի վնասի կայսրության ամբողջականությանը և միջազգային պայմանագրերով հաստատված դրույթներին, քանի որ այն Եվրոպայի հավասարակշռության կարևորագույն պայմաններից մեկն է: Եվրոպական երկրները հավատարիմ են իրենց պարտականություններին և կմտահոգվեն Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների իրականացման խնդրով: Հողվածագիրը նշում է, որ լավ կլիներ, եթե սուլթանն ի վերջո գիտակցեր բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունը՝ անկախ հպատակների դավանանքից:

Նրանք իրավագուրկ են, և Եվրոպան ցույց կտա սուլթանին այն չարիքը, որ բխում է նրա վարած դատապարտելի քաղաքականությունից, ինչպես և այն ճանապարհը, որը թույլ կտա բարելավել ստեղծված իրավիճակը: Նրա բոլոր հպատակներն ունեն անվտանգության, խաղաղության և կարգուկանոնի իրավունք²:

«Ալ-Մուկատամ»-ը պարզորոշ ուրվագծել է ֆրանսիական պաշտոնական քաղաքականությունը և հասարակական մտքի դիրքորոշումը Հայկական խնդրում՝ մինչ Սենատում խնդրին անդրադառնալը: Ուշագրավ է հատկապես այն, որ պարբերականը «Հայկական հարցը» հողվածաշարի մի հատվածում, վերստին կարևորելով խնդրի քննարկման իրողությունը, ակնկալում է դրա ավելի վաղ կատարումը, ինչին, սակայն, խոչընդոտել են ֆրանսիական կառավարության ռազմավարությունը Օսմանյան կայսրության, իսկ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Ֆրանսիական մամուլի՝ օսմանյան սուլթանի հետ ունեցած հաստատուն կապերը¹:

Հայերի կոտորածների լուսաբանման հարցում ֆրանսիական մամուլի դիրքորոշումը հանգում էր կատարյալ անտարբերության որը ֆրանսիացի հրապարակախոս Վիկտոր Բերարի բնութագրմամբ՝ «լուծյան դավադրություն» կարելի էր համարել: Օսմանյան կայսրության դեսպանությունից ֆրանսիական 17 թերթ ստանում էր դրամական նպաստներ²:

Ասվածն ապացուցելու է գալիս նաև «Ալ-Մուկատամ»-ի հայտնած տեղեկությունը, թե Կ. Պոլսից հրահանգված էր արգելել կայսրության տարածք բերել այն բոլոր ֆրանսիական թերթերը, որոնք լույս էին տեսել նոյեմբերի 4-ի առավոտյան: Դրա նախորդ օրը Ֆրանսիայի սենատը քննարկել էր Հայկական հարցը³:

Օսմանյան իշխանությունների՝ Ֆրանսիայի հասարակական կարծիքը վերահսկելու իրողությունը բացահայտելով՝ պարբերականը գոհունակությամբ արձանագրում է նաև, որ ֆրանսիական հանրությունն աստիճանաբար փոխում է իր նախկին կեցվածքը, ինչին համահունչ է դարձել նաև ֆրանսիական մամուլի խոսքը⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 61, Կիրակոսյան Ջ.Ս., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 23:

المقطوم³ ١٦١١, ١٦١٢

⁴ Նշանավոր ֆրանսիացիների մի խումբ ֆրանսիական կառավարությանն ուղղված հանրագիր էր ստորագրել, որտեղ խնդիր էր դրված միջամտելու հայերի ազատության համար: Ստորագրել էին՝ Ալֆոնս Դոդե, Հանրի Բաուեր, Պոլ Ադան, Էմիլ Զոլա, Օրելիեն Շոլ, Ֆրանսուա Կոպլե, Անատոլ Գյոնս, Նաթանսոն, Ալֆրեդ Վալլեա և Կատոլ Մանդես: Ստորագրողները հայտնում են, որ Ֆրանսիայի ավանդույթները պարտավորեցնում են նրան օգնելու բոլոր տկար և հարստահարված ազգություններին, մանավանդ, նկատի ունենալով սուլթանի հրամանով, կամ նրա թելադրանքով կատարվող խմբային կոտորածները (տե՛ս «Մուրճ», 1896, թիվ 12, էջ 1628):

Այնինչ, սուլթանի գործադրած ջանքերը և օսմանյան ֆինանսական ներդրումներն ապարդյուն են անցել:

Ավելորդ չի լինի հիշել, որ այդ նույնը նկատում էր Թիֆլիսի «Մշակը», երբ «Ֆրանսիական մամուլը և եւ թիրքահայոց հարցը» հոդվածում գրում էր, որ «ֆրանսիական լրագիրները քանի գնում, ավելի մեծ համակրանքով են սկսում վերաբերվել Հայոց հարցին»¹:

Վերոհիշյալն առավել ակնառու դարձնելու նպատակով կրկին անդրադառնանք օսմանյան կառավարության՝ կայսրության տարածքում եվրոպական լեզուներով հրատարակվող պարբերականների նկատմամբ իրականացված գրաքննությանը, ինչպես նաև բուն եվրոպական երկրներում լույս տեսնող մամուլի նկատմամբ սուլթանի հատուկ ուշադրությանը, որը չէր բացառում կաշառքը և պետական գումարների հատկացումները, որոնք բավական արդյունավետ էին: Արտասահմանի ազատ մամուլի և ոչ համակիր պարբերականների դեմ պայքարելու համար 1884 թ. Աբդուլ Համիդը տպագրական տեսչությունը վերակազմավորել էր ներքին և արտասահմանյան մամուլի տեսչությունների: Դրանց հիմնական գործառույթը ընդդիմադիր մամուլի հրապարակումների վերահսկումն էր: Իր դեսպաններին սուլթանը հանձնարարել էր հետևել մամուլի հակաթուրքական ելույթներին և հնարավորինս կանխել դրանք՝ կաշառքի և այլ միջոցներով: Դեսպանների առօրյա պարտականությունների մեջ էր մտնում տեղեկանալ տպագրված անցանկալի հրապարակումների մասին և հայտնել Բ. Դռանը՝ Օսմանյան կայսրություն դրանց մուտքն արգելելու համար²:

«Ալ-Մուայյադ»-ի մեկ այլ հրապարակում ևս գալիս է լրացնելու Ֆրանսիայի արտգործնախարարի ելույթին հաջորդող իրադար-

¹ «Մշակ», 1895, թիվ 1: Թեև լրջը մասնավորապես հիշատակում էր «Figaro», «Justice», «Journal des Debats» առաջնակարգ ամսագրերը:

² Տե՛ս հետադասյան Ա.Ա., Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում. էջ 8-9. 364-366:

ծությանների խճանկարը: Պարբերականն արձանագրել է, որ Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանը 3 ժամ տևողությամբ հանդիպում է ունեցել սուլթանի հետ՝ Հանտոյի ելույթի հաջորդ օրը: Նրանց հանդիպումից հետո Փարիզ է ուղարկվել հեռագիր, որով տեղեկացվել է, որ վերջին իրադարձության մեջ մեղադրվող հայերին և մուսուլմաններին դատելու նպատակով կազմված հատուկ դատարանը լուծարվում է, իսկ հայերի Ազգային ժողովին թույլ էր տրվում հրավիրել հատուկ նիստ՝ նոր պատրիարքի ընտրության նպատակով, ինչպես նաև սուլթանական ֆերման էր հրապարակվելու կայսրության բոլոր ծայրամասերում բարեփոխումներ իրականացնելու մասին: ...»

Հիմնվելով «Հավաս»-ից վերցված տեղեկատվության վրա՝ «Ալ-Մուայյադ»-ն ավելացնում է, որ սուլթանը, տեղեկանալով Ֆրանսիական արտաքին գերատեսչության ղեկավարի ելույթի մասին, անմիջապես իր օգնականին ուղարկել էր Ֆրանսիայի դեսպանի մոտ՝ նրան հանդիպման հրավիրելու: Նույն ժամանակ Փարիզում օսմանյան դեսպանը հանդիպում է խնդրել արտգործնախարարից և նրան ներկայացրել սուլթանի ընդունած որոշումները²:

Մերկացնելով Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի թուրքամետ քաղաքականությունը՝ «Ալ-Մուկատտամ»-ը փաստում է, որ Ֆրանսիայի սենատի անդամները սկսել են պնդել իրականությունը՝ այսինքն ասել ճշմարտությունը հայերի հանդեպ օսմանյան իշխանությունների քայլերի վերաբերյալ՝ խոսելով իրենց կուսակցությունների անունից, մինչդեռ արտգործնախարար Գաբրիել Հանտոն չի կարողանում սուլթանի օգտին որևէ բան ասել՝ նրան արդարացնելու կամ սպաշտպանելու համար: Ըստ թերթի՝ Հայկական կոտորածների մասին ճշմարտությունը հաստատելուց բացի, նա այլ տարբերակ չունի: Ապա թերթն ընդգծում է այն, որ սոցիա-

² Նույն տեղում:

լիստների առաջնորդը սենատում ելույթ է ունեցել այդ մասին ու բարձրաձայնել այն ճշմարտությունը, որը մինչ այդ ոչ ոք չէր համարձակվում ասել. «Հայերի կոտորածների հարցում Ֆրանսիայի կառավարությունն ունի մեղքի իր բաժինը»¹:

Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ Հայկական հարցը երկրորդական տեղ է զբաղեցրել՝ հանդիսանալով սուկ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս: Գերմանական քաղաքականությունն Արևելքում բնորոշվում էր զսպվածությամբ, սակայն անգլո-ռուսական դիմակայության պահպանումը մշտապես մնում էր օրակարգում: Գերմանիայի ազդեցությունն Օսմանյան պետության վրա սկսում է ավելանալ 1880-ականներին: Գերմանական քաղաքական դիրքորոշումը կառուցվում էր Բաղդադի երկաթուղու կառուցման հեռանկարն առանցքում ունենալով: Ընդ որում, Ռուսաստանի համար կենսական նշանակության շահերը բախվում էին գերմանական շահերին: Երկաթուղին ձգվելու էր Օսմանյան կայսրության մի ծայրից մյուսը՝ Ասիան կապելով զարգացած Եվրոպային՝ վերջինի պահանջմունքները բավարարելու: Այդ երկաթուղու ընձեռած հնարավորություններից օգտվելու էր Գերմանիան՝ մարտահրավեր նետելով Մեծ Բրիտանիային, Ռուսաստանին, Ֆրանսիային և մյուս տերություններին:

Օսմանյան պետությունը Գերմանիայի համար լինելու էր դաշնակից, շահագործման ենթակա կետ՝ նրա գաղութային քաղաքականության համար, և ռազմաքաղաքական հենակետ՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեմ: Հայաստանի ինքնավարությունը, ինչպես և մնացած ժողովուրդների ազատագրական նկրտումները Գերմանիային բոլորովին ձեռնադուր չէին: Այդ առումով նա Օսմանյան կայսրության հետ ընդհանրություններ ուներ:

¹ Նոյն տեղում, 20 նոյեմբերի:

Աբդուլ Համիդն իր հերթին, դժգոհ լինելով ֆրանսիացիներից ու բրիտանացիներից, որոնք ավելի որոշակի էին դրսևորել իրենց զավթողական դիրքորոշումը, միանգամայն բարյացակամ էր տրամադրված դեպի Գերմանիան: Բ. Դուռը Գերմանիայի մեջ էր տեսնում այն ուժը, որը հակակշռելու էր Բոսֆորի վրա Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ազդեցությանը: Նա հատկապես գերմանացի սպաների և գեներալների օգնությամբ էր ցանկանում վերակառուցել 1877-1878 թթ. պատերազմում պարտված իր բանակը:

1896-ին վերոհիշյալն արձանագրելու էր եգիպտական «Ալ-Մուկատտամ»-ը. «Սուլթանը նվերներ է ուղարկել Գերմանիայի կայսերին, որպեսզի երկարաձգի նրա լուսությունը», գրում էր թերթը, ապա նշում. «Երկրում կատարվող ավերներն ու կոտորածները նրբորեն ծածկվում էին նրանից, սակայն, ինչպես երևում է, դա սկսում էր աստիճանաբար նրա ունկին էլ հասնել, քանի որ օսմանյան բանակում ծառայող գերմանացի սպաներն իրենց ղեկավարներին տեղեկացրել էին այն ամենի մասին, ինչին ականատես էին եղել: Եթե կայսերը չհրաժարվեր Հայկական հարցին միջամտել Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Ավստրիայի հետ, ապա հարցը լուծված կլիներ դեռ անցյալ տարի, քանի որ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը դրան դեմ չէին»¹:

Փաստորեն, Գերմանիայի աշխուժացումը ևս մի հանգույց էր ավելացնում Հայկական հարցի խճճված թելերին՝ բարդացնելով եվրոպական տերությունների հնարավոր միջամտությունը:

Գերմանիայի քաղաքականությունը որոշակի դեմք էր ստացել 1889-ին, երբ Վիլիելմ 2-ը այցելեց Կ. Պոլիս՝ լոջորեն ցուցադրելով իր դիրքորոշումը: Այցից հետո Օսմանյան կայսրությունն ուղարկվել էր գերմանացի սպաների մի խումբ՝ օսմանյան բանակը վերակազ-

¹«المقطم» 13.1.1896, 13.4.1896

մակերպելու նպատակով¹: Այցի ընթացքում կայսրության և Գերմանիայի միջև քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ոլորտներում համագործակցության հիմքեր էին դրվել, ինչի մասին պաշտոնապես նշել էր Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան ֆոն Բիբերշտեյնը: Իսկ Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Նեյիդովն այն անվանել էր «չափազանց կարևոր իրադարձություն՝ ամենասուր և ամենամանրակրկիտ ուշադրության արժանի»²:

Գերմանական կայզերի այցն աչքի էր ընկել իր շքեղությամբ և ընդգծված պերճանքով, այս իմաստով միանգամայն հասկանալի են «Ալ-Մուկատտամ»-ում տեղ գտած տողերն այն մասին, որ կայզերը դժվար թե կարողանաի հավատալ իրեն այդքան սիրալիր դիմավորող անձնավորության՝ սուլթանի, այդպիսի դաժանությունների հեղինակ լինելուն³:

1896-ին, երբ համաշխարհային դիվանագիտության հարթակում սկսեց նվազել հետաքրքրությունը Հայկական հարցում, մի նոր հարց էր առաջնահերթ դարձել՝ «Կրետեի խնդիրը», որը «եկավ ընդհանուրի ուշադրությունը խլելու հայկական առկախ մնացած խնդրից»⁴: Եգիպտական մամուլը Կրետեի խնդրին չափազանց մեծ ուշադրություն դարձնելով հանդերձ, դրան զուգահեռ մշտապես Հայկական հարցը ևս շարունակել է արձարծել՝ անկախ խնդրի նկատմամբ իր վերաբերմունքից, սակայն, նվազող միտումով:

Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրված նյութը, Եգիպտոսի մամուլը կատարել է իր առջև դրած խնդիրը. այն է՝ հանրությանը ներկայացրել է Հայկական հարցը, դրա շուրջ ծավալվող եվրոպա-

¹ St u Гордиевский В.А., նշվ. աշխ., էջ 86-87:

² Стенания С., Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван, 1975, с. 17:

³ «المقطّر» ١٩٠٦، ص ١١١١. Նույն կերպ էր տրամադրված նաև Աբդուլ Համիդը գերմանական կայզեր նկատմամբ (տես Եւզզընեան Գ., Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ-ի Յուշերն ու մտածումները, Ապտիլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պեյրուք, 1980, էջ 812, 817, հմմտ՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, թիվ 41, 42, 43, 44):

⁴ «Մուրճ», 1896, թիվ 7-8, էջ 1019:

կան երկրների, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը: Այս ամենը ներկայացված են՝ մեկնակետ ունենալով եգիպտոսի ազգային շահերը: Տերությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում ստացել է որոշակի ուրվագծեր, իսկ նրանց դիրքորոշումն արժանացել է դիպուկ գնահատականների:

3.4. Հայկական հարցն «Ալ-Մուշիր»-ի երգիծապատկերներում

Ժամանակի կարևորագույն հիմնախնդիրները, այդ թվում՝ արդեն միջազգային դիվանագիտության հիմնախնդիր դարձած Հայկական հարցը, արձագանք են գտել նաև երգիծապատկերներում¹:

Ինչպես հայտնի է, սուլթանի քաղաքականությունը, նաև մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական խնդրում արտացոլվել են ժամանակի հեղինակավոր ֆրանսիական «Le Rire», «L'Assiette au beurre», Բրիտանական «Punch» պարբերականներում լույս տեսած երգիծանկարներում: Կոպենհագենում 1903 թ. տպագրվել է Թուրքիայում բնակվող իսլամացած շվեդ գրող Ալի Նուրի Բեյի (Գուլտավ Նուրինգ, 1861-1937) «Աբդուլ Համիդը երգիծանկարներում» գործը², որն ընդգրկում է Կարմիր սուլթանին պատկերող երգիծանկարներ ու բանաստեղծություններ, որոնք, ի թիվս այլ երևույթների, դատապարտում են նաև հայոց ջարդերը:

¹ Պետք է անել, որ երգիծանքն արդեն իր հաստատուն տեղն էր գրավել արաբական մամուլում՝ այլ ժանրային արտահայտչամիջոցների կողքին: Առաջին արաբերեն երգիծաթերթը (أبو نظارة للزرقاء) «Կապույտ ակ-նույավորը», հիմնադրվել է 1877 թ., Փարիզում. Յակուբ Սաննուի կողմից (տե՛ս ۱۸۷-۲۸۱ ص. فيليب دي طرازي):

² Տե՛ս Nouri A., Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yidiz-Kiosk in Word und Bild, Zürich, 1904, p. 78-105, նաև՝ Բախչինյան Ա., Հայությունը սկանդինավյան երկրներում. հայ-սկանդինավյան սկանդինավյան ալտամաշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2010, էջ 151:

Արաբալեզու մամուլում վերոհիշյալ շարքը լրացրեց «Ալ-Մուշիր»-ը¹:

«Ալ-Մուշիր»-ի բազմաթիվ համարների առաջին էջերում երգիծապատկերների տեսքով ներկայացված են Օսմանյան կայսրության դրությունը և եվրոպական երկրներից նրա կախվածությունը²: Դրանց շարքում մեծ տեղ են գրավում Հայկական հարցին վերաբերող պատկերները, որոնց հիմնական հերոսը միշտ սուլթանն է կամ Օսմանյան կայսրությունը՝ եվրոպական դիվանագիտության ճնշումների տակ կքաճ, իսկ գլխավոր թեման՝ չարչրկված Հայկական հարցը:

Երգիծական ժանրը, հատկապես քաղաքական երգիծանքը, կոչված է իրականության արատավոր ու ստվերոտ կողմերն ավելի տեսանելի և պատկերավոր արտահայտչամիջոցներով ներկայացնելու և դրանով իսկ դրանք մերժելու:

Մեր տեսած երգիծապատկերներում արատավորն ու դատապարտելին օսմանյան կառավարությունն է և նրա արյունարբու ղեկավարը, ընդ որում, պետք է նշել մի հանգամանք, երգիծապատկերներում գրեթե բացակայում է գրոտեսկը. Աբդուլ Համիդին և նրա քաղաքականությունն արտացոլելու դեպքում դրա անհրաժեշտությունն ամեն'սին չկար. իրականությունն ինքնին չափազանց ազդու էր: Ինչ վերաբերում է ծաղրանկարների հեղինակներին, ցավոք, նրանց անունները չեն հիշատակված: Արտանկարվածների

¹ Որոշ երգիծապատկերներ հրատարակվել են նաև «Քաշֆ ան-Նիկլաթ» («كشف القباب», «Քողագերծում») երգիծաթերթում, որը հիմնադրել էր Ամին Արսլանը: Նա և «Ալ-Մուշիր»-ի խմբագիրը գաղափարակիցներ էին և սերտորեն համագործակցում էին նաև Փարիզում:

² Մարթին Հարթմանն «Ալ-Մուշիր»-ը դասում է քաղաքական-առաջադիմական երգիծական աչաքթերականների շարքը՝ միաժամանակ նշելով Գերմանիայում եղած բացասական վերաբերմունքը պարթերականի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված էր Սելիմ Սալթիկի՝ գերմանական կայզերի հասցեին թերթում տպագրված վիրավորական արտահայտություններով, որոնց պատճառով նա ապատարկվեց և էր դատապարտվել (տե՛ս Hartmann M., նշվ. աշխ., էջ 41):

վրա հղված է իրական աղբյուրը: Հարկ է նշել, որ երգիծանկարների մեծ մասը զբաղեցրել են պարբերականի առաջին էջերը, ինչն ակնառու կերպով վկայում է պարբերականի կողմից խնդրին տրված կարևորության մասին:

«Ալ-Մուշիր»-ն, արդարացիորեն, Օսմանյան կայսրությունը ներկայացրել է որպես քաղաքակրթության զարգացմանը խոչընդոտող գործոն¹ (նկ. 1)² դրանով կարծես ամփոփելով մյուս պարբերականների հողվածներում այս կամ այն ձևով հնչած միևնույն գնահատականը:

Պատկերում երևում է Քաղաքակրթությունը, որը ցանկանում է երկրագունդը մաքրել աղտեղությունից: Նա գրեթե հաջողել է, սակայն կա ամբողջովին սև մի հատված՝ հատկանշական է՝ Աբդուլ Համիդի կերպարանքով, դեմքի խղճուկ արտահայտությամբ, որը համառում է: Հոգնած, վերջին ճիգերը գործադրող Քաղաքակրթությունը դժգոհում է՝ ասելով. «Արդեն ուժերս սպառվել են երկրագունդը մաքրելուց, մնացել է մի տարածք, որը համառորեն դիմադրում է ինձ»: Նրան պատասխանում է երկրագունդը՝ հորդորելով. «Պետք չէ զարմանալ, Նորին մեծություն Քաղաքակրթություն, չէ՞ որ դա Օսմանյան կայսրությունն է»:

Այդ կայսրության գոյության հիմքում դրված էր բռնապետությունը, երկրում ծագած խնդիրներն արյան մեջ խեղդելու քաղաքականությունը, և այն դատապարտված էր հետամնացության, որն իր բացասական ազդեցությունն է թողել նրա կազմում գտնվող ժողովուրդների քաղաքակրթական զարգացման բնականոն ընթացքի վրա²:

1 "المشیر" 17. 07. 1890.

² Օսմանյան կայսրության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին տե՛ս Ներսիսյան Մ., Պատմության կեղծարարները. հողվածներ և հաղորդումներ, Երևան, 1998, էջ 7-57:

Ներքին փտախտը, որն սկսվել էր կայսրությունում, «Հիվանդ մարդու» կործանումն էր ահազանգում, որը շատ լավ է երևում մահացող մարդու հետ դրա համեմատության մեջ՝ «Ինչպես է կործանվում երկիրը» վերտառությամբ ծաղրանկարում¹ (նկ. 2):

Եվրոպական տերություններին, որոնց քաղաքականությունն առանցքային նշանակություն ուներ աշխարհում խաղաղության և անվտանգության պահպանման համար, այդ կործանվող պետության գոյատևումը դեռևս անհրաժեշտ էր՝ քաղաքական ուժերի հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով, մինչև համաձայնության կգային կայսրությունը մասնատելու հարցում:

«Ալ-Մուշիրում» վերոհիշյալն այլաբանորեն արտացոլված է Օսմանյան կայսրության գլխի տեսքով՝ վերնագրված «Ֆիզիոնոմիկան և Օսմանյան կայսրությունը»² (նկ. 3):

Օսմանյան պետության գաղափարական բովանդակությունը երգիծանկարի հեղինակը տեղադրել է թուրքական գլխում՝ մեծ և կենտրոնական մասնաբաժիններ հատկացնելով «Բռնությանը», «Ընչաքաղցությանը», «Արյունահեղությանը», «Լճացմանը», «Բռնատիրությանը», «Ստին», «Ավերածություններին», մինչդեռ «Խիղճը», «Հավասարությունը», «Սերը», «Հայրենասիրությունը», «Խիզախությունը», և բազմաթիվ այլ դրական հասկացություններ փոքր մակերեսներով հազիվհազ տեղավորվել են գլխի եզրագծերի մոտ. կարծես, ուր որ է, դուրս են գալու:

Հեղինակի կարծիքով՝ դա լավագույնս ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության գլուխը: Նա ձեռնպահ է մնում մարմինը նկարելուց, քանի դեռ եվրոպական տերությունների միջև համաձայնություն գոյություն չունի դրա ձևի շուրջ:

¹ "المشیر"، ۳۳، ۲، ۱۸۹. («Հիվանդ մարդը» խորագիրը կրող երգիծասպառակերների մի շարք է հրատարակել նաև Գուտտավ Նուրիկը (տե՛ս Nouri A., նշվ. աշխ., էջ 87-90):

² "المشیر"، ۳۳، ۲، ۱۸۹.

«Երկդեմ Թուրքիա» (նկ. 4) վերտառությամբ ծաղրանկարում արդեն երևում է այն Թուրքիան, որը ձգտում էր աշխարհից իր ներքին խնդիրները թաքցնել և ներկայանալ հզորի կերպարանքով: Երգիծապատկերում Օսմանյան կայսրության դեմքն աբդուլհամիդական է՝ սև ու սպիտակ լույսի ներքո: Հեղինակը բացահայտել է սուլթանի դիքորոշումը՝ ասելով, որ Թուրքիան երկու դեմք ունի. Եվրոպային նա ներկայանում է սպիտակամաշկ, ձեռքին ծիթենու շյուղ, ինչը խորհրդանշում է խաղաղություն և հաղթանակ: Մյուս դեմքով, սակայն, նրան տեսնում է կայսրության ժողովուրդը՝ սևացած կերպարանքով, ճոճվող սուրը ձեռքին՝ ողողված անմեղ զոհերի արյամբ:

Գաղտնիք չէ, որ սուլթանը ձգտում էր աշխարհից թաքցնել երկրի իրական վիճակը, ապատեղեկատվություն էր տարածում կայսերահպատակ քրիստոնյաների դրության վերաբերյալ՝ զսպաշապիկ հագցնելով ոչ միայն օսմանյան, այլև արտասահմանյան որոշ պարբերականների: Այդպիսի կեղծիքների կարելի է հանդիպել նաև Եգիպտոսի արաբական մամուլի՝ օսմանյան պաշտոնական լրահոսի վրա հիմնվող պարբերականներում: Դրանցում թերահավատություն է արտահայտվում երկրում տիրող խռովությունների, կոտորածների վերաբերյալ շրջանառվող լուրերի իսկության վերաբերյալ: Իսլամական «Ալ-Մուայյադ»-ի հոդվածներից մեկում նշվում է, որ Կ.Պոլիսը հանդարտ բազմել է Բոսֆորի ափին, այն ապրում է իր սովորական առօրյայով, և դժվար է հավատալ պտտվող «անհիմն» լուրերին: Թերթն ակնհայտորեն սխալվում էր մայրաքաղաքը որպես չնափանիշ ընդունելու իր տեսակետում, քանի որ երկրի խոշոր քաղաքներում իրավիճակը հիմնականում ավելի խաղաղ և

ապահով էր, հայերը նույնպես այդ քաղաքներում անհամեմատ ավելի ապահով դրությամբ մեջ էին, քան բուն հայկական մասերում:

Արդեն հիշատակված «Մեծ վախ»՝ հողվածը՝ երկրի խորքն օտարերկրացի լրագրողների մուտքն արգելելու մասին, վերհանում է ասվածի ապացույցը: Թերթում այս առիթով ասվում էր, որ ակնհայտ երևում է թուրքական խորամանկությունը՝ այդ միջոցով ճշմարտությունը կոծկելու գործում:

Օսմանյան կայսրության կործանման իրական ակունքներն առաջին հերթին նրա հետադիմական քաղաքականության մեջ էին: Ուժի ու բռնության սպառնալիքը երբևէ խաղաղության երաշխիք չէր դառնալու: Հոգևարքի մեջ գտնվող պետությունը փրկելու վերջին ճիգերը՝ Սահմանադրական շարժումը, դրան ուղղորդող նոր օսմանների, ապա երիտթուրքերի քաղաքական հայեցակարգերը ի զորու չեղան շոշափելի բարեփոխումներ կատարելու, քանի որ դրանց իրական նպատակը կայսրության միասնության պահպանումն էր ու համիլաճականության ամրապնդումը, հետագայում՝ պետության թուրքականացումը, որոնք հակասում էին և անհամատեղելի էին պետության քաղաքացիների մեծագույն մասը կազմող ժողովուրդների շահերին: Այդ ամենը որևէ կերպ չէր փոխում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող հարստահարություններն ու իրավական, հարկային քաղաքականությունը:

Առաջին հերթին ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի՝ եվրոպական երկրները Օսմանյան կայսրությանը սկսել էին վերաբերվել ոչ թե որպես առաջադիմության արգելակի, այլ՝ ուժերի հավասարակշռություն պահպանելու անհրաժեշտ գործոնի, ուստի շեշտադրում էին ոչ թե այն քայքայելու, այլ՝ բարեփոխման ուղիներ գտնելու միտումները: Օսմանյան կառավարությունը, ի դեմս արյունարբու

սուլթանի, ճիշտ կարողացավ գնահատել հայերի դերակատարությունը մեծ քաղաքականության մեջ և տերությունների բարդ փոխհարաբերությունները ուղղորդելու տեսանկյունից: Նա սկսեց վարպետորեն խուսափել համապատասխան կողմը թեքելով հավասարակշռության նժարներից իր իսկ ցանկացածը:

Դա երևում է «Ալ-Մուշիր»-ի հեթանոսական երգիծապատկերում (նկ. 5): Մեծ Բրիտանիան խաղում է մի կողմում, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան՝ մյուս, սուլթանն անսասան վայելում է կենտրոնական դիրքը, մինչև հորիզոնում Հայաստանի երևալը՝ սև հագուստով մի աղջկա կերպարանքով, որը ողբում էր ու պատմում հեղափոխությունների, մեծ խնդիրների մասին: Մեծ Բրիտանիան թողնում է իր խաղը՝ ընդառաջ գնալով բռնության ենթարկված օրիորդին: Դրանից խախտվում է հավասարակշռությունը և սուլթանը հզոր անկում է ապրում՝ վայր ընկնելով իր կենտրոնական դիրքից¹:

«Ալ-Մուշիր»-ն իր երգիծանկարներում ցույց է տվել, որ խնդրի ակունքները սկիզբ էին առնում «Արևելյան հարց»-ից, որը ձևավորվել էր Օսմանյան կայսրության հետ եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի դիվանագիտական հարաբերությունների լաբիրինթոսում: Մեծ տերությունները ձգտում էին թուրքական տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը օգտագործել և ռազմաքաղաքական ու տնտեսական առավելությունների հասնել: Իսկ շարժառիթը կայսրության բռնապետական բնույթը, նրա տիրապետության տակ դարեր շարունակ ճնշված և կեղեքված ժողովուրդների ազատագրական մաքառումներն էին: Եվրոպական դիվանագիտությունը կառչել էր այդ պայքարից՝ թուրքահպատակ քրիստոնյաներին օգնելու պատրվակով փլուզում ապրող կայսրությունում արտոնյալ դիրքեր նվաճելու համար:

¹ Նույն տեղում, 21 օգոստոսի:

Ինչպես երևում է երգիծանկարում¹ (նկ. 6) եվրոպական տե-
րությունները ջանքեր են գործադրում հավասարակշռության մեջ
պահելու սուլթանի գահը (պետք է նկատել, որ դա կատարում են
սրերի միջոցով), իսկ ներքևում քրիստոնյա ազգերը փորձում են
վառել ռումբի պատրույգը, որն Արևելյան հարցն է ներկայացնում:
Նույնաբնույթ մեկ այլ պատկերում (նկ. 7) շեշտադրվում են ազգա-
յին-ազատագրական շարժումները: Այս դեպքում սուլթանն ավելի
վատ վիճակում է և առավել դժվար է դարձել նրան օժանդակելը:

Երգիծանկարը վերնագրված է «Թուրքիան և Եվրոպան»²:
Սուլթանը, որը չափազանց շատ է ծանրացել, ստիպված է հաղթա-
հարել կայսրության նահանգներում ծագած ապստամբությունների
փորձությունը: Նա միայնակ չի կարողանում դա անել, Եվրոպան է
նրան փորձում անցկացնել՝ իր ուսերի վրա տանելով: Եթե սուլթանը
վայր ընկնի, կխոցվի ներքևում սպառնացող թրերով, որոնց վրա
գրված են ազգային-ազատագրական պայքարի ելած երկրների
անունները, դրանց թվում՝ նաև Հայաստանը:

Օսմանյան պետության ներքին քաղաքականությանը մի-
ջամտելու արտաքին ձգտումների հարցում Ռուսաստանի գործոնը
որոշիչ էր: Բոսֆորին տիրելու և դեպի Դարդանեյ անցնելու ռուսա-
կան հավակնություններն արգելելուն էր ուղղված եվրոպական դի-
վանագիտությունը:

Մեծ Բրիտանիայի՝ Մերձավոր Արևելքում Օսմանյան կայսրու-
թյունը որպես եվրոպական հավասարակշռության պահպանման
գործոն դիտարկելով՝ Արևմտյան Հայաստանը ձեռք էր բերել կա-
րևոր ռազմավարական նշանակություն՝ Փոքր Ասիայում և Բալկան-
ներում Ռուսաստանի վերահսկողություն հաստատելը կանխելու
լակնկալիքով:

¹ Նույն տեղում. 1897, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում, 10 հունիսի:

Տերությունների դիվանագիտությունն Օսմանյան պետության նկատմամբ պատկերվել է նաև հետևյալ ձևով. (նկ. 8):

Երեք տերությունները կախադանի օղակն անցկացրել են Աբդուլ Համիդի պարանոցին և սպառնում են նրան մահապատժով: Որոշիչ դերակատարությունը ստանձնել է Մեծ Բրիտանիան, որը բռնել է պարանը՝ մյուս ձեռքին պահելով մկրատը, որով կարող է ցանկացած պահի կտրել այն և կյանք պարզել Օսմանյան կայսրությանը: Պարանի ծայրը Ֆրանսիայի ձեռքին է, որն Մեծ Բրիտանիայի կողքին է կանգնած և դիտում է, սակայն նրա մյուս ձեռքին գավազան կա: Այս երեքին կարծես սաստում է նրանց հետևում կանգնած Ռուսաստանը, որն ուշիուշով հետևում է նրանց՝ իր գավազանը ձեռքին¹:

Թերթը չի մեղանչել ճշմարտության առաջ՝ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ տերությունների քաղաքականությունը դիտարկելով որպես առևտրային բնակցություններ: Լավագույնս արտահայտված է անգլո-ռուսական մրցակցությունը՝ Հայկական հարցի շահարկումով կայսրությունից նոր զիջումներ կորզելու ակնկալիքով: Երբ երկու քաղաքական հսկաները հայտարարում էին կայսրության քրիստոնյա բնակչության շահերի պաշտպանը լինելու մասին, նրանք միևնույն ժամանակ շոշափելի արդյունքների էին հասնում իրենց ամբողջատիրական ձգտումներում: Քրիստոնյա բնակչությունը շարունակում էր հալածանքների ու կոտորածների ենթարկվել, իսկ տերությունները ստանում էին իրենց ցանկացածը կայսրությունից, ճիշտ այնպես, ինչպես ներկայացված է թերթում (նկ. 9):

Թուրքիան տիրապետում է որոշակի ապրանքների՝ տարածքների տեսքով: Դրանց պահանջարկն աստիճանաբար ավելանում է, իսկ արժեքը նվազում՝ վերածվելով պարզ ապրանքափոխանա-

¹ Նույն տեղում, 1895, 16 հոկտեմբերի:

կության: Մեծ Բրիտանիան Եգիպտոսն է քաշում, Ռուսաստանը՝ աֆիական մասերը, Հունաստանը՝ Կրետեն, Ֆրանսիան ձգտում էր մոտենալ Թունիսի կողմից: Հատկանշական է, որ Հայաստանը գտնվում է Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի թիկունքում, փաստորեն, որպես խաղիսխ, ամրապնդելով վերջինների դիրքերը Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում:

Տարածքային զոհողությունների գնով ձեռք բերած հարաբերական ազատությունը սուլթանն օգտագործում էր իր տարբերակով՝ գործադրելով խնդրահարույց ժողովրդին բնաջնջելու ծրագիրը:

Դա լավ է երևում «Գահին բազմել է մարդասպանը»¹ (նկ. 10)՝ Գլադստոնի տված հայտնի բնորոշմամբ² վերնագրված երգիծապատկերում (նկ. 14): Թուրքական յաթաղանի հարվածից տապալվել է հայ կինը, յաթաղանի շեղբին գրված է «բռնություն», իսկ մյուս ձեռքին՝ «ինձանից հետո՝ թեկուզ ջրհեղեղ»: Նկարի հեղինակը նշել է, որ այդպես է պատասխանել Գլադստոնը «Հայաստանը և նրա տառապանքները» աշխատության հեղինակ Ու. Ուինթլիին³:

Տերությունների վարած քաղաքականության բացասական ազդեցությունը հայերի կոտորածների խնդրում պարբերականն այսպես է պատկերացնում:

Մահը պատրաստվում է մտնել Հայաստան այն դռան միջով, որի բանալիները Եվրոպան է առաջարկում նրան (նկ. 11):

Մեկնաբանված է այսպես. «Մահվան գույթը շարժվեց, երբ տեսավ, թե ինչ սպանդի և բռնությունների են ենթարկվում հայերը: Նա Եվրոպային հորդորում է բացել հայերին դեպի հանգստություն

1 "المشير" 1896. 23.09.

² The New York Times, 12.09.1896.

³ Wintle W.J., Armenia and its Sorrows. London, 1896, p. 119.

և խաղաղություն տանող դուռը, այլապես իր հետ կտանի հայերին, քանի որ մահը նույնպես խաղաղություն է նշանակում»¹:

1882 թվականից, երբ Եգիպտոսում հաստատվեց բրիտանական գաղութարարությունը, Եգիպտոսի պարբերական մամուլի վերաբերմունքը հայկական խնդրում և ընդհանրապես ցանկացած քաղաքական իրադարձության նկատմամբ որակապես փոխվեց:

Ձևավորվող ազգային գաղափարների ազդեցությունը կրող եգիպտական հասարակությանը մտահոգում էր բրիտանական ներկայությունը, և նա հանդես էր գալիս երկիրը բրիտանական գործերից ազատելու պահանջով:

Սակայն Մեծ Բրիտանիան հապաղում էր դուրս գալ Եգիպտոսից և ձգտում էր երկարաձգել իր մնալու ժամանակը: Այդ խնդրով իր հերթին մտահոգված էր նաև Ֆրանսիան:

Ծաղրանկարը, որը արտատպված է «Քաշֆ ան-նիկաբ» թերթից, ցայտուն ձևով է պատկերել հակամարտությունը (նկ. 12):

Եգիպտական բուրգերի հետնախորքի վրա պատկերված բրիտանացի զինվորի ոտքերից արմատներ են աճել հողի մեջ: Նրան դիմում է ֆրանսիացին՝ ասելով, որ Մեծ Բրիտանիան պարտավոր է հեռանալ Եգիպտոսից: Վերջինս պատասխանում է. «Ես ինչպե՞ս դա անեմ, եթե իմ երկու ոտքերն ել արդեն արմատակալել են Եգիպտոսի հողում»²:

Եգիպտոսի կորուստը մեծ հարված էր Օսմանյան կայսրության համար: Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանին սիրաշահելով էր զբաղված, երբ խոստանում էր Թուրքիայի հաշվին մեծ զիջումների (այդ թվում՝ Հայաստանը նվիրաբերել) դիմել: Իսկ Ռուսաստանն իր հերթին հետևում էր, թե ինչով կավարտվեին Եգիպտոսի գրավումից

1. "المشیر" ۱۰. ۰۲. ۱۸۹۶.

2. "المشیر" ۱۰. ۱۸۹۶.

հետո առավել սուր բնույթ ձեռք բերած անգլո-թուրքական հակասությունները:

1890-ականներին արդեն, չնայած Մեծ Բրիտանիան շարունակում էր սպառնալ Աբդուլ Համիդին, այնուամենայնիվ, բրիտանական կառավարության բողոքներն ու սպառնալիքները, հանրային կարծիքի ընդվզումները չկարողացան կանխել հայ բնակչության կոտորածները:

1895 թ. Մալիայան բարենորոգումների ծրագիրը, որը երեք տերությունները ներկայացրել էին Աբդուլ Համիդին, կարելի էր բնութագրել որպես քաղաքական ճնշումների գագաթնակետ:

Երբ երեք տերությունները միակարծիք հանդես եկան, Աբդուլ Համիդի ոչ միայն պարանոցը, այլ նաև ոտքերն էին հայտնվել կապանքների մեջ (նկ. 13):

Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ձգտում էին սուլթանին «Բարենորոգումների ճանապարհով» հասցնել մինչև «Արդարության», «Հավասարության», «Արդարացիության» հանգրվան¹:

Պարբերականն ուշիուշով հետևել է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական գործիչների կողմից Հայկական հարցի արծարծմանը: Ներկայացնելով Ռոբերտ Սուլբերիի և Ուիլյամ Գլադստոնի գործունեությունը՝ թերթն ընդգծում է, որ հարկ եղած ուշադրությունը չի հատկացվում Հայկական խնդրին:

Օսմանյան սուլթանի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի հանդուրժող դիրքորոշումը պարբերականի էջերում արտացոլված է ասուրի-ճանաբար աճող զարմանքի և հուսախաբության տոնայնությամբ. «...Թեև Մեծ Բրիտանիան կարող է միջամտել Հայկական խնդրին, սակայն դա չի կատարում, չնայած Սուլբերիի խոսքերին, թե «...այս

1 «المشير» 1910, 1895.

լճացած պետությունը բարենորոգումներ չի իրականացնի, մինչև նրան երկաթե ձեռքով չստիպենք դա կատարել»¹:

Սուլթանի մերժողական կեցվածքը և երկար ձգձգելուց հետո միայն բարեփոխումներ կատարելուն համաձայնելը արժանացել են «Ալ-Մուշիր»-ի բացասական գնահատականին՝ ոչ միայն երգիծանկարներում, այլև բազմաթիվ հոդվածներում: Պարբերականի կարծիքով՝ Բրիտանիան մեղմ էր վարվում սուլթանի հետ՝ «Թուրքիայի միայն քիթը տրորելով»²:

«Ճնշումը փոքր-ինչ ավելացնելու դեպքում Թուրքիան շունչը կփչի»³ վերնագրված պատկերում (նկ. 14), ինչպես երևում է, կշեռքի հավասարակշռությունը կարող է պահպանվել միայն Հայաստանի խնդիրը լուծելով, իսկ կշռաքարերից ամենկարևորը Մեծ Բրիտանիան է: Արդույ Համիդը գրեթե շնչահեղձ է լինում ծանրության տակ: Հեղինակը, որպես հետգրություն, տեղեկացնում է, որ «Ալ-Մուշիր»-ի այս համարի տպագրումից առաջ «Հավաս»-ից հեռագիր է ստացվել սուլթանի՝ տերությունների առաջարկած պայմաններն ընդունելու մասին:

Սուլթանը, սակայն, ձևականորեն ընդունելով պայմանները, չէր հրաժարվել իր ընտրած քաղաքական ուղեգծից. մի կողմից նա հայտարարում էր բարենորոգումներ իրականացնելու մասին, մյուս կողմից՝ շարունակում բարեփոխումների անհրաժեշտությունը զգացող հայ բնակչության կոտորածները (նկ. 15):

Արդույ Համիդը նստած է կենտրոնում, հագուստին նկարված են գանգեր, ոսկորներ, ծախ ձեռքով հեռագիր է ուղարկում Սուլթերիին՝ եվրոպական տերություններին բարեփոխումներ խոստանալով, միևնույն ժամանակ այժմ ձեռքով հեռագիր է ուղարկում դեպի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 7 փետրվարի:

վիլայեթներ՝ քրդերին և թուրք զինվորներին հրամայելով հայ բնակչությանը կոտորել: Այս երգիծանկարում հստակ պատկերված է նաև այն, որ իրականում օսմանյան պետությունը ղեկավարվում էր միայն Աբդուլ Համիդի հրամաններով: Հայտնի է, որ նա հատկապես հայերին առնչվող հարցարում անմիջականորեն ինքն էր հեռագրերի միջոցով հրահանգներ արձակում նահանգների տեղական կառավարիչներին՝ շրջանցելով կառավարությանը¹:

«Ալ-Մուշիր»-ն իր գլխավոր խնդիրն էր համարում հասարակությանն առավել սպառիչ և հասկանալի ձևով ներկայացնել կայսրությունում տիրող իրավիճակը, դա պետք է հաջողված համարել, քանի որ թերթը երգիծապատկերների միջոցով կարողացել է արտացոլել իրականությունը, ինչն կատարել էր նաև իր բազմաթիվ հոդվածներում:

Հայկական հարցը դիտարկվել է եգիպտական հարցի հետ միևնույն հարթության վրա՝ արժանանալով թերթի չմարող հետաքրքրությանը: «Ալ-Մուշիր»-ն իր ծաղրանկարներում ճշմարիտ պատմական հենքի վրա կարողացել է ներկայացնել այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են՝

Օսմանյան կայսրության գոյությունը որպես իր կազմում գտնվող ժողովուրդների քաղաքակրթական զարգացմանը խոչընդոտող գործոն,

Օսմանյան կայսրության քաղաքական դրությունը XIX դարի վերջին՝ ընդգծելով կայսրությանը դեպի կործանում տանող ներքին և արտաքին պատճառները,

Հայկական հարցը և Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման խնդիրը եվրոպական տերությունների և Օսմանյան կայսրության քաղաքական առճակատումներում,

¹ Հայոց պատմություն. հ. III, գիրք I, էջ 507:

Եվրոպական տերությունների վարած քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ՝ Հայկական հարցի շահարկման միջոցով նրանից առավելագույն քաղաքական գիջումները կորզելու ակնկալիքով:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

19-րդ դարի վերջին քառորդին Եգիպտոսի գաղափարական դաշտը ձևավորող հիմնական պարբերականներում Հայկական հարցը լուսաբանող հրապարակումների ուսումնասիրությունը, դրանց քննությունը ինչպես հայ և միջազգային պարբերական մամուլի, այնպես էլ ժամանակի այլ կարևոր սկզբնաղբյուրների հետնախորքում, ապացուցում են ստորև ներկայացվող մեր հետևությունները.

□ Րատումնասիրվող ժամանակահատվածում պատմական զարգացման յուրահատուկ փուլ թևակոխած Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլը, գտնվելով խոսքի ազատությանը նպաստող համեմատաբար տանելի իրադրությունում, մեծ տեղ է հատկացրել հայկական հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Այդ է վկայում ինչպես Եգիպտական տարբեր հասարակական հոսանքների խոսափող հանդիսացող լրատվական թերթերում, այնպես էլ գիտական հեղինակավոր հրատարակություններում խնդրին առնչվող պատկառելի նյութի առկայությունը:

□ Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերական մամուլը, մեկնարկելով Եգիպտոսի ազգային շահերի ելակետից, գործուն երկխոսության մեջ գտնվելով մի կողմից միջազգային պարբերական մամուլի, մյուս կողմից՝ օսմանյան պաշտոնական մամուլի հետ, բազմաթիվ հրապարակումներում արտացոլել է Հայկական հարցը՝ XIX դարավերջի իր հիմնական զարգացումներով, դրա վերաբերյալ արձանագրել է սեփական գնահատականները և իր ընթերցողին

իրազեկել այդ մասին՝ խնդրի շուրջ ձևավորելով Եգիպտոսի հանրության կարծիքը:

□ Խնդրո առարկա պարբերականները ժամանակի համաշխարհային մամուլի անքակտելի մասն են, և միանգամայն արդարացված է, որ դրանց էջերում տեղ գտած հրապարակումներն առավելապես շոշափել են միևնույն թեմատիկան, արտատպումներ կատարել, հղել կամ քննարկել ժամանակի ամերիկյան, Եվրոպական, ռուսական հեղինակավոր թերթերի և լրատվական գործակալությունների արձարձած նյութերը: Թվարկվածների շարքում, հասկանալի դրդապատճառներով, գերակշռող են բրիտանական և օսմանյան պաշտոնական լրատվամիջոցները:

□ Արևմտահայ իրականության իմացության աստիճանը եգիպտական հանրության շրջանում հնարավոր է հստակ վերարտադրել՝ ելնելով մամուլի էջերում հիմնախնդիրը ներկայացնող հասկացությունների և բովանդակային կաղապարների առատությունից: Այսպես. Եգիպտոսի ընթերցողի ունկին սովորական ու ինքնին հասկանալի իրողություններ էին «Հայկական հարցը», «Հայկական խնդիրը», «Հայերի դրությունը», «Հայերի կոտորածները», «Վայրագությունները Հայաստանում» «Հայկական դեպքերը», «Հայերը և Եվրոպան», «Հայկական ճգնաժամը» և արևմտահայ իրականությունը բնորոշող բազմաթիվ այլ կապակցություններ: Դրանք ամենօրյա իրազեկման բաղկացուցիչներ էին, որ ձևավորում էին եգիպտացի ընթերցողի վերաբերմունքը հայկական իրողությունների հանդեպ՝ աշխարհընկալման, բովանդակային, զգայական, նաև՝ իմացական մակարդակներում:

□ Արևմտյան Հայաստանի դրությունը և արևմտահայությանը հուզող խնդիրները համապատասխան արձագանք են գտել Եգիպտոսի մամուլում՝ առավելապես ժամանակի իրականությունը բնութագրող հրապարակումներով: Առաջին հերթին ընդգծված են այն-

պիսի ճշմարտություններ, ինչպիսիք են Արևմտյան Հայաստանի՝ աշխարհագրական առումով Օսմանյան կայսրության համար ռազմավարական կարևորություն ունենալը և արևմտահայերի բարձր քաղաքակրթական մակարդակը, դրա կողքին նաև՝ Օսմանյան պետության հետադիմական բնույթը և քաղաքակրթական արժեքները մերժելու հանգամանքը:

□ Արևմտյան Հայաստանի դրությունը ներկայացնող հրապարակումները, ընդհանուր առմամբ, մերկացրել են Օսմանյան կայսրության՝ հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանական քաղաքականության հետևյալ դրսևորումները. հայերի թվաքանակը դիտավորյալ նվազեցնելուն միտված քայլերը, վիճակագրական տվյալներում այդ թվաքանակի նվազեցումը, քրդերին հայերի դեմ սադրելը, դաժան հարկային քաղաքականությունը, կրոնական խտրականությունը, հայերի իրավազրկությունը, սովը, մտավորականության և հոգևոր դասի նկատմամբ հալածանքների սաստկացումը:

□ Լայն մեկնաբանության է արժանացել Հայկական հարցի բովանդակությունը: Այն հիմնականում արտացոլվել է ճշմարտությանը համապատասխան և անաչառ: Օսմանյան լրահոսի վրա հիմնվող պարբերականների վերաբերմունքը զգալի չափով տարբեր է, սակայն թուրքական հայտնի ձեռագիրն իսկույն թույլ է տալիս բնութագրելու հրապարակված նյութերի ծագումը: Սրա առկայությունն ինքնին նկատելի է դարձնում վերջինների և եգիպտական մամուլի այլ օրգանների միջև Հայկական հարցի վերաբերյալ առկա ընկալումների ու մեկնաբանությունների հակասությունները:

□ 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների մասին միջազգային մամուլում տպագրվող կցկտուր հրապարակումների շարքը լրացնելու են կոչված դրանք լուսաբանող բազմաթիվ հոդվածները Եգիպտոսի արաբալեզու մամուլի էջերում: Տեղ են գտել կոտորածների

ամենադաժան նկարագրությունները. արժեքավոր են հատկապես Սասունի, Ուրֆայի, Կ. Պոլսի կոտորածներին վերաբերող հրապարակումները՝ հիմնված ականատեսների նամակների, քաղաքական գործիչների, լրագրողների տեղեկատվության վրա:

□ Ուրվագծված են հայ ազգային-ազատագրական շարժման զարգացման միտումները՝ հատկապես Ջեյթունի ինքնապաշտպանության, Օտոմանյան բանկի վրա կատարված հարձակման և Գում Գափուի ցույցի իրողություններով: Ընդ որում, երբ խոսքը վերաբերում է հայերի նկատմամբ օսմանյան կառավարության ցեղասպան դիրքորոշմանը, բազմաթիվ հոդվածներում շեշտադրվում է այն հիմնական դրույթը, որ կայսրության վարած քաղաքական ուղղությունն է հանգեցրել հայերի շրջանում քաղաքական կուսակցությունների ձևավորմանը, ինչպես և այն, որ ստեղծված անելանելի իրավիճակն է հայերին դրդել՝ ապավինելու տերությունների աջակցությանը:

□ Հայերի կոտորածների իրականացման հեղինակներն են համարվում սուլթանը և օսմանյան կառավարությունը, իսկ կատարողը՝ օսմանյան կանոնավոր բանակը՝ օժանդակ համիդեական խմբերի և այլ խաժամուժի հետ: Շեշտադրված է կոտորածները դիտավորյալ կերպով, կանխամտածված իրականացնելու հանգամանքը:

□ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման խնդրի քննությունը հատուկ տեղ ունի դիտարկվող մամուլում: Դա պայմանավորված է հատկապես տվյալ շրջանում կայսրության առաջադրած ընդհանրական բարեփոխումների ծրագրի շահարկմամբ: Ձևավորվող ազգային գաղափարների պայմաններում նկատելի է արաբներին կայսրության մյուս ժողովուրդներից գերադասելու միտումը, իսկ բարեփոխումների իրականացումը նախընտրելի է համարվում կայսրության ամբողջ տարածքում: Այս միտքը

շրջանառվել է ինչպես օսմանյան լրատվությանը հետևող թերթերում, այնպես էլ Եգիպտոսի ազգայնական և երիտթուրքական ուղղվածության թերթերում, քանի որ դրանք բոլորը դեմ էին միայն հայկական նահանգներում բարեփոխումների իրականացմանը:

□ Մեծ տերությունների քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ուսումնասիրված թերթերի մշտական քննության նյութն է: Հասկանալի դրդապատճառներով՝ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն առաջնակարգ ոլորտ է համարվել և համապատասխան լուսաբանության արժանացել: Հայկական հարցի շահարկումը Բրիտանիայի հավերժական շահերի համար՝ մինչ նրա Եգիպտոսում հաստատվելը, այնուհետ՝ այնտեղ իր ներկայությունն ամրապնդելու նպատակով, լավագույնս ուրվագծված է Եգիպտական մամուլում: Հստակ զուգահեռներ կան Հայկական հարցի և Եգիպտական հարցի միջև: Սրանով պայմանավորված՝ կտրուկ գնահատականներ են հնչում բրիտանական քաղաքականության նկատմամբ՝ այն մասնավորեցնելով նաև Հայկական հարցում: Այդ հետևախորքի վրա ընդգծված է Ռուսաստանի որոշիչ դերակատարությունը, կատարված են դիպուկ եզրահանգումներ՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանմանը հետամուտ և Հայկական խնդրում տերությունների միտումնավոր քաղաքականության վերաբերյալ: Այս խնդրում Եգիպտոսի արաբալեզու պարբերականների գնահատականներն ունեն քննադատական ուղղվածություն:

□ Չնայած XIX դարավերջին Եգիպտոսում նոր էին ձևավորվում քաղաքական կուսակցություններն ու ազգայնական շարժումը, այնուամենայնիվ, գաղափարական ոլորտում դրանք մի հայտնի չափով ազդեցություն ունեին Եգիպտական հանրության վրա: Նշված իրողություններն ամրապնդելու առաքելությունը գլխավորապես դրված էր պարբերական հրատարակությունների ուսերին:

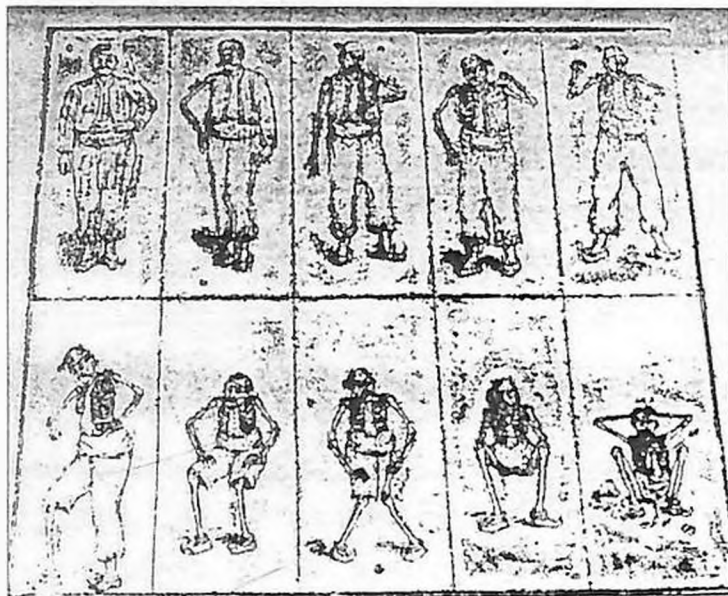
Եգիպտոսի ազգային շահը միավորող գործոն էր մամուլի գրեթե բոլոր օրգանների համար: Ստեղծված էր յուրահատուկ *ազգային* հայելի, որի միջով էր ընկալվում իրականությունը: Սա նկատելի է մամուլի գրեթե բոլոր հրատարակություններում: Հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրությունը, դրա ընկալման և լուսաբանման առանձնահատկությունները նույնպես մեծապես բխել են վերոհիշյալ իրողություններից:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. պա.

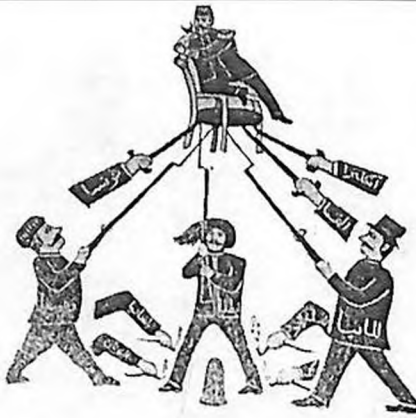
«...»
 1. պա. — «...»
 2. պա. — «...»

2. պա.

«...»
 2. պա. — «...»

٦. ٤٧

ان الدول العظمى الاوروبية تؤيد عرش السلطان عبد الحميد بحالة حفظ الموازنة حرصاً على اموالها وخوفاً من الحرب العمومية
بينما الدول الصغرى والامارات التي لا مل لها نفس غايه عند تركية تحاول اشغال قبيلة الديناميت التي هي عبارة عن المسئلة الشرقية

٧. ٤٧

تركيا واوربا

هوذا تركيا قد ملأت جوفها حتى اسبغت لا تستطيع حراكا وبشي مضطرة الى اجتياز عقبات الثورة في ولاياتها ولا تستطيع
ذلك فاندست اوربا على نقلها من فوق سكاكين الثورة ولكن اذا سقط هذا الجسم المائل من ايدي اوربا كيف يكون عذابه
لانه يقع على رؤوس السكاكين المادية حنايا الله

تص. 8

٩. ٩٤

تركيا تحمل بضاعتها . والطلاب زائد لكن الثمن قليل . والبيع شكك « بالدَّين »

١٠. ٩٤

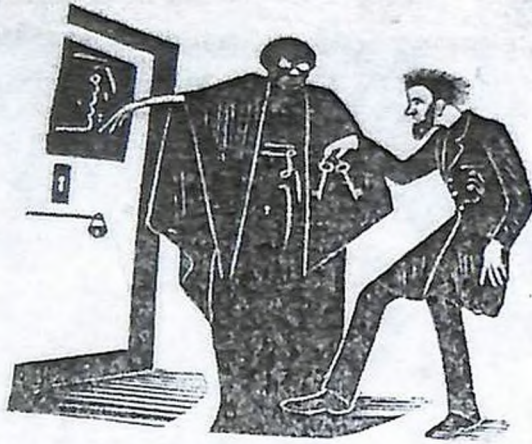

الغلام الجالس على العرش

The assassin who sits on the throne

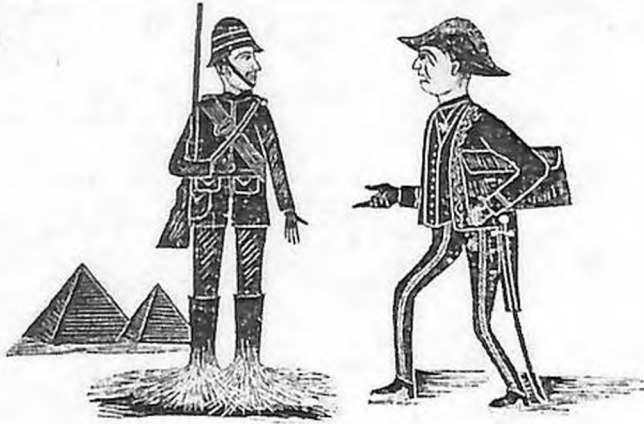
هي عورة مأخوذة من جواب ارسيدو الكاسترو غلادستون الى المستر ج. و. و. ويتيل مؤلف كتاب « مصاب ارمينيا »

11. بابنا

شفق الموت على ما يقاسيه الارمن من الموت والقتل فهو يقول لاوروبا اما ان يفتحي لهم باب الراحة والرحمة واما ان نقبش نفوسهم جميعاً (فان الموت احدى راحتين)

12. بابنا

مفاوضة أكتوبر - فرنسا - يجب عليك يا انكلترا ان تجلي عن مصر . انكلترا -- كيف العمل
ورجلاي قد تأصلنا في اونها

13. با

في ١٨ الجاري أصدر السلطان ارادة سنية بقبول الاملاجات الارمنية التي وضعتها الدول الثلاث ومع في هذا الرسم قد قيدوا تركيا برجلها وعنها وساقوها في طريق الاملاجات على عجالات وعجن الى نقطة العدل والانصاف والمساواة

14. با

بعد صفقة قبل الحق هذا الضغط ترددت روح تركيا او يتهدي الى الصواب في طر ذبقة من تقدي المشير فاطم ورد تعارف هذاس اليوم ان جلالة السلطان قبل شروط الدول بخصوص اصلاحات رومانيا فان هذا الامر نتيجة حسنة لموضوع الرسم الهزلي انما الذي صار جدا والظاهر ان الضغط الموضوع على تركيا في الرسم اجبرها على التبول قبل ان تبوت ولي كلامه في العدد القادم.

تصورت تركيا ترسل التفارقات في وقت واحد الى جهتين فبالد الواحد تكتب الى سالف
 وقده بالاصلاح وباليد الثانية ترسل الاوامر الى الولايات بقتل الاهالي وهو منتهى الشر

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1. ֆ. 56. ց. 17, զգ. 55, 58, 59:

բ) Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան

1.2. Անձնական դիվան կաթողիկոս Իզմիրյանի, 1835-1910 թթ.. թղթ. 34, վավ. 10-14:

2. Հրատարակված սկզբնաղբյուրներ

ա) հայերեն

2.1. Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1878-1880. Կ. Պոլիս:

2.2. Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1890-1896. Կ. Պոլիս:

2.3. Լեօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915:

2.4. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

2.5. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991:

2.6. Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը, կազմեց Վ. Տեր-Ղևոնդյանը, Երևան, 2013:

2.7. Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910 թթ.), զիբք Ը, կազմող և առաջաբանի հեղինակ Ս. Բէիբուդեան, Երևան, 2001:

ս) նուստրակն

- 2.8. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. факсимильное воспроизведение издания 1898 года, Ереван, 2014.
- 2.9. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896.

զ) անգլիկոսն

- 2.10. Armenians at the Twilight of the Ottoman Era, News Reports from the International Press, v. I. The New York Times, 1890-1914, compiled and edited by Vosgan Mekhitarian, Rev. Vahan Ohanian, published by Genocide Documentation and Research Center, 2011.
- 2.11. Bliss Edwin Munsell, Turkish Cruelties upon the Armenian Christians, A Reign of Terror, Chas., B. aver company publishers, Des moines Iowa, 1896.
- 2.12. Blue Book: Turkey. No. 1. 1890-1891 (Correspondence Responding the Condition of the Populations in Asiatic Turkey and the proceedings in the Case of Moussa Bey), London, 1891.
- 2.13. Blue Book: Turkey. No. 3 (Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople), London, 1897.
- 2.14. Cromer. Modern Egypt, vol. II, London, 1908.
- 2.15. Harris R. J. and Harris H. B., Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia, London, 1897.
- 2.16. MacCol Malcolm M. A., England's Responsibility Towards Armenia, London and New York, 1895.
- 2.17. MacCol Malcolm M. A., The Sultan and the Powers, London, New York and Bombay, 1896.
- 2.18. Pears E., Life of Abdul Hamid, Chapter XIV, Estimate of the Character of Abdul Hamid, London, 1917.
- 2.19. Sadik Shahid Bey, Islam, Turkey, and Armenia, and how they happened, Saint Louis, 1898.
- 2.20. Wintle W. J., Armenia and its Sorrows, London, 1896.

- 2.21. القضية الأرمنية في الصحافة العربية 1876-1923، التدويل والاصلاحات 1878-1893، المجلد الأول، القاهرة، 2015.
- 2.22. ولي الدين يكن، أعلوم والمجهول الجزء الأول، مصر، 1909، مطبعة الشعب.
- 2.23. ولي الدين يكن، أعلوم والمجهول الجزء الثاني، مصر، 1909، مطبعة الشعب.

3. Ուսումնասիրություններ

ա) հայերեն

- 3.1. Ա-Ռօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, Երեւան, 1912:
- 3.2. Ալաօյանճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ եւ շրջակայից, Ի. Բ, Գահիրէ, 1937:
- 3.3. Աղասի, Չէյթուն եւ իր շրջակաները, Պէյրութ, 1968:
- 3.4. Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002:
- 3.5. Ատոմ (Հարություն Շահրիկյան), Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914:
- 3.6. Բախչինյան Ա., Հայությունը սկանդինավյան երկրներում. հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2010:
- 3.7. Բայբուրդյան Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008:
- 3.8. Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011:
- 3.9. Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004:
- 3.10. Գասպարյան Ա. Ա., Արաբ ազգայնականները և երիտթուրքերը. համագործակցությունից առճակատում (1908-1914), Երևան, 2016:
- 3.11. Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894-1896 թթ., Հողվածների և հրապարակումների ժողովածու, Երևան, 2013, (էջ 213-237):
- 3.12. Գևորգյան Լ., «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982:
- 3.13. Եսազընեան Գ., Ապտիլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պէյրութ, 1980:

- 3.14. Ետյան Մ., Հայկական հարցը Սիրիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, Երևան, 2015:
- 3.15. Թոփուզյան Հ., Եզիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Երևան, 1978:
- 3.16. Լեւոն Վարդան, Խտրականությունը Օսմանեան կայսրության մէջ, Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրուք, 1970:
- 3.17. Խառատյան Ա., Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը 1858-1896, Երևան, 1984:
- 3.18. Խառատյան Ա., Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Երևան, 1989:
- 3.19. Խուրդինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն, սկուեքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը, Երևան, 2006:
- 3.20. Կալուսպետյան Ռ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Երևան, 2003:
- 3.21. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան, 1999:
- 3.22. Կիրակոսյան Ջ., Բուլժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980:
- 3.23. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան, 1982:
- 3.24. Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2008:
- 3.25. Կոստանդյան Է., Գում Գալիուի ցույցը (100-ամյակի առթիվ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1990, թիվ 8, էջ 67-68):
- 3.26. Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I. Նոր Ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, 2010:
- 3.27. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն հ. 2, Օսմանյան տիրապետությունն առաջ. 1516-1918 թթ., Երևան, 2004:
- 3.28. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական յույսի ներքո, Երևան, 2004:
- 3.29. Հովհաննիսյան Ն., Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի հակահայկական քաղաքականությունն արաբական ժամանակակից պատ-

մագրության գնահատմամբ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1987, թիվ 1 (116), էջ 75-88:

- 3.30. Մանուկեան Ա., Հայրենիքի ազատագրության բանակին համոզուած զինուորները, Ժընեւ, 2014, 160:
- 3.31. Մատթէոս եպս. Իգմիրեան, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոց եւ Սիս ու Աղթամար, աշխատասիրութեամբ Ա. Յարութիւնեանի, Ս. Էջմիածին, 2008:
- 3.32. Նաջարյան Ե. Հ., Արաբական ազգային-մշակութային գարթոնքը, Երևան, 1988:
- 3.33. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002:
- 3.34. Ներսիսյան Մ., Պատմության կեղծարարները, հողվածներ և հաղորդումներ, Երևան, 1998:
- 3.35. Պայրամեան Ս. Ն., Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ, մատենագիտական ցուցակ, Գահիրէ, 2005:
- 3.36. Պերդրան Է., Նուպար փաշա. 1825-1899, Նիշք եւ տպատրութիւնք, Կ. Պոլիս, 1910:
- 3.37. Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), Երևան, 2011:
- 3.38. Սատունի Կ., Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը), Պեյրուք, 1969:
- 3.39. Սարուխան, Հայկական խնդիրը եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում 1860-1910, Ա. Հատոր, Թիֆլիս, ա. թ.:
- 3.40. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն, ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:
- 3.41. Սաֆրաստյան Ռ. Ա., Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագրերը. թուրքական երեք փաստաթղթերի համեմատական վերլուծություն, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2009, թիվ 1(26), էջ 48-62:
- 3.42. Սեյյան, Սատուն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Մադոյանի, Երևան, 1990:
- 3.43. Սրվանձսյանց Գ., Երկեր , հ. 2., Երևան, 1982:

- 3.44. Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Պէրրուր, 2009:
- 3.45. Տասնապետեան Հ., Պատմութիւն Հայ Յեղափոխական Շարժման և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Պէրրուր, 2009:
- 3.46. Օտեան Ե., Պօղոս Նուսար փաշա (Կենսագրական նիւթեր), Կ. Պոլիս, 1913:

բ) ռուսերեն

- 3.47. Абд ар-Рахман аль-Джабарти, Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий, 1798-1801.
- 3.48. Бартольд В., Сочинения. т. 6. Турция. ислам, христианство, Москва, 1966.
- 3.49. Гордлевский В., Избранные сочинения, том III, Москва, 1962.
- 3.50. Долинина А. А., Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия, просветительский роман 1870-1914 гг., Москва 1973.
- 3.51. Желтяков А., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, Москва, 1972.
- 3.52. Киракосян А., Ближневосточный кризис 1895-97 гг., Армения и политика США, "Вопросы востоковедения", Вып. 1-2, Ереван, 1983, с. 212-221.
- 3.53. Киракосян А., Армянский вопрос на страницах журналов Великобритании (Середина 90-х гг. 19 века), Ереван. 1980.
- 3.54. Котлов Л. Н., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке, Москва, 1975.
- 3.55. Крачковский И., Мустафа - Кямилъ и Жюльетта Адан, к истории национальной движениии в Египте, Ленинград, 1928.
- 3.56. Левин З. И., Ислам и национализм в странах Зарубежного Востока, Москва, 1988.
- 3.57. Левин З. И., Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и в Египте Новое время, Москва, 1972.
- 3.58. Луцкий В.Б., Новая история арабских стран, Москва, 1965.

- 3.59. Новые Османы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, Москва, 1958.
- 3.60. Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, Москва, 1971.
- 3.61. Петросян Ю. А., Османская империя, Могущество и гибель, Москва, 1990.
- 3.62. Степанян С., Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века), Ереван, 1975.
- 3.63. Фадеева И. Л., Османская империя и англо-турецкие отношения в середине 19-ого в, Москва, 1982.
- 3.64. Фадеева И. Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-пантуркизм), XIX – начало XX в., Москва, 1985.

q) uluqlarlı

- 3.65. Adams Ch. G., Islam and Modernism in Egypt, New York, 1968.
- 3.66. Ahmed J. M., The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism, London-New York Toronto, 1960.
- 3.67. Armajani Jon, Modern Islamic movements, History, 2012, UK, Wiley-Blackwell, 2012.
- 3.68. Ayalon Amy, The Press in the Arab Middle East, New York, 1995.
- 3.69. Azhderian Antranig, The Turk and the Land of haig of Turkey and Armenia, New York, 1898.
- 3.70. Colvin A., The Making of Modern Egypt, London, 1906.
- 3.71. Harris C. p., Nationalism and Revolution in Egypt, London, Paris, 1964.
- 3.72. Hartmann Martin, The arabic press of Egypt. London, 1899:
- 3.73. Hunter R. F., Egypt under the Khedives, 1805-1879, from Houshold Government to the Modern Bureaucracy, Egypt, Gairo, 1999.
- 3.74. Argyll J. D., The Eastern question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878, and to the Second Afghan War, vol. 1, London.
- 3.75. The Cambridge history of Egypt, vol. 2, Modern Egypt from 1517 to the and of the twentieth century, Cambridge University Press, 2008.
- 3.76. The Encyclopaedia of Islam, vol. V., Leiden, E.J. Brill, 1986.

դ) ֆրանսերեն

3.77. Moussa Prince, Un genocide impuni: l'Armenocide, Beirut, 1975.

ե) գերմաներեն

3.78. Nuri A., Abdul-Hamid in Karikatur. intimes aus yidiz-Kiosk in word und Bild, Zürich, 1904.

զ) արաբերեն

۳.۷۹. ابراهيم عبده، اعلام الصحافة العربية، ۱۷۹۸-۱۹۸۱،

<http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page-357#page>

۳.۸۰. ابراهيم عبده، تاريخ الوقائع المصرية ۱۸۲۸-

<http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page-357#page> ۱۹۴۲

۳.۸۱. ابراهيم عبده، تطور الصحافة المصرية ۱۸۹۸-۱۹۵۱.

۳.۸۲. ابراهيم عبده، جريدة الأهرام - تاريخ مصر في ۷۵ سنة، ۱۹۵۱

<http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page> القاهرة

۳.۸۳. أحمد حمروش، قصة الصحافة في مصر، القاهرة، ۱۹۸۹.

۳.۸۴. احمد زكي بدوي، تاريخ مصر الاجتماعي، -[http://shamela.ws/browse.php/book-](http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page)

[11754/page](http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page)

۳.۸۵. أنور الجندي، تاريخ الصحافة الإسلامية، ۱، المنار - رشيد رضاء.

۳.۸۶. جرجي زيدان، تراجم مشاهير الشرق في القرن ۱۹، ج. ۲، ۱۹۲۲.

۳.۸۷. رمزي ميخائيل، الصحافة المصرية والحركة الوطنية من الاحتلال الى الاستقلال ۱۸۸۲-

۱۹۲۲، القاهرة، ۱۹۹۶.

۳.۸۸. سامي عزيز، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الإنجليزي، القاهرة، ۱۹۶۸.

۳.۸۹. صالح زهر الدين، سياسة الحكومة العثمانية في أرمنيا الغربية وموقف القوى الدولية منها،

انطلياس، ۲۰۱۰.

۳.۹۰. عبد الرحمن بن حسن الجبرتي، عجائب الآثار في التراجم والأخبار، الجزء الثالث، 1998،

القاهرة، دار الكتب المصري.

۳.۹۱. عبد اللطيف حمزة أدب المقالة الصحافية، ج. 4، علي يوسف.

<http://shamela.ws/browse.php/book-11754/page>

۳.۹۲. عبد اللطيف احمد حمزة، الصحافة المصرية في مائة عام، www.s1-mustafa.com.pdf

- ۳.۹۳. عبد اللطيف همزة، الصحافة العربية في مصر منذ نشأتها إلى منتصف القرن التاسع عشر، دار الفكر العربية، ۱۹۸۵.
- ۳.۹۴. فاروق ابو زيد، الصحافة المتخصصة، القاهرة، ۱۹۸۶.
- ۳.۹۵. الفيكنت فيليب دى طرازي، تاريخ الصحافة العربية، الجزء الاول والثاني، بيروت، ۱۹۱۳.
- dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:186018&q
- 3.96. محمد رفعة الامام القضية الأرمنية في المصادر العربية
<http://ancnews.info/?p=1132>
- ۳.۹۷. محمد رفعة الامام الأرمن في مصر، القرن التاسع عشر، القاهرة، ۱۹۹۵.
- ۳.۹۸. محمد رفعة الامام، الأرمن في مصر ۱۸۹۶-۱۹۶۱، القاهرة ۲۰۰۳.
- ۳.۹۹. محمد رفعة الامام، الارمن في مصر، أَلقرن التاسع عشر، مصر- القاهرة، ۱۹۹۵.
- ۳.۱۰۰. محمد رفعة الامام، الأهرام المضربة والقضية الأرمنية، ۱۸۷۸-۱۹۲۳، القاهرة، ۲۰۰۶.
- ۳.۱۰۱. محمد رفعة الامام، القضية الارمنية في الدولة العثمانية ۱۸۷۸-۱۹۲۳، القاهرة، ۲۰۰۲.
- ۳.۱۰۲. نورا أريسيان الإبادة الأرمنية في صحافة المهجر السورية، هايكازيان- مجلة الدراسات الأرمنية، بيروت، ۲۰۱۰.
- ۳.۱۰۳. نورا أريسيان، أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية (۱۸۷۷-۱۹۳۰)، لبنان، بيروت، ۲۰۰۴. <http://ancnews.info/?p=1132>
- ۳.۱۰۴. عبد العليم القباني، نشأة الصحافة في الإسكندرية، ۱۸۷۳-۱۸۸۲، مصر، ۱۹۳۳.
- ۳.۱۰۵. يوسف ادريس، الروايات، بيروت، ۱۹۸۷.

4. Պարբերական մամուլ

ա) հայերեն

- 4.1. «Արծազանք», Թիֆլիս, 23, 1884:
- 4.2. «Արմենիա», Մարտի, 1889, 22, թիւ 46, 1985, թիւ 64, 1897, թիւ 56:
- 4.3. «Հորիզոն», Թիֆլիս, թիւ 41, 42, 43:
- 4.4. «Մշակ», 1895, թիւ 1:
- 4.5. «Մուրճ» 1893, թիւ 11, 1894, թիւ 11-12, 1895, թիւ 8, 1896, թիւ 7-8:

բ) ռուսերեն

- 4.6. «Вестник Европы», Санкт-Петербург, 1878, т. 5, кн. 5-10.

գ) անգլերեն

4.7. «The New York Times», 12.09.1896

գ) արաբերեն

4.8. "الأهرام" 1897-1898.

4.9. "الرأي العام" 1896.

4.10. "القاهرة" 1889-1885.

4.11. "المقطم" 1897-1889.

4.12. "المؤيد" [http://zefys.staatsbibliothek-](http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/list/title/zdb/26687665/)

[berlin.de/list/title/zdb/26687665/](http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/list/title/zdb/26687665/),

4.13. "المشير" 1898-1895.

4.14. "الهلال" 1892, 1903, 1915.

4.15. "المعتطف" 1915.

4.16. "العروة الوثقى" 1884.

4.17. "مصر" 1896.

"الناس العرب" 1896.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբդ ալ-Լատիֆ Համզա, 16,
29

Աբդուլ Համիդ Երկրորդ, 6,
27, 37, 49, 50, 58, 68, 76,
77, 91, 123, 126; 137,
147, 152, 154, 176, 179,
180, 182, 183, 192, 193,
194

Աբեդին փաշա, 139, 140, 142

Աբրոյան Տիգրան, 8, 131

Ա-Դօ, 20, 92, 115, 134, 204

Ագարյան պատրիարք
(Ագարյան Ստեփան-
Պետրոս Ժ), 124

Ալբեր դը Մուն, 172

Ալի Նուրի Բեյ (Գուստավ
Նուրիևզ), 181, 184

Ալի փաշա, 152

Ալայոյանեան Ա., 136

Ալփիար Հարություն 9

Ալփոնս Դոդե, 175

Ալֆրեդ Վալլետ, 175

Ահմադ Արաբի, 35

Ահմադ Լուսճի սա-Սայիդ,
46

Ահմադ Ռիզա, 51

Ահմադ փաշա, 85

Ադասի, 80, 106

Աճառյան Հ., 127, 204

Ամին Արսլան, 52, 182

Այալոն Ա., 16, 212

Այուբ փաշա, 70

Անատոլ Փրանս, 175

Աննա, 98

Աշըգյան Խորեն

պատրիարք, 82, 128

Ապտիլ Համիտ Բ. տե՛ս

Աբդուլ Համիդ Երկրորդ

Ասադ Ս., 15

Ատոմ (Հարություն
Շահրիկյան), 20, 146,

204

Արթին Հակոբ, 8, 131

Արիսյան Ն., 11

Բախչինյան Ա., 181, 204

Բայբուրդյան Վ., 19

Բաուեր Հ., 175

Բարտոլդ Վ., 17, 113

Բերար Վ., 175

Բերթր փաշա, 140, 161

Բեհբուդեան Ս., 20, 79, 202

Բիսմարկ Օ., 167

Բլեքուել Ա.Ս., 60

Բլիս Է., 104

Բշարա Թակլա, 41

Գալիարդու Հենրի, 14

Գալոյան Գ., 19, 107

Գարակեօզեան Գ., 112

Գևորգյան Լ., 116, 204

Գլադստոն Ու., 154, 163, 190,
192
Գորդլևսկի Վ.Ա., 17
Գրգո (Գրիգոր Մոսեայան),
98
Գրեյվիս. 99
Դենի Կոչեն, 172
Դի Տարագի Ֆիլիպ, 14, 30,
77
Դիգրայելի Բենջամին (Լորդ
Բիքոնսֆիլդ). 159, 160,
161
Եազընեան Գ., 19
Եսոյան Մ., 11
Չահր ադ-Դին Սալիհ, 18
Չեյդան Ջրրջի, 14, 39, 40
Չեքի փաշա, 96, 98, 102, 103,
110
Էմիլ Դիլոն, 65, 156
Էմիլ Չոլա, 175
Թևֆիկ փաշա, 123
Թոփուզյան Հ., 9, 131, 205
Ժակ Մնու (Աբադալլահ), 30
Ժան Ժորես, 172, 173
Ժելոյակով Ա.Դ., 17
Իբրահիմ Աբդո, 16
Իսազուլյան Հ., 74
Իսմայիլ (խոփիվ), 31, 37

Իսմայիլ Բեն Սաադ ալ-
Վահիբի ալ-Խաշար, 30
Լայարդ Հ., 160
Լեւոն Վարդան, 115, 205
Լէօ, 19, 139, 142, 202
Խալիդ բել, 70
Խալիլ Ղանեմ, 51, 52
Խառատյան Ա., 17
Խեչո, 98
Խոլդինյան Գ., 19
Խրիմյան Մ., 66, 81, 94, 133,
135
Կ. Մանդես, 175
Կարապետյան Ռ., 16, 23, 29,
171, 205
Կերեքցյան Խ., 74
Կիրակոսյան Ա., 19, 123
Կիրակոսյան Ջ., 17
Կոստանոյան Է., 84, 140,
205
Կրոմեր Է., 47
Համրուշ Ա., 16
Հանոտո Գ., 171, 172, 173,
177
Հանոտո փաշա տե՛ս
Հանոտո Գ.
Հանրի Բաուեր, 175
Հասան Հոսնա, 47, 48

- Հարթման Մ., 15, 43, 182
 Հովհաննիսյան Ն., 18
- Մ. Այ-Մուղաուար, 18
 Մաթոսյան եղբայրներ, 129
 Մանուկեան Ա., 127, 206
 Մատթեոս եպս. Իզմիրլեան,
 102, 110–112, 124, 133
 Մատոյան Ա., 20, 93–95, 206
 Մաք Քոյ Մ., 64
 Մըսթափա փաշա, 106
 Միզանջի Մուրադ, 51
 Մկրտիչ Ա., 102
 Մուհամմադ Ֆարիդ, 46
 Մուհամմեդ Ալի, 26, 29, 30,
 32
 Մուհամմեդ մարգարե, 26,
 28–30, 32, 115
 Մունիր բեյ, 76
 Մուսա բեյ, 84, 86, 91
 Մուսա Պրենս, 18, 126
 Մուստաֆա Քամիլ, 46, 47,
 163
 Մուրադ (Պոյաճյան Հ.), 96
 Յակուբ Սարուֆ, 38, 39, 45
 Յուսուֆ Ալի, 46–49, 162
- Նամըք Քեմալ, 28
 Նապոլեոն Բոնապարտ, 14,
 29
 Նաջարյան Ե., 30
- Նելլիդով, 98, 180
 Ներսիսյան Մ., 19
 Նիկողոսյան Գր., 94
 Նշկյան Հ., 74
 Նուբարյան Նուբար
 (Նուբար փաշա), 8, 9,
 43, 131, 141
 Նուբարյան Պողոս (Պողոս
 Նուբար փաշա)
 Նուպար փաշա (տե՛ս
 Նուբարյան Ն.)
 Նուրյան, 112
- Շահին Մակարիուս, 38, 45
 Շարիֆ փաշա, 35
- Ուինթլի Ու., 190
- Չիլինկիրյան Գ., 74
- Պայրամեան Ս., 9, 206
 Պատրիկյան Վ., 86
 Պատրիկով (Հակոբ,
 Վարդո, Իսաք Արվախ,
 տե՛ս Պատրիկյան Վ.)
 Պետրոսյան Յու., 17
 Պերդրան Է., 9, 22, 206
 Պոլ Ադան, 175, 214
 Պողոսյան Վ., 19
- Ջալալ ադ-Դին փաշա, 85
 Ջամալ ադ-Դին Ալ-Աֆղանի,
 28, 145

- Ջևղերթ փաշա, 82
- Ռամզի Միխայիլ, 16
- Ռեշիդ փաշա, 152
- Ռիզա բեկ, 70
- Ռիֆաթ Մուհամմադ ալ-Իմամ, 11, 18, 36
- Ռոզբերի Ա., 100
- Ռուզովֆ Պիտեր, 129
- Սաադ Չաղլուլ, 46
- Սալիմ Թակլյա, 41, 42
- Սահակյան Ռ., 19, 202
- Սամի Ազիզ, 16, 47, 48
- Սամի ալ-Բարուդի, 35
- Սայիդ փաշա, 35, 83
- Սայրուս Համլին, 119, 120
- Սաննու Յակուբ, 181
- Սասունի Կ., 68, 206
- Սավֆերթ փաշա, 160
- Սարաֆյան Ա., 48
- Սարաֆյան Գրիգոր, 9
- Սարուխան Ն., 20, 147, 161, 206
- Սաֆրաստյան Ռ., 19, 114
- Սելիմ Սարգիս, 51, 52, 182
- Սելյան (տե՛ս Մատոյան Ա.)
- Սթիվենսոն Ֆ., 100
- Սյունի Բ., 121
- Սոլսբերի Ռ., 157, 192, 193
- Սրվանձտյանց Գ., 140
- Վահան վարդ. Պարտիզակցի (Տեր-Մինասյան), 140
- Վանդալ Ա., 123
- Վարանդեան Մ., 207
- Վարժապետյան Ն. պատր., 79, 82, 165
- Վիլիելմ 2-րդ կայսր, 179
- Տեր-Ղևոնդյան Վ., 20
- Տեր-Սարգսյանց Արիստակես, վարդ. (Տևկանց), 140
- Տեր Ղևոնդ քահ., 109
- Տիգրան փաշա (տե՛ս Տիգրան Աբրոյան)
- Քլիֆորդ Լյոդ, 142
- Օտեան Ե., 20, 131, 207
- Օրելիեն Շոլ, 175
- Փարիս Նիմր, 38, 45
- Փարուկ Աբու Չելդ, 16
- Փուռադ փաշա, 152
- Փրանսուա Կոպպե, 175
- Փրիդրիխ Ֆոն Բիբերշտեյն, 180
- Abdul Hamid, 20, 106, 181, 209
- Adams Ch., 28, 208
- Ahmed J., 16, 208

- Argyll J.D. (Duke of Argyll),
20, 59, 208
- Armajani J., 16, 28, 208
- Ayalon A., 16, 30, 32, 37, 39,
45, 47, 208
- Azhderian A., 20, 152, 208
- Bliss Edwin Munsell, 20, 104,
203
- Colvin A., 16, 23, 206
- Cromer, 16, 22, 47, 203
- Edwin Pears, 20, 106
- Harris C., 16, 208
- Harris H.B., 16, 20, 203, 208
- Hartmann M., 15, 43, 182, 208
- Hunter R., 16, 208
- MacCol Malcolm, 20, 65, 203
- Mekhitarian Vosgan, 60, 203
- Ohanian Vahan, 60, 203
- Sadik Shahid Bey, 20, 102,
203
- Wintle W.J., 190, 203
- Абд ар-Рахман аль-
Джабарти, 29, 207
- Бартольд В.В., 17, 113, 207
- Гордлевский В.А., 17, 27,
180, 207
- Диллонь Эмиль, 215
- Долинина А., 16
- Желтяков А.Д., 17, 51, 207
- Жюльетта Адан, 16, 207
- Киракосян А., 19, 207
- Котлов Л., 17, 50, 52, 207
- Кошелев В.С., 49
- Крачковский И., 16, 207
- Левин З.И., 17, 24, 207
- Луцкий В.Б., 17, 22, 23, 207
- Мустафа-Кямиль, 16, 207
- Петросян Ю.А., 17, 28, 50,
57, 58, 208
- Фадеева И.Л., 17, 28, 57, 208

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադանա, 105, 106, 115, 128, 142
- Աթենք, 71, 127
- Ալեքսանդրիա, 35, 37, 41, 45, 51, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 136
- Ադթամար, 112, 206
- ԱՄՆ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ), 53, 135
- Ամստերդամ, 144
- Այնթապ, 128
- Անատոլիա, 90
- Անդոկ (լեռ), 98
- Անդրկովկաս, 165
- Ասիա, 82, 118, 166, 178
- Աստրախան, 144
- Ավստրիա, 144, 179
- Ավստրո-Հունգարիա, 104, 144, 167
- Արաբկիր, 128
- Արարատ, 63
- Արդահան, 81, 160
- Արևելյան Հայաստան, 5, 59, 60, 61, 63–66, 68, 73, 75, 82, 87, 88, 188
- Արևմտահայաստան (տե՛ս Արևմտյան Հայաստան)
- Արևմտյան Հայաստան, 97, 100, 102, 111, 121, 126, 127, 135, 138, 140, 141, 146, 148, 149, 153, 158, 159, 162, 168, 169, 173, 174, 194, 197–199
- Արծալի (գյուղ), 73
- Արմենիա, 62, 68, 95, 149, 154
- Արմինիա (տե՛ս Արմենիա)
- Աքքիա (Աքքա), 106
- Աֆղանստան, 144
- Աֆրիկա, 144
- Բալթում, 160
- Բալկաններ, 72, 159, 165, 188
- Բաղդադ, 178
- Բադեշ, 143
- Բայաս, 106
- Բելգրադ, 71
- Բելյան, 106
- Բեյրութ (Նահանգ), 51
- Բեյրութ, 38, 39
- Բեռլին, 83
- Բիթլիս (Նահանգ), 67, 92, 93, 96
- Բիթլիս, 119, 139, 142, 143
- Բոստոն, 9
- Բոսֆոր, 62, 188
- Բուլղարիա, 64, 120, 124, 127, 130, 133, 134, 165, 166, 178
- Բրուսա, 128

Գահիրե (տե՛ս Կահիրե)
Գելիեզուզան, 94, 98, 99
Գերմանիա, 104, 167, 178, 179,
180
Դամասկոս, 135
Դարդանեյ, 188
Դիարբեքիր (նահանգ), 67,
128, 139, 140, 142
Եգիպտոս, 5–15, 18, 19, 21–23,
25–27, 29, 31–38, 40–43,
45–47, 49, 52, 53, 59, 61,
66, 78, 87, 88, 127, 128,
131, 133–136, 144, 145,
148, 150, 153–158, 161,
163, 168, 173, 180, 181,
190, 191, 196–198, 200,
201
Եվդոկիա, 128
Եվրոպա, 22, 24, 25, 59, 65, 70,
76, 80, 82, 101, 116, 117,
120, 122, 125, 138, 142–
146, 149, 152, 160, 162,
165, 167, 169, 172–174,
178, 185, 188, 190
Երևան 9, 11, 16–20, 22, 27, 50,
51, 66, 67, 76, 79, 84, 86,
92, 93, 96, 98, 105, 106,
114–116, 123, 127, 131,
140, 153, 165, 172, 175,
181, 183, 202, 204–206
Երուսաղեմ, 112, 144

Չեյթուն, 19–20, 67, 80, 104,
105, 106, 199
Էջմիածին, 73
Էրզրում (նահանգ), 67
Էրզրում, 73, 83, 84, 95, 97, 98,
115, 139, 142, 161
Թավրիզ, 144
Թիւրքիա (տե՛ս Թուրքիա)
Թիֆլիս, 176
Թոքատ, 128
Թունիս, 190
Թուրքիա, 58, 91, 99, 100, 108,
118, 134, 160, 161, 162,
164, 166, 169, 181, 185
Ժընեւ (տե՛ս Ժնև)
Ժնև, 50
Իզմիր, 128, 144
Իսկանդերուն, 106
Իսրայել 26, 49
Իտալիա, 29, 104, 167, 179
Լիբանան, 18, 26
Լոնդոն, 43, 50, 76, 83, 100,
144, 168
Խարբերդ, 67, 72, 140, 142
Խնուս, 70, 99
Կ. Պոլիս (տե՛ս
Կոստանդնուպոլիս)
Կ. Պոլիս (տե՛ս
Կոստանդնուպոլիս)

- Կահիրե, 14, 15, 29, 38, 41, 44,
46, 50, 51, 129, 131
- Կարաքիլիսա, 70
- Կարին (տե՛ս Էրզրում)
- Կարս, 81, 96, 160
- Կենտրոնական Ասիա, 144
- Կեսարիա, 128
- Կիլիկիա, 82, 105
- Կիպրոս, 118, 161
- Կոստանդնուպոլիս 23, 47, 48,
51, 62, 65, 68, 73, 75, 79,
84–86, 91, 96, 101, 103,
109, 111, 117, 121–124,
126–128, 130, 132, 134–
136, 144, 154, 156, 160,
165, 170, 175, 177, 179,
180, 185, 199
- Կովկաս, 99
- Կրետե, 83, 125, 147, 190
- Հայեպ նահանգ, 67
- Հայեպ, 104, 105, 106, 142
- Հանն, 128
- Հայաստան, 62, 68, 70, 75, 80,
81, 82, 93, 94, 95, 102,
118, 151, 154, 156, 161,
166, 169, 170, 173, 178,
187, 188, 190, 191, 193
- Հեքյար, 68
- Հյուսիսային Կովկաս, 72
- Հնդկաստան, 144
- Հորդանան, 26
- Հունաստան, 64
- Հռոմ, 124, 150
- Ղարս (տե՛ս Կարս)
- Ղրիմ, 58, 68, 144
- Մակեդոնիա, 147
- Մարաշ, 67, 105, 106, 128, 139
- Մարզվան, 128
- Մարսել, 127, 130
- Մեծ Բրիտանիա, 21–23, 36,
37, 43, 44, 49, 50, 55, 64,
77, 85, 91, 96, 100,
104, 107, 108, 111, 112,
118, 124, 125, 130, 133,
139, 145, 148, 149, 153–
164, 166–170, 173, 178,
179, 181, 186–193, 200
- Միջագետք, 63, 119
- Մուշ, 84, 95, 96, 119, 143
- Յաֆա, 112
- Նեապոլ, 50
- Նեղոս (գետ), 14, 129
- Նյու Յորք 60, 120, 130, 149
- Շենիկ, 94, 98, 99
- Ուրֆա, 106, 172, 199
- Պաղեստին, 144
- Պարսկաստան, 72, 144
- Պեյրուբ տե՛ս Բեյրութ
- Պիթիլիս (տե՛ս Բիթլիս)

- Պուկլարիա (տե՛ս
Բուկղարիա)
- Ռումինիա, 133
- Ռուսաստան, 22, 59, 61, 62,
65, 70, 72, 74, 75, 81, 85,
86, 91, 97, 98, 100, 104,
111, 118, 133, 144, 154–
161, 165–170, 173, 178,
179, 181, 187, 188, 189,
190–192, 200
- Ռուսիա (տե՛ս Ռուսաստան)
- Սալոնիկ, 133, 217
- Սանկտ Պետերբուրգ, 83
- Սան-Ստեֆանո, 159, 162, 165,
172
- Սասուն, 19, 92–100, 102, 103,
105, 119, 128, 199
- Սեբաստիա, 15, 72, 73, 128,
140
- Սեմալ, 94, 98, 99
- Սերբիա, 64
- Սև ծով, 63, 119
- Սիս, 112, 206, 218
- Սիրիա, 10, 18, 26, 36, 77, 106
- Սուդան, 45, 48, 157, 159
- Սուեզ, 22
- Սոֆիա, 71
- Սպահան, 144
- Սվազ, 67, 139
- Վան (նահանգ), 67
- Վան, 82, 84, 93, 115, 139, 142,
143
- Վանա լիճ, 119
- Վատիկան, 151
- Վենետիկ, 144
- Վիեննա, 83
- Տալվորիկ, 96, 119
- Տարոն, 105
- Տիարապեքիր (տե՛ս
Դիարբեքիր)
- Տրապիզոն, 95
- Փարիզ, 14, 30, 50, 51, 76, 78,
83, 101, 119, 144, 177
- Փոքր Ասիա, 63, 120, 156, 159,
188, 190
- Քարաքոլյու (տե՛ս
Քորախոյ)
- Քորախոյ, 98
- Օդեսա, 134, 135
- Օսմանյան Թուրքիա (տե՛ս
Օսմանյան կայսրություն)
- Օսմանյան կայսրություն, 10,
17, 21–23, 27, 28, 34, 36,
45, 49, 50, 52, 53, 56–58,
60–63, 65, 72, 73, 76, 85,
87, 88, 94, 101, 114–116,
122, 138, 140, 147, 148,
150, 154, 157–161, 163,
165–171, 174–179, 181–

- 189, 191, 194, 195, 198,
200
- Фрэнсис, 14, 22, 43, 97, 104,
156, 157, 167, 171–175,
177–179, 187, 189–192
- Berlin, 20, 59, 208
- Cambridge, 16, 22, 208
- Egypt, 15, 16, 22, 28, 203, 208
- England, 20, 65, 203
- Gairo, 208
- London, 15, 16, 20, 59, 65, 142,
190, 203, 206
- Middle East, 16, 206
- New York, 16, 20, 28, 60, 65,
119, 152, 190, 203, 208
- Oxford, 16
- Paris, 16, 20, 59, 101, 208
- Toronto, 16, 208
- Turkey, 20, 102, 112, 142, 152,
203, 208
- Великобритания, 19, 207
- Египет, 17, 25, 207
- Ленинград, 16, 207
- Москва, 17, 20, 24, 25, 27, 28,
50, 57, 58, 65, 113, 120,
203, 207, 208
- Османская империя, 17, 57,
208
- Сирия, 17, 25, 207
- США, 19, 207
- Турция, 17, 20, 58, 65, 102,
113, 120, 127, 156, 180,
203, 207, 208

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ	
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ XIX դԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ	
ՔԱՌՈՐԴԻՆ: ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ	
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ	
1.1. Հասարակական-քաղաքական իրականությունը և պարբերական մամուլը Եգիպտոսում XIX դարի վերջին քառորդին	21
1.2. Արևմտահայության դրության արտացոլումը	56
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 1894-1896 ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ	
2.1. 1894-1896 թթ. կոտորածների քաղաքականության գնահատականը	89
2.2. Հայ գաղթականների հիմնախնդիրը	126
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ	
3.1. Հայկական հարցի արծարծումները	137
3.2. Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի լուսաբանումը Հայկական հարց-Եգիպտական հարց զուգահեռներում	148
3.3. Տերությունների դիքորոշումը Հայկական հարցում	158
3.4. Հայկական հարցն «Ալ-Մուշիր»-ի երգիծապատկերներում .	181
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	196
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	202
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ	

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	211
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ	221
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	226

ՆԱՐԻՆԵ ԱՏԵՓԱՆԻ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ
ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ (1870–1890–ական թվականներին)**

Համակարգչային ձևավորում՝ Ն. Ադամյան
Սրբագրիչ՝ Ն. Դավթյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 26.12.2018 թ.
Տպաքանակը՝ 120 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ. 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА. 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[2500m.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0614249

11
A105954

ISBN 978-9939-860-68-8

9 789939 860688